

Frank Harbers

“Denkend aan Holland”

*Een cultuurhistorisch onderzoek naar de
constructie van een Nederlandse identiteit in
de literatuur van Potgieter, Beets en Da Costa.*

WILHELMUS

WILHELMUS VAN NASSOUWE
BEN IK, VAN DUITSEN BLOED,
DEN VADERLAND GETROUWE
BLIJF IK TOT IN DEN DOOD.
EEN PRINSE VAN ORANJE
BEN IK, VRIJ ONVERVEERD,
DEN KONING VAN HISPANJE
HEB IK ALTIJD GEËERD.

MIJN SCHILD ENDE BETROUWEN
ZIJT GIJ, O GOD MIJN HEER,
OP U ZO WIL IK BOUWEN,
VERLAAT MIJ NIMMERMEER.
DAT IK DOCH VROOM MAG BLIJVEN,
UW DIENAAR T'ALLER STOND,
DE TIRANNIE VERDRIJVEN
DIE MIJ MIJN HART DOORWOND.

Naam: Frank Harbers
Adres: Oosterkade 9F5
9711 RS Groningen
Telefoon: 0644185507

F.Harbers@student.rug.nl

1° begeleider: Dr. Mary G. Kemperink
2° begeleider: Prof. Dr. Gillis J. Dorleijn
Studentnummer: S1331248

Inhoudsopgave

Abstract	3
Inleiding	4
Hoofdstuk 1 Nationaal denken en cultureel geheugen	12
§1.1 Inleiding	12
§1.2 De connectieve structuur	12
§1.3 Cultuur en geheugen	13
§1.4 Ik en wij	15
§1.5 Nationaal denken	16
§1.6 Literatuur als identiteitsvormend cultureel memorandum	21
§1.7 Synthese	24
Hoofdstuk 2 De opkomst van een nationale identiteit in Nederland	25
§2.1 Inleiding	25
§2.2 Nederland tussen 1750 en 1813: een politiek tableau	25
§2.3 De ontwikkeling van een communicatiegemeenschap	28
§2.4 Een vervaldiscours	31
§2.5 Naar een nationaal besef	33
§2.6 “Zij zijn groot en ik is klein”: aan de hand van Calimero naar de Biedermeiertijd	35
§2.7 Vernieuwd engagement: liberalisme vs. conservatisme	38
<i>De Gids</i> en het liberalisme	38
<i>De Gids</i> als verlengstuk van het liberalisme	43
Conservatieve (tegen)geluiden	45
§2.8 Synthese	48
Hoofdstuk 3 Harmonische vooruitgang als maatschappelijk adagium	49
§3.1 Inleiding	50
§3.2 Stilstand en verslapping: een mentaliteit in verval	50
§3.3 Oorzaken en uitingsvormen van ‘de geest der eeuw’	53
§3.4 Een hernieuwde mentaliteit	58
§3.5 Een kwetsbaar evenwicht	59
§3.6 De grenzen van een ideologie	62
§3.7 Conclusie	66
Hoofdstuk 4 De nationale identiteit op de gevoelige plaat	68
§4.1 Inleiding	69
§4.2 Ongepolijste levenslust	69
§4.3 Overdaad schaadt!	72
§4.4 Een oudere generatie	76
§4.5 Deugd met de slaapmuts op	78
§4.6 Behouden deugden	80
§4.7 Natuurlijkheid als ideaal	82
§4.8 Conclusie	83
Hoofdstuk 5 God als hoeder van de Nederlandse natie	84
§5.1 Inleiding	85
§5.2 Ongeloof als basis van het verval	85
§5.3 Helden en deugden van weleer	88
§5.4 Blinde vooruitgang	91
§5.5 Wachten op het vredesrijk	94
§5.7 Conclusie	96
Samenvatting & conclusie	97
Bibliografie	104

Abstract

This thesis comprises an investigation into the literary representation of national identity in the work of E.J. Potgieter, N. Beets and I. Da Costa. National identity is a social construction, in which constant factors in history are assigned to be essential characteristics of the Dutch people. As a result of this, a feeling of mutual belonging is created, or, a national identity. In this framework, literature is seen as a form of cultural memory which shapes and reaffirms identity, and as such, it is an appropriate medium by which to communicate and strengthen the Dutch identity.

In the period that the national identity was formed, the Netherlands were struggling with an economic crisis and a threatened international position. The previous status as an important European power had been lost, and the awareness of this has clearly influenced the formulation of a national identity. When working out the Dutch identity concept, not only Potgieter, but also Beets and Da Costa revert to the glorious “Golden Age,” which starts to function as a source of inspiration and example of the true national character. All of them argue that this national character was polluted in the nineteenth century and try to repair it by presenting the seventeenth century as the ideal. In this process, there are slight differences to be noted, which can be attributed to the political or religious inclinations of the individual author. Da Costa, for example, as an orthodox protestant, strongly emphasizes devoutness as an essential Dutch characteristic. It is noteworthy, however, that the three authors share a broad basis when formulating their identity concepts, which are each formed by the Dutch decline as well as the glory days of the seventeenth century.

Inleiding

In het Tweede Kamerdebat van 2006 over de plannen van het kabinet voor het daaropvolgende jaar reageerde Jan Peter Balkenende gepikeerd op de kritiek op zijn regeringsbeleid:

Ik begrijp niet waarom jullie er zo negatief en vervelend over doen. Laten we blij zijn met elkaar. Laten we zeggen: Nederland kan het weer: die VOC-mentaliteit. Over grenzen heen kijken. Dynamiek! Toch?¹

Met deze uitspraak laat de premier niet enkel zien dat hij soms een ongelukkige hand heeft in het aanhalen van historische voorbeelden. Balkenende wilde Nederland met dit voorbeeld natuurlijk niet laten voorstaan op het koloniale verleden, maar op de vermeende handelsgeest van 'de' Nederlander. Een Nederlander is immers een geboren koopman, een nijvere consciëntieuze handelaar. Balkenende wilde zijn critici zo herinneren aan een eigenschap die hij schijnbaar inherent acht aan het karakter van een Nederlander. Zijn uitspraak bewijst nog maar eens dat het idee dat er typische kenmerken van de Nederlandse volksaard zijn aan te wijzen nog steeds duidelijk aanwezig is in de maatschappij. Vanuit zo'n optiek bestaat er een bepaalde continuïteit in de typische karaktereigenschappen van de doorsnee Nederlander. Deze specifieke Nederlandse karaktertrekken vormen dan het wezen, de essentie van elke Nederlander.

Het handelsinstinct waar de premier op doelde, is maar één van de karaktereigenschappen die Nederlanders met elkaar gemeen schijnen te hebben. In 1935 publiceerde de beroemde Nederlandse historicus Johan Huizinga een dun boekje getiteld *Nederland's Geestesmerk*.² In deze op papier uitgewerkte voordracht noemt Huizinga een reeks eigenschappen die hij vangt onder de noemer "Nederlandse volksaard". De hier volgende opsomming van een aantal van deze kenmerken zal veel Nederlanders bekend in de oren klinken, want ook nu nog zijn dit veel gehoorde typering van het Nederlandse volk. Een Nederlander is volgens Huizinga onder andere: nuchter, vredelievend, in het bezit van een daadkrachtige handelsgeest, zindelijk (ethisch zuiver), bescheiden en tolerant. Door deze gedeelde identiteitskenmerken is er een hoge mate van volkseenheid ontstaan, zo betoogt Huizinga en hij maakt daarmee de Nederlandse volksaard, of met een meer hedendaagse term: de nationale identiteit, tot fundament van de Nederlandse natie.³

In zijn onderzoek op het gebied van het nationale denken laat literatuurhistoricus Joep Leerssen zien dat een nationale identiteit ontstaat uit het idee dat een bepaalde groep mensen een eenheid vormt op basis van (geo)politieke, sociale en culturele gronden. Een dergelijke gedeelde identiteit manifesteert zich volgens hem vaak in relatie tot andere naties.⁴ In het voetspoor van eerder onderzoek naar nationaal denken, benadrukt Leerssen bovenal dat een nationale identiteit een historisch product is en niet vaststaat; het is een zienswijze, geen zijnswijze. Leerssen haalt zo de essentialistische visie onderuit en toont aan dat een nationale identiteit niet ontologisch verankerd is. Integendeel, het gaat om een sociale constructie die haar eigen constructiekarakter krachtig ontkent, aldus Leerssen. Een nationale identiteit presenteert zich namelijk als een serie historisch constante eigenschappen die de essentie van een volksaard uitmaakt en functioneert daarmee als een ideologie.⁵ Onder ideologie versta ik een conventionele regel (of een serie regels) die een teken met een betekenis verbindt, waarvan de conventionaliteit niet meer wordt herkend. De code wordt als natuurlijk ervaren

¹ http://www.nos.nl/nosjournaal/artikelen/2006/9/28/280906_beschouwingendag2.html

² Huizinga, J. (1935). *Nederland's geestesmerk*.

³ Huizinga, J. (1935). *Nederland's geestesmerk*. 11-18

⁴ Leerssen, J. (2006). *De bronnen van het vaderland*. 7-17

⁵ Leerssen, J. (1999). *Nationaal denken in Europa. Een cultuurhistorische schets*. 10

en daarmee wordt het feit ontkend dat het een keuze uit betekenisrelaties is. De eenzijdigheid van de ideologische kijk op de wereld wordt dus niet meer onderkend.⁶

Leerssens voorstelling van de nationale identiteit als sociale constructie of ideologie lijkt gedeeltelijk gebaseerd te zijn op de kerngedachte van Benedict Andersons *Imagined Communities* – een standaardwerk op het gebied van nationalisme. Anderson gaat ervan uit dat de natie een *imagined community*, oftewel een verbeelde gemeenschap is. Verbeeld, omdat een lid van de gemeenschap het merendeel van zijn medeleden niet kent en nooit zal kennen, maar van wiens bestaan hij of zij wel uitgaat. Kortom, de medeleden bestaan in de verbeelding van elk gemeenschapslid en het is deze verbeelding die volgens Anderson het fundament vormt voor het nationale denken.⁷ Het nationale denken gaat uit van (een zekere mate van) cultuurrelativisme, waarbij men oog heeft voor de verschillende vormen van cultuur. De diverse gemeenschappen zien hun samenleving vanuit die optiek als een afgebakende gemeenschap. Hiernaast wordt de natie volgens Anderson gezien als een principieel egalitaire broederschap die zichzelf de wet stelt.⁸

Het idee van een verbeelde gemeenschap sluit goed aan bij de opmerkingen die Leerssen maakt over nationale identiteit als sociale constructie. In één van zijn artikelen hierover zegt hij:

Maar ik heb het al gezegd: nationale identiteit mag dan een centraal element van onze belevingswereld zijn, het is geen natuurlijk gegeven zoals onze lichaamskenmerken, bijvoorbeeld het aantal oren of tenen. Het is een kwestie van bewustzijn, van attitude, van mentaliteit. Iemand *is* Nederlander naarmate hij zich Nederlander *voelt*. [cursief van Leerssen]⁹

Iemand is Nederlander wanneer hij of zij zich Nederlander voelt. Om een dergelijk gevoel mogelijk te maken moet iemand van het idee doordrongen raken dat er een grotere groep mensen met hetzelfde bewustzijn, met dezelfde attitude en mentaliteit, bestaat; een verbeelde gemeenschap. Kortom: de begrippen natie en nationale identiteit vooronderstellen elkaar en zijn dus onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Leerssen en met hem ook de cultuurhistorici Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt wijzen de negentiende eeuw aan als de periode waarin het Nederlandse nationale denken definitief vorm kreeg. De laatste twee betogen daarnaast wel dat dit gedachtegoed niet pas met de stichting van een eenheidsstaat (1815) ontstond, maar al in de tweede helft van de achttiende eeuw werd geconcipieerd.¹⁰ Door de politieke onrust werd dit nationale denken door de verschillende groeperingen binnen de maatschappij inhoudelijk niet op dezelfde manier ingevuld en dus nog niet echt natiebreed gedragen.¹¹ Daar komt bij dat discussies over nationalisme nog lange tijd geen groter bereik hadden dan de intellectuele bovenlaag. Een echt breed gedragen, uitgekristalliseerd nationaal besef ontstond volgens Kloek en Mijnhardt pas in de tweede helft van de negentiende eeuw.¹²

De in de negentiende eeuw geconstrueerde nationale identiteit heeft tot op de dag van vandaag grotendeels haar overtuigingskracht weten te behouden. De identiteit die toen is geformuleerd, kan op basis van haar duurzaamheid als een succesvolle ideologie worden getypeerd. De populariteit van zo'n sociale constructie hangt mede af van de mate waarin de

⁶ Alphen, E. van (1987). *Bang voor schennis? Inleiding in de ideologiekritiek*. Met name: hoofdstuk 2 'Naar een semiotisch ideologiebegrip'. 41-59

⁷ Anderson, B. (1991). *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. 5-7

⁸ Anderson, B. (1991). *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. 5-46

⁹ Leerssen, J. (1993). 'Culturele identiteit en nationale beeldvorming'. In: Blom, J.C.H., Leerssen, J. & Rooy, P. de. *De onmacht van het grote: cultuur in Europa*. 11

¹⁰ Kloek, J. & Mijnhardt, W. (2001). *!800: Blauwdrukken voor een samenleving*. 214-215, 221

¹¹ Ibidem. 232-236

¹² Ibidem. 242

nationale identiteit gecultiveerd wordt. In Nederland vond deze cultivering zijn oorsprong wederom in de negentiende eeuw. De bevolking begon het culturele erfgoed dat als kenmerkend voor de nationale identiteit werd beschouwd, te koesteren.¹³ Er werden standbeelden van beroemde Nederlanders opgericht, het Rijksmuseum werd gesticht, nationale gebeurtenissen werden feestelijk herdacht en nieuwe tekstitgaven van beroemde nationale auteurs zagen het licht. Er was sprake van *invention of tradition*¹⁴, een fenomeen dat altijd een belangrijke rol speelt in het ontstaan en de cultivering van een stabiele, historisch gefundeerde nationale identiteit.¹⁵

In *De bronnen van het vaderland* laat Leerssen zien dat bij het creëren van de Nederlandse nationale identiteit een grote rol was weggelegd voor de letterkunde. Hieronder verstaat hij niet enkel literatuur, maar ook alle literaire discussies en beschouwingen óver literatuur.¹⁶ Leerssen beschrijft hoe bepaalde literaire werken (bijvoorbeeld *Van den vos Reynaerde*) onderwerp waren van letterkundige discussies over de herkomst ervan. Hierdoor werden deze werken inzet van discussies over het Nederlandse culturele erfgoed en daarmee ook van de Nederlandse identiteit. Het gaat in de analyse van Leerssen meer om de status van het werk als cultureel erfgoed dan om de vraag hoe het werk inhoudelijk bijdraagt aan een invulling van het concept van dé Nederlandse nationale identiteit.¹⁷

Dat die inhoud van literatuur óók een belangrijke bijdrage kan leveren aan het nationaal cultureel erfgoed en een impuls kan vormen voor de cultivering ervan laat Ann Rigney zien in haar artikel over Jeanie Deans.¹⁸ Jeanie Deans is een personage uit Sir Walter Scotts *The Heart of Midlothian*, gebaseerd op de levensgeschiedenis van Helen Walker. Rigney laat zien hoe de naam van het hoofdpersonage door het succes van Scotts roman een rol in de Britse maatschappij is gaan spelen, maar ook welke consequenties voor het oorspronkelijke verhaal over Helen Walker deze populariteit met zich mee heeft gebracht. Het verhaal van Jeanie Deans werd, met name in Schotland, gemeengoed in de negentiende eeuw en het personage is een cultureel icoon geworden, aldus Rigney.¹⁹ Op basis van deze *casestudy* laat Rigney zien dat personages en verhalen uit de literatuur tot het gemeenschappelijke geheugen van een land kunnen gaan horen. Ze ziet literatuur als een medium dat belangrijk is voor bepaalde herinneringstradities en daarin een actieve rol kan spelen:

This suggests the importance of seeing literary texts not just as channels for perpetuating certain memorial traditions but also as the source of new traditions and the means for broadening the horizons of what one considers one's own heritage.

Concepts of cultural memory have generally been premised on the idea of some sort of continuous memorial tradition, albeit one subject to erosion and modification, in which the shared memories of a particular group are gradually deposited, a bit like rainwater in a bucket. This is not in itself surprising since, as we know from at least Renan [Ernest Renan: auteur van onder andere *Qu'est-ce qu'une nation?*, FH], the sense of sharing memories and of having a common heritage is an important part of identity formation. The evidence presented here suggest that literary works (and, *mutatis mutandis*, films) indeed play a role in identity formation in this sense.²⁰

¹³ Er wordt over 'de bevolking' gesproken, maar zeker in het begin was het met name de hogere klassen van de bevolking die zich bezighielden met het nationale culturele erfgoed. In de eerste twee hoofdstukken zal dieper op de kwestie van de reikwijdte van het nationale denken worden ingegaan.

¹⁴ Een term afkomstig van de Britse historicus E.J. Hobsbawm

¹⁵ Leerssen, J. (2006). *De bronnen van het vaderland*. 11-13

¹⁶ *Ibidem*. 13

¹⁷ *Ibidem*. Hieruit: HS4. 75-96

¹⁸ Rigney, A. (2004). 'Portable Monuments: Literature, Cultural Memory and the Case of Jeanie Deans'. In: *Poetics Today*. Vol. 25, Afl.2. 361-396

¹⁹ *Ibidem*. 369-391

²⁰ *Ibidem*. 389

Wat Rigney over cultureel geheugen (*cultural memory*) zegt vertoont duidelijke raakvlakken met de hierboven weergegeven ideeën over nationaal besef en ze suggereert dan ook het bestaan van een link tussen cultureel geheugen en nationale identiteit. Cultureel geheugen werkt actief mee aan het in stand houden en creëren van herinneringstradities en zoals Leerssen betoogt, speelt een dergelijke *invention of tradition* een belangrijke rol bij de vorming van een nationale identiteit. Bepaalde culturele iconen dragen bij aan het gevoel van een gedeeld cultureel erfgoed en daarmee aan het gevoel van een gedeelde identiteit. Het bovenstaande past goed in Andersons idee van verbeelde gemeenschappen. Gedeelde culturele herinneringstradities geven handen en voeten aan de mentale constructie van een nationale identiteit. Op die manier krijgt een concept als ‘Nederlander’ een concrete invulling.

De Nederlandse nationale identiteit gaat voor een groot deel terug op cultureel erfgoed uit de zeventiende eeuw.²¹ Dat deze eeuw zo’n belangrijke rol heeft gespeeld bij het ontstaan van die nationale identiteit kan gedeeltelijk verklaard worden door de situatie waarin de negentiende-eeuwse Nederlandse samenleving verkeerde. De ontwikkeling van de hedendaagse natiestaat heeft de nodige moeite gekost en ging gepaard met zowel binnenlandse als buitenlandse problemen. Juist als een land in een crisis verkeert, wordt de vraag naar nationale identiteit belangrijk. Men probeert in zo’n situatie aan de hand van een identiteitsconcept het eigen bestaan te legitimeren. Zeker tussen 1780 en 1830 had Nederland het zwaar te verduren. De ene nationale crisis volgde op de andere en Nederland raakte daardoor financieel aan de grond. Van 1780 tot 1787 was er een voortdurende strijd tussen de patriotten en de Oranjegezinden gaande, die uiteindelijk beslist werd doordat de hertog van Pruisen de stadhouder te hulp schoot. Daarnaast was Nederland vanaf 1780 tot 1784 in een oorlog met Engeland verwickeld geraakt. De patriotten, geïnspireerd door de Franse revolutie, zagen in 1795 een kans op revanche en met militaire steun van Frankrijk stichtten zij de Bataafse Republiek. Dit staatsbestel was echter geen lang leven beschoren, want in 1806 kwam Nederland onder Frans bewind te staan. De situatie verslechterde nog toen Nederland tussen 1810 en 1813 zelfs kortstondig werd ingelijfd door Frankrijk. Pas in 1830 met de afscheiding van België kregen de grenzen van Nederland enigszins hun definitieve vorm. Door de veranderingen in bestuur, bestuursvorm en geografische eenheid was het, ondanks de aanwezige constante factoren, niet evident om in die roerige periode over ‘Nederland’ als een duidelijk staatkundig ingerichte en helder omliggende eenheid te spreken, aldus Leerssen.²²

Volgens Leerssen is de creatie van een nationaal verleden, waarin de continuïteiten in de Nederlandse geschiedenis beklemtoond worden, een belangrijke factor in de vorming van een nationale identiteit.²³ Men richtte zich hierbij voor een belangrijk deel op de zeventiende eeuw. Een eeuw waarin Nederland een periode van enorme economische, culturele en artistieke bloei doormaakte en daardoor een ideale bron vormde voor het creëren van een nationale identiteit waarop men als Nederlander trots kon zijn.²⁴

Die trots had vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw namelijk een flinke deuk opgelopen. De Nederlandse economie was in de achttiende eeuw door verschillende nationale en internationale ontwikkelingen sterk teruggelopen. De internationale handel was voor een belangrijk deel stil komen te liggen, waardoor overzeese bezittingen verloren gingen en de koloniale handel enorme schade leed. De landen die Nederland omringden, hadden zich in de achttiende eeuw tot sterke handelsconcurrenten ontwikkeld en het was lastig nieuwe markten aan te boren.²⁵ Onder invloed van deze economische achteruitgang én de (geo)politieke onrust had het idee dat Nederland na het succesverhaal van de zeventiende eeuw in het slop was

²¹ Leerssen, J. (2006). *De bronnen van het vaderland*. 64

²² Ibidem. 9-10

²³ Ibidem. 11-12

²⁴ Ibidem. 64

²⁵ Kloek, J. & Mijnhardt, W. (2001). *1800: Blauwdrukken voor een samenleving*. 25-50

geraakt en nog steeds verder afzakte, in de loop van achttiende eeuw sterk aan overtuigingskracht gewonnen. De toegenomen aandacht voor de nationale identiteit kan gedeeltelijk ook als een reactie op dit vervaldenken beschouwd worden.²⁶ De afscheiding van België vormde de genadeklap voor het Nederlandse zelfbeeld. De nationale trots van Nederland kromp tot een “klein-Nederlands, protestants nationaal zelfbeeld, dat slechts nog inspiratie vond in de historische glorie van de Republiek”.²⁷ In deze tijd was er in Nederland een sterke behoefte aan orde en consensus om bij te komen van alle (geo)politieke onrust en de economische malaise het hoofd te bieden. De nieuwe eenheidsstaat (zonder België) was dan wel een historisch feit geworden, gevoelsmatig moest deze nog gerealiseerd worden.²⁸ Het kleinere Nederland moest nog een echte *imagined community* worden.

De combinatie van het idee dat de ontwikkeling van de nationale identiteit onlosmakelijk verbonden is met het ontstaan van een breed gedragen natiestaat en Rigneys suggestie dat de literatuur een rol van betekenis zou kunnen spelen bij de ontwikkeling van een nationale identiteit, biedt een interessant kader om onderzoek te doen naar literatuur die tijdens de ontwikkeling van de Nederlandse nationale identiteit werd gepubliceerd. Na 1830 zijn er enkele belangrijke nationale schrijvers die zich in hun werk direct en indirect uitlaten over Nederland en haar inwoners. Literaire personages uit het werk van deze schrijvers, zoals Jan Salie en Pieter Stastok behoren ook nu nog tot het Nederlandse culturele erfgoed en kunnen in zekere mate gezien worden als culturele iconen vergelijkbaar met Jeanie Deans.

Jan Salie is een personage dat een hoofdrol speelt in *Jan, Jannetje en hun jongste kind*, waarschijnlijk het bekendste verhaal van Everardus Johannes Potgieter.²⁹ Potgieter was afkomstig uit een weinig welvarend burgergezin, maar hij werkte zich op tot de gegoede burgerij. In de jaren dertig maakte hij onderdeel uit van een aantal progressieve intellectuelen die zich vanaf 1837 groepeerden rond het tijdschrift *De Gids*. Als hoofdredacteur was hij de aanjager van het tijdschrift en onder zijn leidende hand groeide het blad uit tot een exponent van het opkomende liberalisme. Hij zag een mogelijkheid om via de literatuur de Nederlandse bevolking te verheffen en Nederland uit het slop te halen. Zijn verheffingsideaal heeft hij dan ook stelselmatig in zijn korte verhalen verwerkt.³⁰ Potgieters oeuvre is te karakteriseren als nationaal georiënteerde literatuur met een sterk betogend karakter. Hij maakte er zelf ook geen geheim van dat hij bepaalde politiek-maatschappelijke doelen nastreefde met zijn literatuur.

Een andere auteur die ook in *De Gids* publiceerde was Nicolaas Beets. Uit zijn beroemde bundel korte verhalen, de *Camera obscura*, is het personage Pieter Stastok afkomstig. Hoewel Beets (onder het pseudoniem Hildebrand) eind jaren dertig af en toe in *De Gids* publiceerde, was hij behoudender dan Potgieter. Beets, een apothekerszoon, verhieft zichzelf door zijn huwelijk met Aleida van Foreest tot het patriciaat. Hij onthield zich zijn hele leven van enige politieke stellingname en werkte langere tijd als predikant. Ook was hij een gematigd lid van het Réveil, een protestantse geloofsbeweging van conservatieve signatuur. In zijn vroegste literaire werk werd hij sterk beïnvloed door de Britse literator Lord Byron en de romantiek, maar later keerde hij zich af van deze zwaarmoedige werken. In zijn *magnum opus*, de *Camera obscura* staan een reeks verhalen over mensen uit verschillende lagen van de bevolking, waardoor het werk is gaan gelden als één van de belangrijkste

²⁶ Kloek, J. & Mijnhardt, W. (2001). *!800: Blauwdrukken voor een samenleving*. 221-230

²⁷ Aerts, R. van (1997). *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids*. 34

²⁸ Aerts, R. van (1997). *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids*. 33-35

²⁹ Overigens is het personage Jan Salie niet door Potgieter bedacht. Maartje Janse laat in haar boek *De geest van Jan Salie. Nederland in verval?* zien dat Jan Salie of Ian Saly eerder al voorkomt in een gedicht van W.D. Hooft.

³⁰ Aerts, R. (1997). *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids*. 79-118

literaire beschrijvingen van de Nederlandse volksaard, aldus W. van den Berg, H. Eijssens, J. Kloek en P. van Zonneveld in de inleiding van de laatste uitgave van de *Camera obscura*³¹:

Daar komt nog bij dat de populariteit van de *Camera* traditioneel in hoge mate stoelde op het feit dat het werk werd beschouwd als een van onze meest nationale boeken. Met uitzondering van de jongste generatie hebben alle hier genoemde kenners, evenals de talloze ongenoemde, steeds weer naar voren gebracht dat de *Camera* zo typisch Nederlands zou zijn. Hildebrand betraapt 'ons' volk op heterdaad.³²

Een derde vooraanstaande schrijver uit die tijd heet Isaïc da Costa. Tegenwoordig is de naam van deze auteur enigszins in de vergetelheid geraakt, maar ook hij genoot in die tijd een groot aanzien als literator. Da Costa groeide op in een aristocratisch bankiersgezin en kwam vroeg in zijn leven in aanraking met Willem Bilderdijk. Hij nam les bij deze eigenzinnige intellectueel en werd zeer sterk beïnvloed door zijn denkbeelden over geloof en het vaderland. Al in 1823 schreef hij een vlammend betoog tegen de tijdsgeest, waarin veel denkbeelden van Bilderdijk terug te vinden waren. Vooral de bezadigde houding ten opzichte van het geloof was een doorn in zijn oog. Da Costa behoorde net als Beets tot het Réveil, maar was veel radicaler in zijn visie op de situatie waarin Nederland verkeerde. Na zijn publicatie van *Bezwaren tegen de geest de eeuw* bleef hij actief als geëngageerd dichter en in zijn politieke poëzie en zijn tijdszangen trok hij telkens hard van leer tegen de zedelijke teloorgang van Nederland. Da Costa hechtte veel waarde aan de inhoud van zijn poëzie en was van mening dat het hier niet om onwaarachtige verdichting of verbeelding ging. Het was voor hem een serieus te nemen verlengstuk van zijn eigen opvattingen:

Wanneer ik dit dan ten uitvoer bracht met die vrijmoedige bestemdheid van kleur en uitdrukking, die de aart der zaak my schijnt te vorderen, zoo wensch ik niet dat men in den vorm dien ik daartoe koos eene soort van bewimpeling of verschooning of verzachting zoekte voor hetgeen mij hier, evenzeer als in het meest dagelijksche prosa, ernst is voor hart en verstand, geloof en leven.³³

Deze drie gecanoniseerde schrijvers publiceerden allemaal in een tijd dat de Nederlandse nationale identiteit vorm kreeg en mengden zich via hun literatuur in het debat over deze identiteit in relatie tot de toekomst van hun vaderland. Ze zijn de geschiedenis ingegaan als auteurs met zeer verschillende opvattingen. Met name de liberale Potgieter wordt altijd lijnrecht tegenover Da Costa geplaatst die vaak als reactionair getypeerd wordt. Beets wordt vanwege zijn gematigdheid tussen deze twee polen in geplaatst.

In dit onderzoek wil ik kijken naar de manier waarop nationale identiteit tot uitdrukking komt in de literatuur. Hierbij ga ik, in de traditie van het *New Historicism*, uit van een actieve rol van literatuur, die, naast een weerslag van het denken over nationale identiteit, ook medevormend is voor die identiteit. Dergelijk onderzoek naar nationale identiteit aan de hand van tekstintern onderzoek is tot op heden nog nauwelijks uitgevoerd en als er wel naar de inhoud van literatuur in relatie tot nationale identiteit wordt gekeken, worden de specifiek literaire eigenschappen van de betreffende literaire werken veelal genegeerd. Dit onderzoek probeert de uitdrukking van nationale identiteit te analyseren op een manier die recht doet aan de literaire status van de tekst. Er zal daarom speciale aandacht zijn voor stijlmiddelen en vormkenmerken die veelvuldig gebruikt worden in literaire werken, zoals onder andere perspectief, personagebeschrijvingen en metaforiek. Daarnaast is er oog voor de vrijheid waarmee ideeën en theorieën uit andere maatschappelijke domeinen, zoals de wetenschap en

³¹ Hildebrand (1839/1998). *Camera obscura*. Uit: Inleiding. 48-58 [Uitgegeven door W. van den Berg, H. Eijssens, J. Kloek en P. van Zonneveld]

³² Hildebrand (1839/1998). *Camera obscura*. Uit: Inleiding. 57

³³ Costa, I. da (1854). 'Wachter! wat is er van den nacht?' In: *Politieke poëzij*. 45

de politiek, geadapteerd of met elkaar verbonden kunnen worden.³⁴ De literaire werken zullen op de gebruikelijke literatuurwetenschappelijke wijze geanalyseerd en geïnterpreteerd worden.³⁵ Die analyses zullen stevig ingebed worden in de cultuurhistorische context, waardoor de literaire representaties van de nationale identiteit niet op zichzelf blijven staan, maar naar voren komen als onderdeel van de bredere cultuur.

Ik gebruik nationale identiteit telkens in enkelvoud, echter, zeker in de ontstaansfase ervan is het niet evident dat er slechts één identiteitsconcept gevormd wordt. Hoewel er waarschijnlijk nooit een volledig eenduidige nationale identiteit bestaat, is het in een tijd waarin er ook nog duidelijke verschillen van mening bestaan over de te volgen politieke koers en de beste staatsinrichting, goed voor te stellen dat er verschillende invullingen van de nationale identiteit naast elkaar bestaan. Om die eventuele diversiteit te kunnen onderzoeken, heb ik gekozen voor het werk van bovenstaande schrijvers mede vanwege hun uiteenlopende maatschappelijke opvattingen. De hoofdvraag van het onderzoek is: Welke visie op Nederland en 'de' Nederlander spreekt uit de werken van Everardus Johannes Potgieter, Nicolaas Beets en Isaïc da Costa en in hoeverre is deze afhankelijk van hun religieuze en politieke stellingname?

Door de tijdspanne van het onderzoek is het niet mogelijk geweest om het gehele oeuvre van de drie schrijvers te analyseren. De keuze voor onderstaande werken is tot stand gekomen op basis van enkele criteria. Ten eerste mochten de werken niet voor 1935 gepubliceerd zijn, omdat ze anders niet in staat zijn de oploeiende discussie rondom de natie te representeren. Ten tweede zijn de werken uitgezocht op hun inhoudelijke betrokkenheid bij de Nederlandse samenleving; concreet betekent dit dat de betreffende werken allen een beeld van de contemporaine samenleving geven. Ten slotte heeft ook de populariteit van de werken een rol gespeeld bij de keuze ervan. Dit heeft bij Potgieter de volgende werken opgeleverd: 'Jan, Jannetje en hun jongste kind', 'Blaauw bes, blaauw bes!', 'Albert', 'De zusters', 'De letterkundige bentgenooten te Parijs', 't Is maar een pennelikker!', 'Marie', 'Het Rijksmuseum te Amsterdam', 'De folio-bijbel', 'Als een visch op het drooge', 'Hanna', 'Leuchtstein' en 'Prospectus'. Van Beets zal de *Camera obscura*³⁶ geanalyseerd worden en ten slotte maken enkele tijdszangen van Da Costa het corpus compleet: 'Vijf en twintig jaren. Een lied in 1840', 'Aan Nederland in de lente van 1844', 'Wachter! Wat is er van de nacht?', '1648 en 1848', 'Rouw en Trouw', 'De chaos en het licht. Een halve-eeuw-lied', 'De hulk van staat' en 'De slag bij Nieuwpoort'.

Een van de grootste methodologische problemen bij dit onderzoek naar de nationale identiteit in de literatuur (en eigenlijk bij elk cultuurhistorisch onderzoek dat uitgaat van een actieve rol van literatuur bij het ontstaan van culturele fenomenen) is het kwantificeren van de invloed van die literatuur op de maatschappij. Het is vrijwel onmogelijk hiervan een nauwkeurig beeld te geven. Op basis van secundaire literatuur over de culturele context, de leescultuur in de negentiende eeuw zal ik proberen enkele voorzichtige conclusies te trekken over de rol die de literatuur gespeeld heeft bij het ontstaan van een nationale identiteit.

Het hier volgende scriptie ziet er als volgt uit: het eerste hoofdstuk gaat dieper in op de theorie omtrent nationaal denken, nationale identiteit en cultureel geheugen en geldt als conceptualisering van de begrippen die ten grondslag liggen aan het thema van dit onderzoek. Zonder deze kennis kunnen veel ontwikkelingen die in de achttiende en negentiende eeuw in Nederland plaatsvinden niet goed doorgrond worden. Het tweede hoofdstuk geeft een uitgebreide schets van de Nederlandse culturele context tussen 1750 en 1850. In dit hoofdstuk wordt gekeken naar de ontwikkeling van het nationale denken in Nederland. De belangrijkste

³⁴ Greenblatt, S. (1988). *Shakespearean negotiations*. 1-21

³⁵ Voor een uitgebreide beschrijving van deze analysemethode, zie: *Literair Mechaniek* van G.J. Dorleijn en E.M.A. van Boven

³⁶ Het gaat om de versie met alle in 1851 en 1854 toegevoegde verhalen.

contexten met betrekking tot dat thema worden hier besproken en bieden een cultuurhistorisch kader voor de daaropvolgende literaire analyses. De drie hierop volgende hoofdstukken behelzen de analyses van de literaire werken in relatie tot de nationale identiteit. Hierin zal onderzocht worden welke ideeën met betrekking tot de Nederlandse identiteit naar voren komen en hoe deze literair vormgegeven worden. Ten slotte zal deze scriptie afgerond worden met een samenvatting en een conclusie.

Hoofdstuk 1 Nationaal denken en cultureel geheugen

§1.1 Inleiding

Wat houdt nationaal denken precies in en welke rol kan cultureel geheugen spelen bij de ontwikkeling hiervan? Onder andere deze vragen zullen hieronder besproken worden. Het is van groot belang om een goed beeld te krijgen van de verschillende factoren die van invloed zijn op de ontwikkeling van een nationaal besef. Zonder een helder begrip van deze algemene mechanismen is het lastig om inzicht te krijgen in de specifieke ontwikkeling van de Nederlandse natie, die in het volgende hoofdstuk geschetst wordt.

Een verbeelde gemeenschap is gebaseerd op een 'wij-gevoel' en dus op het idee dat de leden ervan een aantal eigenschappen en overtuigingen met elkaar delen. Kortom: er ligt een collectieve identiteit aan ten grondslag. Hieronder zal ik verder ingaan op de ontwikkeling van een dergelijke collectieve identiteit. In het verlengde hiervan zal ik betogen dat natievorming (een specifieke vorm van een verbeelde gemeenschap), nationale identiteit (een specifieke vorm van collectieve identiteit) en cultureel geheugen onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. De eerste begrippen lijken soms zelfs samen te vallen. Als er gesproken wordt over nationale identiteit of natievorming dan hebben deze begrippen betrekking op hetzelfde fenomeen, maar wordt de nadruk op respectievelijk het beeld van de Nederlander en de institutionele ontwikkeling van de natie. Een eigen cultureel geheugen kan gezien worden als voorwaarde voor het ontstaan van een natie en een nationale identiteit. Tegelijkertijd is het mede een invulling van die identiteit.

§1.2 De connectieve structuur

In *Das kulturelle Gedächtnis* beschrijft Jan Assmann, egyptoloog en cultuurwetenschapper, verschillende aspecten van de samenhang tussen herinnering, identiteit en culturele continuïteit ofwel traditie. Aan de basis van deze samenhang ligt volgens hem een kenmerk dat inherent is aan 'cultuur', namelijk de ontwikkeling van een 'konnektive Struktur'. Deze connectieve structuur creëert samenhang op sociaal gebied, maar ook tussen het verleden, het heden en de toekomst, door op te treden als 'symbolische Sinnwelt'.³⁷ Assmann bedoelt hiermee een soort referentiekader waarin betekenis en zin gegeven wordt aan de verschillende gebeurtenissen en ervaringen die men meemaakt en opdoet in het leven. Deze ondervindingen worden gemodelleerd tot standaardpatronen die op hun beurt weer een verwachtingshorizon scheppen voor hetgeen nog komen gaat. Zo wordt er volgens Assmann in een gemeenschap onderling vertrouwen gecreëerd en ontwikkelen de leden ervan oriëntatiepunten in een voorheen chaotische wereld. Gemeenschappelijke ideeën over hoe men zich behoort te gedragen, krijgen zo gestalte en er ontstaat een besef en vertrouwen dat het merendeel van de medemensen de aldus ontstane normen en richtlijnen navolgt. De connectieve structuur creëert niet alleen een sociaal raamwerk, maar verbindt zoals gezegd ook verleden, heden en toekomst met elkaar. Het heden wordt als het ware aan enkele door de connectieve structuur gevormde kernervaringen uit het verleden getoetst. Zo wordt er een beeld van het verleden, maar tegelijkertijd ook een verwachtingshorizon voor de toekomst gecreëerd, aldus Assmann.

De connectieve structuur creëert dus samenhang op sociaal en temporeel gebied en ligt daardoor volgens Assmann ook ten grondslag aan de normatieve en historiserende verhalen

³⁷ Assmann, J. (1999). *Das kulturelle Gedächtnis*. 16; De vraag wat de ontologische status van die connectieve structuur overigens precies is, laat Assmann aan zich voorbijgaan. Is deze structuur een gedachteconstructie van de wetenschapper, een heuristisch hulpmiddel bij de beschrijving van bepaalde culturele mechanismen of moet het meer gezien worden als een soort eigenschap van het brein van de mens, een manier waarop de mens zijn empirische *input* structureert? Omdat deze vraag nu niet van direct belang is en buiten de scope van dit onderzoek valt, laat ik het bij het aanstippen van de vraag.

die in een cultuur circuleren. Hiermee bedoelt hij enerzijds verhalen die de normen en waarden van een gemeenschap bepalen en overdragen en anderzijds verhalen die de herkomst en toekomst van deze gemeenschap weergeven. Deze beide aspecten van een cultuur vormen het fundament voor een zeker gevoel van verbondenheid: een collectieve identiteit.

Was einzelne Individuen zu einem solchen Wir zusammenbindet, ist die *konnektive Struktur* eines `gemeinsames Wissen und Selbstbilds, das sich zum einen auf die Bindung an gemeinsame Regeln und Werte, zum anderen auf die Erinnerung an eine gemeinsame bewohnte Vergangenheit stützt.³⁸

Het basisprincipe van de connectieve structuur is de herhaling, aldus Assmann. Door herhaling van gebeurtenissen of ervaringen ontstaan er bepaalde sterk gestileerde handelingspatronen. Als gevolg van die modellering wordt de speelruimte van de handeling afgebakend, waardoor deze te herkennen is als onderdeel van een bepaalde gemeenschappelijke cultuur, aldus Assmann. Zo'n standaardiseringsproces leunt zowel op een interne tijdsordering als een externe temporele verbinding met de voorgaande uitvoeringen van de betreffende handeling. Het is deze interne ordening die herhaling mogelijk maakt. Neem de katholieke eucharistieviering, waarin een duidelijk handelingsstramien wordt nageleefd dat eindigt met het figuurlijke eten van het lichaam en bloed van Jezus (de hostie en de wijn) en een zegening. De interne ordening en de externe koppeling aan de eerdere herhalingen zorgt voor een ritualisering van de betreffende handeling, zo schrijft Assmann. Naast de herhaling van de wekelijkse Heilige Mis stelt een eucharistieviering natuurlijk ook een gebeurtenis voor die veel verder teruggaat in het verleden, namelijk het Laatste Avondmaal. Assmann maakt deze – enigszins artificieel aandoende – scheiding tussen nabootsing van een handelingsstructuur en voorstelling van een historische gebeurtenis, om aan te geven dat, hoewel beide aspecten altijd aanwezig zijn in een herhaling, de nadruk op één van beide aspecten kan liggen. Volgens hem geldt: hoe strenger de interne ordening gevolgd wordt, hoe sterker de nadruk op de nabootsing van het handelingsverloop komt te liggen. Meer vrijheid in deze verlegt de nadruk op de voorstelling van de onderliggende historische gebeurtenis, aldus Assmann. In onze tegenwoordige schriftcultuur ligt volgens hem, in tegenstelling tot culturen zonder schrift, de nadruk duidelijk op de voorstelling in plaats van de nabootsing.³⁹

§1.3 Cultuur en geheugen

De connectieve structuur creëert zoals gezegd een zingevingskader, waarin herinnering en geheugen een belangrijke rol spelen. Het geheugen deelt Assmann op in vier verschillende vormen. Hij onderscheidt het mimetische geheugen, het geheugen van dingen, het communicatieve geheugen en het culturele geheugen. Het mimetische geheugen functioneert op basis van nabootsing. Een bepaalde handeling wordt telkens geïmiteerd en kan zo in stand gehouden worden. Op die manier ontstaat er een soort traditie. Een alledaags voorbeeld hiervan is het overdragen van beroepen via de praktijk. Een fietsenmaker in opleiding leert zijn vak grotendeels door het nabootsen van de technische vaardigheden van zijn baas. Op die manier blijft de kennis van het repareren van fietsen bewaard. Deze wordt als het ware met elke reparatie in herinnering gebracht. Het geheugen van dingen functioneert weer heel anders. Assmann stelt dat objecten zoals werktuigen, huizen, steden en voertuigen een tijdsindex bezitten. Ze geven een beeld van de doelmatigheid, het gemak en de schoonheid van de dingen, zoals de mens ze gemaakt heeft. Op die manier zijn het gedeeltelijk afspiegelingen van de mens en de gemeenschap uit een bepaalde tijd. Er kan bijvoorbeeld onderzocht worden in hoeverre esthetiek een rol speelt of speelde in een samenleving. Een bepaald voorwerp kan

³⁸ Assmann, J. (1999). *Das kulturelle Gedächtnis*. 16-17

³⁹ Assmann, J. (1999). *Das kulturelle Gedächtnis*. 16-18

iemand daarom herinneren aan zichzelf of aan zijn of haar voorvaderen, aan het heden of het verleden, aldus Assmann. Het communicatieve geheugen heeft in Assmanns definitie betrekking op het discours van ooggetuigenverslagen, waarin de uitwisseling van ervaringen en ideeën plaatsvindt. Op basis van dit discours komen normen en waarden tot stand en worden herinneringen uitgewisseld, gemodelleerd en doorgegeven.

Het begrip discours is een zo veelvuldig gedefinieerd begrip dat van belang is om duidelijkheid over de inhoud ervan te scheppen. In dit onderzoek wordt discours in navolging van Mary Kemperink⁴⁰ opgevat als een afgebakend domein waarin kennis circuleert. Dit domein kent met betrekking tot de communicatie van kennis zijn eigen regels die (gedeeltelijk) onbewust blijven voor de mensen die er een rol in spelen. Een discours staat niet op zichzelf, maar kan bestaan uit verscheidene subdiscoursen of door deze eigenschap zelf als subdiscours geïntegreerd worden in andere domeinen. Door deze interdiscursiviteit kan er een discursief complex ontstaan, waarin verschillende subdiscoursen van belang zijn voor verschillende overkoepelende discoursen. De circulatie van kennis is veelal talig, maar ook niet-talige technologische, maatschappelijk en institutionele ontwikkelingen kunnen ook belangrijke aspecten van de kennisoverdracht vormen. De invloed van deze niet-talige ontwikkelingen moet, zoals zal blijken, zeker in het kader van dit onderzoek niet onderschat worden.

Ten slotte noemt Assmann het culturele geheugen. Deze vorm omvat eigenlijk alle voorgaande geheugentypes, met het verschil dat deze geïnstitutionaliseerd en geritualiseerd zijn geraakt.⁴¹ Een voorbeeld hiervan is het veranderen van een voorwerp in een symbool. Naast het alledaagse gebruiksdoel wordt het voorwerp ook nog opgeladen met een extra betekenis. Neem bijvoorbeeld de zeis die naast maaigereedschap ook als symbool voor de dood kan worden gezien. Het culturele geheugen, zegt Assmann, komt tot stand in:

eine[r] kulturelle[n] Sphäre, in der sich Tradition, Geschichtsbewusstsein, „Mythomotorik“ und Selbstdefinition verknüpfen und die – dieser Punkt ist entscheidend – vielfältig bedingten geschichtlichen Wandlungen, unter anderem: medientechnologisch bedingten Evolutionsprozessen, unterworfen ist.⁴²

Gemeenschappelijke tradities, een gedeeld historisch besef, invloed van identiteitsbevestigende verhalen en zelfdefiniëring dragen allemaal hun steentje bij aan de ontwikkeling van een collectief cultureel geheugen.

Omdat bij beide taal een belangrijke rol speelt is het niet altijd gemakkelijk om het communicatieve geheugen en het culturele geheugen van elkaar te onderscheiden. De belangrijkste verschillen bestaan volgens Assmann daarin dat het communicatieve geheugen informeel, weinig gestileerd is en ontstaat door alledaagse interactie. Bij het communicatieve geheugen gaat het volgens Assmann om levende herinneringen van ooggetuigen (*Zeitzeugen*) die informeel, weinig gestileerd en in alledaagse interactie tot stand komen. Als de ooggetuigen uitgestorven zijn zal het communicatieve geheugen vervangen worden door het culturele, dat juist zeer sterk gemodelleerd is en via geïnstitutionaliseerde communicatiekanalen een sterk geobjectiveerde collectieve herinnering creëert en in stand houdt. Rigney merkt daar wel bij op dat, hoewel het culturele geheugen een sterk geritualiseerde en gestandaardiseerde vorm van herinneren is, het zich wel degelijk blijft ontwikkelen en wijzigen. Als een gebeurtenis zich als geüniformeerd stramien in het culturele geheugen nestelt, betekent dit dus niet dat deze vanaf dat moment onveranderd blijft.⁴³ Het informele karakter van het communicatieve geheugen tegenover de geïnstitutionaliseerde en

⁴⁰ Kemperink, M. (z.j.). *Gedeelde kennis. Literatuur en wetenschap in de negentiende en twintigste eeuw*. 14-15

⁴¹ Assmann, J. (1999). *Das kulturelle Gedächtnis*. 20-24

⁴² Assmann, J. (1999). *Das kulturelle Gedächtnis*. 24

⁴³ Rigney, A. (2004). 'Portable Monuments: Literature, Cultural Memory and the Case of Jeanie Deans'. In: *Poetics*. Jg. 25, Afl. 2. 367-368

daardoor officiële communicatie van het culturele geheugen heeft volgens Assmann als gevolg dat de eerste door willekeurige leden van een herinneringsdiscours gedragen wordt, terwijl het culturele geheugen gespecialiseerde traditiedragers kent, zoals dominees of priesters, wetenschappers, politici, kunstenaars en schrijvers. Assmann geeft zelf al aan dat het hierbij gaat om absolute polen die in de werkelijkheid niet altijd zo streng van elkaar gescheiden zijn. Een beschrijving van onze hedendaagse cultuur wordt volgens hem bijvoorbeeld eerder gekenmerkt door een gradueel verschil tussen deze twee vormen van geheugen. Het kan voorkomen dat de twee vormen naast elkaar bestaan, maar veel vaker zullen ze geleidelijk in elkaar overgaan.⁴⁴ Ann Rigney laat in haar artikel over Jeanie Deans bijvoorbeeld zien dat ook in het communicatieve geheugendiscours al een zekere modellering of orkestratie van de herinnering plaatsvindt. Hiermee bedoelt zij de stabilisatie en uniformering van herinneringen door hun inbedding in een herinneringsdiscours.⁴⁵ Door de sterke mediatisering van de samenleving maakt bijna alles tegenwoordig kans om in een relatief kort tijdsbestek tot het culturele geheugen van een samenleving te gaan behoren. Ook het onderscheid tussen alledaagse communicatie en ceremoniële communicatie en het verschil tussen willekeurige leden uit het herinneringsdiscours en gespecialiseerde traditiedragers moet in de hedendaagse situatie worden genuanceerd. De schrijver en zeker literatuur staan al lange tijd niet meer op het hoge voetstuk waar ze vroeger nog wel op stonden. Deze verschillen maken duidelijk dat er per tijdperiode en cultuur verschillen kunnen bestaan in de wijze waarop het collectieve en het culturele geheugen zich tot elkaar verhouden.

§1.4 Ik en wij

De opbouw van een cultureel geheugen hangt sterk samen met de ontwikkeling van een collectieve identiteit. In *Das kulturelle Gedächtnis* gaat Assmann uitvoerig op deze samenhang in. Hij geeft aan dat er pas sprake is van identiteit (zowel persoonlijke als collectieve) als men zich ervan bewust is.⁴⁶

Identität ist eine Sache des Bewusstseins, d.h. des Reflexivwerdens eines unbewussten Selbstbildes. Das gilt im individuellen wie im kollektiven Leben. Person bin ich nur in dem Maße, wie ich mich als Person weiß, und ebenso ist eine Gruppe „Stamm“, „Volk“ oder „Nation“ nur in dem Maße, wie sie sich im Rahmen solcher Begriffe versteht, vorstellt und darstellt.⁴⁷

Assmann maakt een onderscheid tussen persoonlijke en collectieve identiteit en stelt dat beide slechts kunnen ontstaan in de omgang met andere mensen. Identiteit is volgens hem dus een sociaal fenomeen. Tussen deze persoonlijke en collectieve identiteit bestaat een dialectische relatie, aldus Assmann. De identiteit van een individu komt volgens hem altijd tot stand op basis van deelname aan de interactie en communicatiepatronen van een groep en is in die zin afhankelijk van de groep. De collectieve identiteit van een groep kan tegelijkertijd enkel bestaan in het bewustzijn van de leden van de betreffende groep en is zodoende zelf weer afhankelijk van het onderdeel van de persoonlijke identiteit dat het groepsgevoel constitueert. Op die manier is er dus sprake van een wederzijdse afhankelijkheid.

Naast het onderscheid tussen persoonlijke en collectieve identiteit deelt Assmann de persoonlijke identiteit ook nog een keer op in een individuele en een personale. Bij de eerste gaat het om het deel van de identiteit die bestaat uit karaktertrekken die een individu van alle andere mensen onderscheidt en hem of haar tot een unieke persoon maakt. Bij de personale

⁴⁴ Assmann, J. (1999). *Das kulturelle Gedächtnis*. 48-56

⁴⁵ Rigney, A. (2004). 'Portable Monuments: Literature, Cultural Memory and the Case of Jeanie Deans'. In: *Poetics*. Jg. 25, Afl. 2. 366

⁴⁶ Assmann, J. (1999). *Das kulturelle Gedächtnis*. 130-134

⁴⁷ Ibidem. 130

identiteit gaat het om de eigenschappen die iemand met andere mensen deelt. Onder dit deel vallen bepaalde sociale rollen die vertolkt worden en die op basis van gedeelde ervaring hun invulling hebben gekregen, zoals de rol van vader, moeder of docent. Zowel de individuele als de personale identiteit worden gevormd door de taal, het wereldbeeld, de normen en waarden van een cultuur en door het specifieke tijdperk waarin men leeft. Assmann benadrukt nogmaals dat identiteit altijd een sociaal construct is: “‘Naturwüchsige’ Identität gibt es nicht.”

Tegenover persoonlijke identiteit staat zoals gezegd collectieve identiteit. Deze gemeenschappelijke identiteit heeft zelfs geen tastbare ‘behuizing’ (zoals een persoonlijke identiteit nog in een mens van vlees en bloed huist) maar is een imaginaire grootheid, aldus Assmann. Dit imaginaire karakter wil echter niet zeggen dat collectieve identiteit geen rol speelt in de werkelijkheid. Zoals verderop in dit hoofdstuk gelezen kan worden, speelt dit imaginaire concept een belangrijke rol bij het vormen van naties.⁴⁸

Een ‘wij-gevoel’ wordt, zoals gezegd, ontwikkeld op basis van het resultaat van de connectieve structuur van elke cultuur. Historisch bewustzijn speelt hier een belangrijke rol bij. De eenheid van een groep steunt volgens Assmann namelijk vaak op het verleden:

Die Imagination nationaler Gemeinschaft ist angewiesen auf die Imagination einer in die Tiefe der Zeit zurückreichenden Kontinuität.⁴⁹

Op basis van bepaalde historische gebeurtenissen wordt er een collectieve identiteit ontwikkeld, waarvan bepaalde eigenschappen of kenmerken altijd al in de betreffende samenleving aan te wijzen waren. Dat is althans de overtuiging van de leden van de betreffende gemeenschap. Deze vorm van *invention of tradition* verleent een bepaalde historische stabiliteit aan een collectieve identiteit en het is die continuïteit die het constructiekarakter ervan ontkent. Assmann noemt dit ontkenningsmechanisme inherent aan elke cultuur. Net als bij persoonlijke identiteit wijst hij op de noodzaak van bewustwording voor het ontstaan van identiteit. Hij wil pas over collectieve identiteit spreken als men zich bewust is geworden van een dergelijke identiteit.⁵⁰ Hoe een dergelijke collectieve identiteit zich in een gemeenschap manifesteert, kan per cultuur verschillen, aldus Assmann.

Gesellschaften imaginieren Selbstbilder und kontinuierieren über die Generationsfolge hinweg eine Identität, indem sie eine Kultur der Erinnerung ausbilden; und sie tun das – dieser Punkt ist für uns entscheidend – auf ganz verschiedene Weise.⁵¹

§1.5 Nationaal denken

Benedict Anderson heeft zich met een verschijnsel beziggehouden waarbij een specifieke vorm van collectieve identiteit een belangrijke rol speelt, namelijk nationaal besef. Hoewel Anderson niet specifiek ingaat op nationale identiteit is het duidelijk dat een dergelijke identiteit onlosmakelijk verbonden is met het natieconcept dat hij hanteert. Zijn onderzoek draait, zoals reeds in de inleiding naar voren is gekomen, om de gedachte dat een natie een verbeelde gemeenschap is.⁵² Assmanns beschrijving van collectieve identiteit als een imaginaire grootheid sluit goed aan bij Andersons definitie van de natie. Een gemeenschap, in dit geval een natie, bestaat volgens Anderson in het bewustzijn van de betreffende leden.⁵³ Een dergelijk bewustzijn is volgens Assmann gebaseerd op het bestaan van een collectieve

⁴⁸ Ibidem. 130-132

⁴⁹ Ibidem. 133

⁵⁰ Ibidem. 133-134

⁵¹ Ibidem. 18

⁵² Anderson, B. (1991). *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. 6

⁵³ Ibidem. 6

identiteit. In zijn beschrijving van het ontstaan van de natie vooronderstelt Anderson dus noodzakelijkerwijs het gelijktijdige ontstaan van een collectieve, in dit geval nationale identiteit.

Anderson definieert het begrip natie als volgt: “it is an imagined political community – and imagined as both inherently limited and sovereign.”⁵⁴ Verbeelde gemeenschappen bestonden al veel langer, maar Anderson ziet de opkomst van de natie aan het eind van de achttiende eeuw als een specifieke, nieuwe vorm (*style*) van verbeelden. Zonder die nieuwe visie was het ontstaan van concepten als natie en nationaliteit niet mogelijk geweest, aldus Anderson. Het nationale denken is volgens hem een samenloop van verschillende historische ontwikkelingen die werkzaam waren op weer verschillende gebieden. Anderson stelt dat de natie als gelimiteerd wordt verbeeld, omdat er altijd andere naties naast bestaan en er niet gedroomd wordt van een natie die de hele mensheid omvat. Daar komt bij dat een nationale identiteit vaak juist als tegenhanger van de nationale identiteit van een andere natie wordt geformuleerd.⁵⁵ Zo wordt het exclusiviteitsidee van de natie versterkt. De soevereiniteit van de natie is volgens Anderson een erfenis van de ontstaansperiode van het nationale denken: de Verlichting. De revoluties die uit deze stroming voortvloeiden, hebben de legitimiteit van de monarchie voorgoed ondermijnd en de weg vrij gemaakt voor een gemeenschap die zichzelf de wet voorschrijft. Hiernaast benadrukt Anderson het gemeenschapskarakter van de natie. Deze is, ondanks alle feitelijke ongelijkheid, gebaseerd op het idee van horizontale broederschap.⁵⁶

De opkomst van het nationale besef moet volgens hem worden verbonden met het wegvallen van twee belangrijke culturele zingevingskaders, namelijk de religieuze gemeenschap en de dynastieke rijken met de bijbehorende hiërarchische maatschappelijke indeling.⁵⁷ Deze culturele systemen gaven antwoord op de grote vragen van het leven en konden beide de maatschappelijke verhoudingen verklaren op basis van goddelijke autoriteit. In het geval van de monarchie was dit mogelijk doordat men geloofde dat de macht van de koning door God aan hem verleend was.⁵⁸

De christelijke gemeenschap was ook verbeeld, maar hield niet op bij de latere nationale grenzen. Deze gemeenschap strekte zich uit over grote delen van Europa en bezat enkele kenmerken die sterk tegengesteld waren aan de moderne naties. De verbeelding ervan was mogelijk door de grote verspreiding van de heilige taal en het heilige schrift: het Latijn en de Bijbel. Doordat het Latijn zo wijd verbreid was, las een zeer grote groep mensen dezelfde bijbelse verhalen en ontwikkelde zo een gedeeld zingevingskader. Op basis van dat gedeelde referentiekader kon er een imaginaire christelijke gemeenschap ontstaan. In tegenstelling tot de moderne naties werd de voertaal, het Latijn, volgens Anderson niet als een arbitrair tekensysteem gezien, maar was men overtuigd van een onwillekeurige relatie tussen de tekens en hetgeen waarnaar ze verwijzen. Het Latijn werd vanuit die overtuiging gezien als het enige medium dat de werkelijkheid op een juiste manier kon representeren. Kortom: het was de taal van de waarheid. Vanuit die taalopvatting kan de mogelijkheid tot toetreding tot de christelijke gemeenschap ook verklaard worden. De christelijke gemeenschap zag haar geloof niet als geloof, maar als de enig juiste voorstelling van zaken. Daarom bestond er voor ‘heidenen’ de mogelijkheid om ook christen te worden, aldus Anderson.⁵⁹ Sterker nog, er

⁵⁴ Ibidem. 6

⁵⁵ Leerssen, J. (2006). *De bronnen van het vaderland*. 16

⁵⁶ Anderson, B. (1991). *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. 5-7

⁵⁷ Ik zal mij in de beschrijving beperken tot de voorbeelden die Anderson geeft met betrekking tot Europa en het christendom.

⁵⁸ Anderson, B. (1991). *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. 10-12

⁵⁹ Anderson, B. (1991). *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. 12-15

bestond een sterke bekeringsdrang bij de christenen; ze wilden hun kennis delen.⁶⁰ Deze eigenschappen zijn in wezen eigen aan elk geloof en elke ideologie. Er zullen wel verschillen bestaan tussen de manier waarop men het eigen gedachtegoed probeert te verbreiden.

Het nationale denken functioneert anders, want het is voor bijvoorbeeld een Duitser onmogelijk om door een vorm van ‘spoedbekering’ Nederlander te worden. Zelfs na jarenlange acculturatie zullen weinig mensen een nieuwe nationale identiteit hebben aangenomen. Formeel gezien wel natuurlijk. De voorheen Nederlandse schaatser Bart Veldkamp nam de Belgische nationaliteit aan om aan internationale schaatskampioenschappen mee te kunnen doen. Hij bleef echter ‘Nederlander’ en werd daarom ook altijd als ‘schaatsbelg’ aangeduid. Dit verschil heeft te maken met het feit dat het nationale besef gebaseerd is op het bewustzijn dat er meerdere culturen naast elkaar bestaan en er niet één betekenissysteem is dat aanspraak maakt op de weergave van dé werkelijkheid.⁶¹ Daarmee ontstaat het inzicht dat het betekenissysteem gebaseerd is op culturele tradities die men zich pas na een lang proces, dat al in de vroege jeugd wordt ingezet, eigen kan maken. Vanuit dit besef verklaart Anderson gedeeltelijk ook het verschil in de manier waarop er gedacht wordt over sociale groepen. In de bloeitijd van het christendom waren sociale groepen volgens Anderson centripetaal en hiërarchisch georganiseerd zonder een harde afbakening tegenover het idee van een horizontale broederschap met een duidelijke begrenzing.⁶²

Het ethnocentrisme van de christelijke gemeenschap of “their unselfconscious coherence”⁶³ zoals Anderson het noemt, komt volgens hem na de Middeleeuwen geleidelijk onder druk te staan en maakt uiteindelijk plaats voor een meer cultuurrelativistisch bewustzijn. Hij wijst twee hoofdredenen aan voor deze bewustwording. Onder invloed van de ontdekkingsreizen, die aan het eind van de Middeleeuwen populair begonnen te worden, werd de culturele en geografische horizon van de Europeanen sterk verbreed. Als gevolg hiervan kwamen de Europeanen tot het inzicht dat er naast hun eigen cultuur gelijkwaardige andere samenlevingsvormen bestonden. Vanaf dat moment begon men over de eigen cultuur te spreken in de vergelijkende of overtreffende trap in plaats alle afwijkende culturen af te doen als onwaarachtig. Dit principiële uitsluitingsmechanisme werd geleidelijk vervangen door een meer pluralistische visie op cultuur. Daarnaast was er vanaf de zestiende eeuw sprake van een degradatie van het Latijn. Door de uitvinding van de boekdrukkunst en de verdere ontwikkeling van de druktechnieken wonnen de streektalen terrein en begon het Latijn de dode taal te worden, die het tegenwoordig is. Anderson ziet de afkalving van de voorheen heilige taal als illustratie van een groter proces, waarin de religieuze gemeenschap, verbonden door het Latijn, uiteenviel in kleinere gebieden met een eigen streektaal.⁶⁴

Deze desintegratie was ook terug te vinden bij de omvangrijke dynastieën als het Habsburgse rijk. Deze kolossale rijken kwamen voor een belangrijk deel tot stand door strategische huwelijken tussen verschillende koninklijke families. Door die gemengde huwelijken was het moeilijk om de machthebbers bij een bepaald volk in te delen of – anachronistisch geformuleerd – ze een bepaalde nationaliteit toe te kennen. Door de grootte van het rijk en de pluriformiteit van de bevolking kon er geen sprake zijn van een breed gedeelde collectieve identiteit. Er was sprake van een conglomeraat van minder omvangrijke

⁶⁰ Hoe nobel dit ook klinkt, het is goed om in herinnering te brengen met hoeveel bloedvergieten deze ‘nobeles’ plannen gepaard gingen.

⁶¹ Hiermee is niet gezegd dat bepaalde naties zich nooit boven andere naties verheven voelen of hebben gevoeld. Anderen tot de ‘waarheid’ brengen vormt hier echter geen leidraad. Veel meer ligt de oorsprong van zo’n gevoel in een bijvoorbeeld een machtsverlangen of in racistische opvattingen

⁶² Anderson, B. (1991). *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. 15

⁶³ Ibidem. 16

⁶⁴ Ibidem. 16-19

collectieve identiteiten die vreedzaam samenleefden of waar in ieder geval een status-quo situatie was ontstaan.

De Latijnse taal en de dynastieke vorstenhuizen vertonen twee duidelijke overeenkomsten: beide zijn supranationaal en behoren niet tot een specifieke bevolkingsgroep. Voor allebei betekende dit ook hun einde. Onder invloed van het opkomende nationaal besef begonnen deze gemeenschappen zich van de rijken af te scheiden. De ondergang van deze dynastieën zette al in de zeventiende eeuw in, maar vond zijn culminatiepunt in de Franse Revolutie. Deze bloedige omwenteling markeerde het einde van de traditionele goddelijke monarchie als geëigende bestuursvorm, aldus Anderson.⁶⁵

Aan het wegvallen van deze culturele systemen ligt volgens Anderson nog een fundamentele verschuiving ten grondslag: de menselijke perceptie van de wereld wijzigde zich ingrijpend. Er trad een verandering op in het tijdsbesef, die grote gevolgen had voor de interpretatie van gebeurtenissen in de wereld. Ter illustratie haalt hij de afbeelding van bijbelse taferelen uit de Middeleeuwen aan. De figuren uit zulke taferelen werden in middeleeuwse klederdracht geschilderd. Deze anachronistische manier van afbeelden werd veroorzaakt, zo schrijft Anderson, doordat de geschiedenis niet werd gezien als een causale keten van gebeurtenissen en er geen scherp onderscheid gemaakt werd tussen heden en verleden. Er bestond een bepaalde opvatting van de simultaneïteit van gebeurtenissen in een soort tijdloos stramien van aankondiging en vervulling. Anderson haalt een citaat van Erik Auerbach aan, waarin deze een uitleg of voorstelling van deze opvatting geeft die verheldering biedt:

If an occurrence like the sacrifice of Isaac is interpreted as prefiguring the sacrifice of Christ, so that in the former the latter as it were announced and promised and the latter 'fulfils'... the former, then a connection is established between two events which are linked neither temporally nor causally – a connection which it is impossible to establish by reason in the horizontal dimension... It can be established only if both occurrences are vertically linked to Divine Providence, which alone is able to devise such a plan of history and supply the key to its understanding... the here and now is no longer a mere link in an earthly chain of events, it is *simultaneously* something which has always been, and will be fulfilled in the future; and strictly, in the eyes of God, it is something eternal, something omnitemporal, something already consummated in the realm of fragmentary earthly events.⁶⁶

Hoe moeilijk het tegenwoordig ook voor te stellen is: er bestond in die tijd nog geen lineaire tijdsopvatting, waarbij simultaneïteit een temporele toevalligheid is die wordt afgemeten aan klok of kalender. Dit lineaire tijdsbesef is volgens Anderson van kardinaal belang voor twee vormen van schriftelijke media die een belangrijke rol speelden bij het representeren van de specifieke vorm van een verbeelde gemeenschap die de natie is. Voor Anderson zijn dit de roman en het dagblad. Een lezer kan via een roman doordrongen raken van het idee van het bestaan van een verbeelde gemeenschap die zich lineair door de tijd heen ontwikkelt. De lezer wordt bewust van het idee dat de gemeenschap ondanks de verstrekkende tijd en de daarbij horende ontwikkelingen dezelfde gemeenschap blijft. De bewustwording dat het idee van een gemeenschap wordt opgeroepen in de roman wordt sterk bevorderd door het besef van de lezer dat hij of zij wel of niet deel uitmaakt van de beschreven gemeenschap, aldus Anderson.⁶⁷ Als voorbeeld hiervan laat hij aan de hand van fragmenten uit enkele koloniale romans zien dat er in deze werken een beperkte gemeenschap wordt geschilderd, waarin een sterk onderscheid gemaakt wordt tussen het onderdrukte 'wij' en het onderdrukkende 'zij'. De

⁶⁵ Ibidem. 19-21

⁶⁶ Erik Auerbach (1957). *Mimesis. The Representation of Reality in Western Literature*. 64 Geciteerd in: Anderson, B. (1991). *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. 24

⁶⁷ Hoewel hij deze eigenschappen impliciet aan de roman lijkt voor te behouden, is daar mijns inziens geen goede reden voor. Alle epische vormen, waaronder bijvoorbeeld ook verhalende poëzie lijken mij in staat om het idee van een lineair door de tijd bewegende gemeenschap over te dragen.

beschreven personages uit zulke romans vertolken een prototypische functie, doordat het leed dat zij verspreiden of dat hen geschiedt, exemplarisch is voor de hele respectievelijk onderdrukkende of onderdrukte bevolking.⁶⁸ Daar komt bij dat het vaak niet om een specifiek figuur gaat, maar om een anoniem personage in wie alle gemeenschapsleden worden gerepresenteerd, zo schrijft Anderson.⁶⁹

Het andere belangrijke medium vindt Anderson het dagblad. Een krant versterkt ons idee dat wij ingebed zijn in verbeelde gemeenschappen en wel op twee manieren. Nauwkeurig beschouwd staat een krant vol met onsamenhangende feitjes. Deze gaan pas een relatie met elkaar aan als de lezer uitgaat van een imaginair concept als 'de wereld'. De lineaire tijdsopvatting speelt hier door de dagelijkse publicatie een duidelijke rol. Hierdoor worden de lezers zich bewust van de beweging die 'de wereld' door de tijd heen maakt. De verschillende gebeurtenissen worden dus zowel ruimtelijk als temporeel met elkaar verbonden. Natuurlijk speelt dit proces zich niet enkel af op mondiaal niveau, maar bijvoorbeeld ook op nationaal en regionaal niveau. De tweede manier waarop een dagblad het besef van de verbeelde gemeenschap bevordert, heeft te maken met de hoge oplage. Een lezer weet dat rond een bepaald punt op de dag (bijvoorbeeld rond het ontbijt) de handeling 'het lezen van de krant' in bijna elk land wordt uitgevoerd door miljoenen mensen.⁷⁰ Anderson ziet dit dagelijkse massaritueel als een soort schibboleet van de verbeelde gemeenschap: "What more vivid figure for the secular, historically clocked, imagined community can be envisioned?"⁷¹

In zijn betoog over de voorwaarden voor de natie laat Anderson zien hoe een horizontaal georganiseerde verbeelde gemeenschap gesticht kón worden. De vraag waarom nu juist de natie als specifieke vorm ervan zo populair werd, is volgens hem daarmee nog niet beantwoord. Als belangrijkste reden voor het succes van de natie ziet Anderson het samenspel tussen de ontwikkeling van aanzienlijke productienetwerken en afzetmarkten, de ontwikkeling van de druktechniek en de opkomst van de streektalen. De productie en uitgave van romans en andere geschriften, zo betoogt hij, ontwikkelde zich tot een van de eerste vormen van kapitalisme. Tijdens de bloeitijd van het Latijn ontstonden er internationale uitgeversnetwerken die met een duidelijk winstoogmerk boeken uitgaven voor een smalle, maar wijdverbreide elite. Na ongeveer honderdvijftig jaar was deze Latijnse markt verzadigd en moesten de uitgevers nieuw publiek aanboren om inkomsten te kunnen blijven genereren. Een logische stap, gezien de relatief kleine omvang van de Latijn sprekende elite, was het uitgeven van boeken in streektalen. Op deze manier werden er enorme afzetmarkten ontgonnen die veel omvangrijker waren dan die van Latijns drukwerk.⁷²

De opkomst van de streektalen werd mede beïnvloed door drie andere factoren die allemaal een rol speelden bij de degradatie van het Latijn. Allereerst veranderde deze taal van karakter. Een stilistisch verfijnd Latijn raakte in de mode, waarbij inhoudelijk de rug werd gekeerd naar alledaagse en religieuze onderwerpen. Als gevolg hiervan werden de Latijnse teksten voor het gros van de lezers minder interessant en minder zinvol. Daarnaast had de Reformatie een grote invloed op de populariteit en de groei van de streektalen. De vijfennegentig stellingen van Luther verschenen in Duitse vertaling en waren na twee weken overal in het Duitstalige gebied beschikbaar. Met zijn bijbelvertaling gaf hij de Reformatie nog een duwtje in de rug. Voor het eerst was de Heilige Schrift voor het grote publiek beschikbaar. De aanhangers van de reformatie dankten hun succes mede aan deze gerichtheid op de streektalige afzetmarkten, die hierdoor tegelijkertijd een flinke groei doormaakten. Dit

⁶⁸ Andersom geldt dit natuurlijk ook voor de onderdrukkende personages.

⁶⁹ Anderson, B. (1991). *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. 25-32

⁷⁰ Natuurlijk gaat het om verschillende kranten en zal het nieuws enigszins van elkaar verschillen, maar toch zullen berichten of artikelen veelal over dezelfde onderwerpen gaan.

⁷¹ Anderson, B. (1991). *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. 33-35

⁷² Ibidem. 37-38

alles werkte de afkalving van het Latijn in de hand. Ten slotte zetten personen van adel met monarchale aspiraties hun streektaal in om hun administratieve macht te centraliseren, aldus Anderson. De keuze voor het Latijn vormde voor hen geen optie, want deze taal was supranationaal en hoorde daarom niet bij een bepaald gebied of bepaalde bevolkingsgroep. Hij benadrukt dat de keuze voor een bepaalde taal als medium voor de administratieve centralisatie geleidelijk en willekeurig tot stand kwam. Er werd geen strategisch gebruik gemaakt van een taal als bindmiddel van een gemeenschap, zoals later in de negentiende eeuw wel het geval was.⁷³

Het samenspel van kapitalisme, druktechnieken en de opbloei van de streektalen leverde in tegenstelling tot deze drie factoren een meer directe bijdrage aan de populariteit van de natie. Op het eerste gezicht is het vreemd dat het kapitalisme bijdroeg aan de opkomst van de natie, aangezien het een systeem is dat floreert door internationale of mondiale productie- en handelsnetwerken. Door de grote linguïstische diversiteit konden zulke netwerken echter niet tot stand komen. Immers, Franstalige literatuur verkoopt nu eenmaal slecht in een Engels taalgebied vanwege het simpele feit dat slechts een zeer klein percentage van de inwoners het Frans beheerst. Een poging om per streektaal of dialect een productie- en afzetmarkt te creëren, had de netwerken en afzetmarkten echter zo klein gemaakt dat ze economisch nauwelijks meer aantrekkelijk waren geweest. Onder invloed van de mechanismen van het kapitalisme, maar met de beperkingen van de linguïstische diversiteit ontstonden er daarom clusters van verschillende streektalen en dialecten, die werden samengesmeed tot een veel kleiner aantal schrifttalen. Op die manier kon er toch een afzetmarkt van enige omvang ontstaan, noodzakelijk voor een goed functionerend kapitalisme.⁷⁴

Deze gestandaardiseerde talen waren tegelijkertijd ook de machtstalen. In de strijd tussen de verschillende streektalen, met als inzet een eigen stabiele schrifttaal, kwam namelijk de streektaal die gesproken werd in het politieke en culturele machtscentrum uiteindelijk als triomfator uit deze concurrentieslag. De verliezende talen waren zo gedwongen de machtstaal als maatstaf te nemen en werden daarmee zelf gedegradeerd tot dialect. Het ontstaan van een schrifttaal die tegelijk de taal van de machthebbers was, lag aan de basis van de ontwikkeling van het moderne nationale denken. De snelle verbreiding van deze schrifttalen werd mogelijk gemaakt door de voortschrijdende ontwikkeling van de druktechnieken, die weer bijdroeg aan de stabilisatie van zulke talen. Tegelijkertijd had dat stabilisatieproces tot gevolg dat er een geloof in de anciënniteit en continuïteit van een taal opkwam. Door de druktechnologie en de gestandaardiseerde taalvorm kreeg men namelijk toegang tot bronnen uit een vroegere tijd.⁷⁵ De schrifttalen droegen daarmee bij aan het ontstaan van een bepaald historisch besef en traditievorming. Het samenspel tussen kapitalisme, druktechnologie en de opkomst van streektalen legde zodoende met het ontstaan van een historisch gefundeerde, geünificeerde communicatiegemeenschap de basis voor het succes van de moderne natie.

§1.6 Literatuur als identiteitsvormend cultureel memorandum

De imaginaire eenheid die een verbeelde gemeenschap kenmerkt, wordt gedragen door de gemeenschappelijke kennis van de leden van de betreffende samenleving, om Assmann weer in herinnering te halen. Deze gedeelde kennis kan men vangen onder het woord traditie. Mensen die bij een bepaalde cultuur horen, kennen een bepaalde gedeelde culturele overlevering. Het is de connectieve structuur die deze traditie volgens Assmann constitueert. Hij betoogt dat deze identiteitsbevestigende gemeenschappelijke kennis uit twee verschillende

⁷³ Ibidem. 38-42

⁷⁴ Ibidem. 42-44

⁷⁵ Ibidem. 44-45

kennisconcepten bestaat, die hij vangt onder de begrippen wijsheid en mythe. Onder ‘wijsheid’ verstaat Assmann de bevestiging van gemeenschappelijke kennis over de manier waarop een maatschappij georganiseerd wordt. Deze kennis draagt dus bij aan de overdracht van gemeenschappelijke gedragsnormen, aldus Assmann. De mythe is volgens hem meer een vormend verhaal dat antwoord geeft op vragen als: ‘Wie zijn wij?’ en ‘Waar komen wij vandaan?’. Door deze vragen te beantwoorden, dienen zulke verhalen als zelfdefinitie en werken ze identiteitsversterkend. De normatieve wijsheden vormen en legitimeren de zeden en gebruiken van een samenleving, terwijl herkomstverhalen gebruikt worden om verschillende ervaringen en gebeurtenissen te verklaren. Kort gezegd: om (vaak op basis van het verleden) het leven te duiden.⁷⁶ De vraag is of het verschil tussen ‘wijsheid’ en ‘mythe’ in praktijk wel goed te maken is. Literatuur bijvoorbeeld geeft namelijk vaak antwoord op de vragen naar de te volgen normen, waarden en andere ethische richtsnoeren, maar werkt tegelijkertijd mee aan de zelfdefinitie van een bepaalde cultuur. Het onderscheid dat Assmann maakt, lijkt niet altijd vruchtbaar te zijn, omdat de beide vormen in elkaar vervloeien. Het is bijvoorbeeld goed voor te stellen dat in een soort genealogisch verhaal van een volk hun normen en waarden onlosmakelijk met de herkomstgeschiedenis vervlochten zijn.

Ann Rigney betoogt in ‘Portable Monuments’ dat literatuur een actieve bijdrage levert aan het creatieproces van cultureel geheugen. Om de rol van literatuur te demonstreren bij het fixeren, doorgeven en transformeren van herinneringen door de tijd heen, analyseert Rigney de rol van *The heart of Midlothian* van Sir Walter Scott bij de verbreiding van de geschiedenis van Helen Walker of Jeanie Deans, zoals deze historische persoon in Scotts roman heet. Rigney geeft aan dat Scott in de negentiende eeuw een publieke rol vertolkte als romancier en geschiedschrijver. Hierdoor kon zijn werk als kanaal voor lokale herinneringen fungeren, waardoor er uit de verschillende versies van het verleden een gemeenschappelijk referentiekader kon ontstaan. Rigney ziet literatuur dus als een medium dat het communicatieve geheugen kan modelleren of de overgang van communicatief geheugen naar cultureel geheugen kan faciliteren.⁷⁷ De rol van literatuur als publiek forum en de kracht ervan hangt volgens Rigney af van de beschikbaarheid en toegankelijkheid van alternatieve media – zoals tegenwoordig film op dit vlak sterke concurrentie biedt aan de literatuur. Literatuur (en natuurlijk ook film) kan volgens Rigney namelijk een alternatief bieden voor de herinneringen die buiten de officiële geschiedschrijving van een tijd vallen. Doordat de auteur niet aan de strenge voorschriften van de historici gebonden is, kan hij of zij een veel breder scala aan onderwerpen behandelen en deze op een veel vrijere manier presenteren. Voor deze vrijheid moet ook wel een bepaalde prijs bepaald worden: de oorspronkelijke herinnering wordt aangepast aan de literaire conventies en de creativiteit van de auteur. Het staat een schrijver immers vrij om een bepaalde herinnering uit haar oorspronkelijke context te halen en naast een andere gebeurtenis te plaatsen, om vervolgens deze twee op onhistorische wijze met elkaar te verbinden, zodat bepaalde symmetrieën of contrasten duidelijker naar voren komen. Zo worden de oorspronkelijke gebeurtenissen in aangepaste of gereduceerde vorm voor het voetlicht gebracht. Als voorbeeld hiervan noemt Rigney in navolging van Hayden White de koppeling tussen verhaal en moraal. Een verhaal maken van een gebeurtenis gaat volgens White vaak gepaard met het creëren van een moraal.⁷⁸ Het feit dat veel literatuur (zeker uit de negentiende eeuw) een moraal bezit, versterkt het idee dat literatuur zowel ‘wijsheid’ als ‘mythe’ bevat en daarmee op deze beide vlakken bijdraagt aan de overdracht van identiteitsvormende gemeenschappelijke kennis.

⁷⁶ Assmann, J. (1999). *Das kulturelle Gedächtnis*. 141-142

⁷⁷ Rigney, A. (2004). ‘Portable Monuments: Literature, Cultural Memory and the Case of Jeanie Deans’. In: *Poetics*. Jg. 25, Afl. 2. 369-373

⁷⁸ *Ibidem*. 375-380

Aan de hand van *Heart of Midlothian* laat Rigney zien dat literatuur niet alleen een gebeurtenis in de herinnering kan roepen, maar dat deze ook meewerkt aan de selectie wat herinnerd moet worden:

To conclude this discussion of the novel as literary composition: the way in which Scott foregrounds certain memories, while marginalizing others, indicates that the role of novels is not just a matter of recalling, recording, and “stabilizing” but also of selecting certain memories and preparing them for future cultural life as stories.⁷⁹

Daarom biedt epiek ook een perfecte mogelijkheid om via deze selectie juist die eigenschappen en gebeurtenissen op de voorgrond te zetten die een bepaald identiteitsconcept ondersteunen. Boeken hebben wat die reproductie van herinneringen betreft een paar streepjes voor op bijvoorbeeld monumenten. Literatuur kan namelijk sinds de uitvinding van de boekdrukkunst relatief simpel herdrukt worden en is op die manier uiterst duurzaam. Daar komt bij dat boeken, in tegenstelling tot monumenten, niet gebonden zijn aan een bepaalde locatie; vandaar ook de term *portable monuments*. Literaire werken zijn bij uitstek geschikt zijn als cultureel geheugen, omdat ze gewaardeerd worden als talige kunst, aldus Rigney. Door die kunstwaarde worden ze gezien als cultureel erfgoed met als gevolg dat ze goed geconserveerd worden. Daarnaast gaat het bij literatuur veelal om fictie en zijn romans daarom niet gebonden aan één vaste historische context.⁸⁰ Door die ongebondenheid van literatuur kunnen bepaalde herinneringen telkens weer gecombineerd worden met andere herinneringen of gebeurtenissen.⁸¹

Ook Rigney wijst dus op het feit dat een gebeurtenis in herinnering gebracht moet worden om tot het culturele geheugen te blijven behoren: “In the end, the proof of the memorial pudding is in the reading and remembering.”⁸² Ze laat zien hoe de naam Jeanie Deans door de populariteit van *Heart of Midlothian* een cultureel icoon is geworden. Onder meer een ziekenhuis, een zeiljacht en een karmozijnrode roos ontleen hun naam aan dit romanpersonage. De herinnering aan Jeanie Deans leeft dus voort, zo lijkt het. Rigney wijst er echter op dat de verspreiding van haar naam niet hoeft te betekenen dat de geschiedenis van Jeanie Deans en indirect het leven van Helen Walker ook deze mate van bekendheid genieten. De schaduwzijde van de ongebondenheid van literatuur en de mogelijkheid tot hercontextualisering is dat het personage geleidelijk losgeweekt kan worden van het verhaal waarin ze figureerde. De achterliggende geschiedenis kan op die manier geleidelijk steeds verder in de vergetelheid raken. Naamsbekendheid biedt dus geen garantie voor een blijvende herinnering, aldus Rigney. Een voordeel van literatuur is wel dat het zich als medium, vanwege de eenvoudige reproduceerbaarheid, goed leent voor herwaardering of herontdekking. Bepaalde vergeten verhalen over het verleden kunnen altijd weer herontdekt en toegeëigd worden door nieuwe groepen mensen.

⁷⁹ Ibidem. 382-383

⁸⁰ Hierbij moet opgemerkt worden dat bijvoorbeeld koloniale romans natuurlijk wel sterk gebonden zijn aan een bepaalde context. Het is echter zo dat ze door hun fictionele karakter vaak ook op een minder concreet thematisch niveau van toepassing kunnen zijn op andere contexten. Hoewel een vergelijkbare redenering op niet fictionele teksten van toepassing kan zijn, lijkt literatuur hier in ieder geval meer voor geëigend te zijn, dan andere tekstsoorten.

⁸¹ Rigney, A. (2004). ‘Portable Monuments: Literature, Cultural Memory and the Case of Jeanie Deans’. In: *Poetics*. Jg. 25, Afl. 2. 382-383

⁸² Rigney, A. (2004). ‘Portable Monuments: Literature, Cultural Memory and the Case of Jeanie Deans’. In: *Poetics*. Jg. 25, Afl. 2. 383

§1.7 Synthese

De ontwikkeling van een nationale identiteit en natievorming blijken praktisch te overlappen. In beide gevallen gaat het om een imaginair concept, dat handen en voeten krijgt door een gedeeld cultureel erfgoed. De vragen naar de herkomst van een volk en de typische normen en waarden ervan vormen de kern van een dergelijke gedeelde traditie. Om een nationale identiteit te ontwikkelen moet een gemeenschap zich echter eerst wel bewust worden van die gemeenschappelijke herkomst en zingeving.

Dat het natieconcept zo populair geworden is, ligt aan de dynamische relatie tussen de opkomst van de streektaalen, kapitalistische impulsen, die nationale productienetwerken en afzetmarkten deden ontstaan en de ontwikkeling van nieuwe druktechnieken. Hierdoor ontstond een communicatiegemeenschap die de gedeelde culturele achtergrond onder een volk verspreidde op basis waarvan een nationale identiteit en de bijbehorende natie konden ontstaan. Bij die verbreiding van het culturele erfgoed kan literatuur een belangrijke rol spelen doordat dit hierin goed tot uitdrukking kan komen, lang geconserveerd blijft en gemakkelijk verspreid kan worden. Door deze kwaliteiten kan literatuur een podium vormen voor de ontwikkeling van een nationale identiteit en daarmee bijdragen aan het ontstaan van een in alle lagen ondersteunde natiestaat.

Hoofdstuk 2 De opkomst van een nationale identiteit in Nederland

§2.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk is het ontstaan van de natie en nationale identiteit theoretisch en historisch onderbouwd. Deze historische onderbouwing beschreef echter de ontwikkelingen zoals die zich in het algemeen in heel Europa voordeden. Voordat het literaire werk van Potgieter, Beets en Da Costa geanalyseerd wordt, zal ik eerst ingaan op de cultuurhistorische situatie van Nederland tussen grofweg 1750 en 1850. Daarbij zal ik bekijken in hoeverre het ontstaan van een Nederlandse natie en identiteit in de pas loopt met de Europese ontwikkelingen. De Nederlandse cultuurgeschiedenis is van groot belang voor de literaire analyses, omdat deze een belangrijke achtergrond vormt, waartegen de literatuur op zinvolle wijze geïnterpreteerd kan worden. Op die manier wordt de maatschappelijke en politieke positie van de verschillende schrijvers duidelijk en wordt er enig inzicht verkregen in het functioneren van deze literatuur bij het ontstaan van een nationaal besef.

Het ontstaan van een Nederlandse nationale identiteit wordt in de laatste decennia van de achttiende eeuw gesitueerd. Een echt bevolkingsbreed gedragen identiteit ontstond echter pas in de tweede helft van de negentiende eeuw, daarvoor bleef de circulatie van een dergelijk identiteitsconcept beperkt tot de culturele en sociale bovenkringen van Nederland. Om het ontstaan en de ontwikkeling van de Nederlandse nationale identiteit goed in beeld te kunnen brengen, zal ik in dit hoofdstuk niet alleen ingaan op de wortels en de inhoudelijke aspecten ervan, maar ook aandacht besteden aan de institutionele voorwaarden die noodzakelijk waren om het ontstaan en de verbreiding van de nationale identiteit mogelijk te maken.

In dit hoofdstuk zullen enkele hoofdlijnen van de cultuurhistorische situatie geschetst worden waarin de Nederlandse identiteit is ontstaan. Deze achtergrond is van belang om inzicht te krijgen in de manier waarop de nationale identiteit zich heeft ontwikkeld en welke aspecten daarbij van invloed zijn geweest. Op basis daarvan kunnen specifieke eigenschappen ervan verklaard worden vanuit het samenspel van historische ontwikkelingen en gebeurtenissen.⁸³

§2.2 Nederland tussen 1750 en 1813: een politiek tableau

De Franse Revolutie wordt vaak genoemd als de Europese aardverschuiving die de opmaat vormde naar het ontstaan van de naties zoals die worden gedefinieerd door Benedict Anderson. In het geval van Nederland kan deze stelling niet zonder enige kanttekeningen worden overgenomen. Nederland bekleedde een uitzonderingspositie in het Europa van die periode, aangezien het al vanaf de zeventiende eeuw een republiek was en al vóór de Franse Revolutie te maken kreeg met ideeën die voor een belangrijk deel passen in het revolutionaire gedachtegoed dat zich vanaf de Franse Revolutie snel in Europa verspreidde. In Nederland heerste vanaf 1780 een revolutionaire stemming, die gepaard ging met kleine opstanden, plaatselijke machtsovernames en verzet tegen stadhouder Willem V. Dit geschil tussen de patriotten en de orangisten ging terug op een lange discussie over de staatkundige organisatie, waarin twee duidelijke politieke tradities te onderscheiden zijn: de stadhouderlijke en de staatsgezinde traditie. De aanhangers van de stadhouderlijke traditie zagen, zoals de naam al doet vermoeden, een belangrijke rol weggelegd voor de stadhouder als de centrale machtsbekleder. In feite volgden ze een iets aangepast model van de monarchie, waarbij de

⁸³ Dit hoofdstuk is vooral gebaseerd op het proefschrift van Remieg Aerts *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* [hieruit vooral: de inleiding en hoofdstuk 2 tot en met 16] en *1800: blauwdrukken voor een samenleving* [hieruit vooral: hoofdstuk 1 & 2, 6 tot en met 11, 13, 18 tot en met 22 en de conclusie 'Balans']. Naar deze bronnen wordt in het verdere hoofdstuk niet telkens verwezen. Andere gebruikte bronnen zijn in de voetnoten aangegeven.

stadhouder de vervanger van de soevereine vorst was. In het geval van Nederland was deze stadhouder traditiegetrouw een lid van de Oranjerfamilie, vandaar dat deze beweging ook onder naam orangisme bekend stond. De staatsgezinde traditie zag slechts een marginale rol weggelegd voor de stadhouder en vond dat de kern van de macht in handen moest zijn van de statenvergaderingen van de afzonderlijke gewesten. Het kernprobleem laat zich als volgt omschrijven:

Voor de staatsgezinde was het stadhouderschap met zijn monarchale pretentie een perversie van een echt vrij republikeins bestel. De orangisten daarentegen zagen de stadhouder als effectieve rem op een ongebreidelde oligarchisering.⁸⁴

Deze twee tradities bleven de gehele achttiende en een deel van de negentiende eeuw lijnrecht tegenover elkaar staan, terwijl er in hun ideeën over de bestuursvorm toch ook veel overeenkomsten bestonden. Zo waren beide partijen ervan overtuigd dat het volk en de lage burgerij zich niet met de politiek mochten bemoeien, tenzij men een chaos nastreefde. De verschillende opvattingen over de invulling van het stadhouderschap bleven echter de boventoon voeren in de discussie.

De patriotten stonden in de staatsgezinde traditie, maar formuleerden tussen 1780 en 1787 een politiek programma waarin veel radicalere ideeën over volksvertegenwoordiging naar voren kwamen. Het kernidee kwam neer op de overdracht van de provinciale macht aan vertegenwoordigers van het volk en betekende daarmee een sterke inperking van de macht van de stadhouder en de adel.⁸⁵ In 1787 werd deze geleidelijke opstand neergeslagen, toen een Pruisisch leger van Koning Frederik Willem de stadhouder en orangisten te hulp schoot. De aanhangers van de patriottische idealen zagen zich hierdoor genoodzaakt Nederland te verlaten; een groot deel van deze vluchtelingen zocht hun toevlucht in België of Frankrijk.

In 1789 brak de Franse Revolutie uit en door veel patriotten werd deze omwenteling als lichtend voorbeeld voor Nederland gezien. Het patriottische gedachtegoed raakte doordrongen van de revolutionaire idealen uit Frankrijk, zoals het streven naar een eenheidsstaat. Nederland was vanaf het begin van de Republiek een federatieve republiek, wat inhield dat de afzonderlijke provincies een hoge mate van zelfbeschikking hadden. Deze staatsvorm had ook bij de patriotten nog niet eerder ter discussie gestaan en werd tot op dat moment gezien als een geheiligde traditie, waaraan niet getornd mocht worden. Door de Franse Revolutie begonnen de patriotten de voordelen van een gecentraliseerde regering, zoals een snelle besluitvorming, in te zien. De mogelijkheid om deze staatsvorm in Nederland in te voeren kwam snel, want Frankrijk zag mogelijkheden om hun macht te vergroten door onder het mom van de noodzakelijke verspreiding van de revolutie buurlanden binnen te vallen. De patriotten maakten hier gebruik van en vroegen de Franse Regering om hulp. Napoleon willigde hun verzoek in en zo hielp het Franse leger de patriotten in 1795 in het bestuurlijke zadel. Deze begonnen het staatsbestel direct, naar Frans voorbeeld, ingrijpend te hervormen. Allereerst was er volgens de patriotten een nieuwe grondwet nodig. Om deze te formuleren, werd er een Nationale Vergadering van afgevaardigden uit het hele land geformeerd. De afvaardiging werd gekozen door een ongekend groot deel van de bevolking: alle mannen boven de twintig met een eigen inkomen, die niet tot het huispersoneel behoorden, mochten stemmen. Een dergelijke mate van democratie was tot op dat moment nog niet vertoond (en het zou lange tijd duren er weer zoveel volksinspraak bestond). De nationale vergadering was echter sterk verdeeld. Het vraagstuk van de eventuele afschaffing van de federalistische structuur zette verschillende partijen lijnrecht tegenover elkaar en

⁸⁴ Kloek, J. & Mijndhardt, W. (2001). *1800: Blauwdrukken van een samenleving*. 156

⁸⁵ Schama, S. (1986). *Patriotten en bevrijders: Revolutie in de Noordelijke Nederlanden, 1780-1813*. 107-113 [Oorspronkelijk uitgegeven in 1977 als *Patriots and liberators: Revolution in the Netherlands, 1780-1813*]

leverde hoogoplopende discussies op. In 1797 werd er een akkoord bereikt over een constitutie, waarin de traditionele federale machtsverdeling grotendeels behouden bleef. Dit grondwetsvoorstel werd aan de kiezers voorgelegd, maar deze wezen de nieuwe constitutie van de hand. In 1798 werd er met goedkeuring van Frankrijk onder militaire druk een nieuwe, veel radicalere Nationale Vergadering samengesteld. Hun grondwetsvoorstel ging uit van een gelijkheidsbeginsel en was uitermate vooruitstrevend. Deze nieuwe constitutie liet niets van de oorspronkelijke federale structuur over. Zo werden onder politieke druk van Frankrijk de gewenste stevige politieke hervormingen alsnog doorgevoerd. De ambitie van deze bestuurders was echter veel te groot en vanwege het kleine ambtenarenapparaat in praktijk volstrekt onhaalbaar. Daar kwam bij dat dit bewind slechts een half jaar mocht bestaan en daardoor effectief weinig voort heeft gebracht. Veel verder dan het herzien van de oude gewestgrenzen kwam men niet. In juni van hetzelfde jaar pleegden de 'moderaten', een gematigde groep die tussen de federalisten en de centralistisch ingestelde 'unitariërs' instond, een tegencoup en namen de macht over. Deze regering veranderde niets aan de toenmalige situatie, maar probeerde zo goed als mogelijk het land draaiende te houden. De nog gematigdere regering die in 1801 aan de macht kwam, handhaafde deze status-quo politiek en creëerde een sfeer van verzoening door onder meer de oorspronkelijke provinciegrenzen weer in ere te herstellen. De Oranjegezinden mochten vanaf dat moment ook weer functies in dienst van de staat vervullen. De revolutionaire wind die door Nederland waaide was met het begin van de negentiende eeuw duidelijk weer gaan liggen.

Dit betekende echter niet dat Nederland weer op de vertrouwde gematigde voet verder kon. De economische situatie was namelijk enorm verslechterd en zonder de juiste maatregelen zou Nederland failliet gaan. Deze economische malaise begon rond 1780 toen Nederland door de interne strijd en de dreigingen van buiten enorme bedragen aan het leger moest spenderen. De oorlog die Nederland in 1780 met Engeland begon en zou duren tot 1784 mondde uit in een fiasco dat maakte dat Nederland zich diep in de schulden moest steken. Daarnaast ging de vloot ten onder met als gevolg dat Nederland overzeese bezittingen verloor en er hoognodige inkomsten gederfd werden. Door de oorlogsvoering en de daarmee gepaard gaande inperking van de internationale handel bouwde Nederland een torenhoge staatsschuld op. Deze bleef stijgen, terwijl de verschillende Nederlandse regeringen door de bureaucratische besluitvorming van de federalistische structuur niet de juiste hervormingen op het gebied van financieel beleid konden doorvoeren.

Hoewel onder leiding van raadpensionaris Rutger Jan Schimmelpenninck en Alexander Gogel, indertijd verantwoordelijk voor de financiële huishouding, een begin werd gemaakt met financiële hervormingen, schoof Napoleon Bonaparte in 1806 zijn broer naar voren als vorst van Nederland. Lodewijk Napoleon werd met deze taak belast om zeker te stellen dat het Nederlandse bestuur de belangen van Frankrijk als leidraad zou nemen. Dit betekende met name een strenge naleving van het door zijn broer pas ingevoerde Continentaal Stelsel, dat alle Engelse producten op het Europese continent verbood. Deze maatregelen maakte de handel met Engeland onmogelijk, waardoor de mogelijkheid op economisch herstel miniem werd. De geïmporteerde vorst van Nederland was echter niet zo volgbaar als zijn broer wenste. Hij voelde zich al snel sterk betrokken bij de kleine staat en stond zelfs oogluikend toe dat enkele bepalingen van het Continentaal Stelsel met voeten werden getreden. Dergelijk handelen werd niet getolereerd door de Franse keizer, die er op gebrand was Engeland economisch te gronde te richten. Lodewijk Napoleon werd door zijn te coulante bestuur in 1809 gedwongen afstand te doen van de troon en vanaf 1810 werd Nederland in zijn geheel ingelijfd bij Frankrijk. Deze annexatie bleek geen enorme cultuurschok voor Nederland. Het was eerder een soort versnelling van de koers die met het bewind van Lodewijk Napoleon al was ingezet, aldus Mijnhard en Kloek. Onder Frans bewind werden de radicale hervormingen uit 1798 alsnog doorgevoerd. Het Nederlandse staatsbestel werd

efficiënter georganiseerd en hervormingsmaatregelen, waarover de regering al tien jaar discussieerde, werden eindelijk doorgevoerd. Deze nieuwe situatie was wederom niet van lange duur, want na de mislukte veldtocht in Rusland, die begin van het einde markeerde voor Napoleon, vluchtten de bezetters hals over kop naar Frankrijk terug. Nederland was weer vrij, maar feitelijk zonder regering en het feestvierende volk riep daarom om de terugkeer van de Prins. Een aantal politici, onder wie de aristocraat Gijsbert Karel van Hogendorp, achtten de tijd rijp voor een constitutionele monarchie en regisseerden de intocht van de prins, de latere Koning Willem I.

§2.3 De ontwikkeling van een communicatiegemeenschap

Aan de revolutiegeest in de laatste twee decennia van de achttiende eeuw heerste, lagen verscheidene Verlichtingsidealen ten grondslag. Een geloof in de maakbaarheid van de samenleving door een kritisch denkende, verbaal assertieve en daadkrachtige bevolking had de roep om politieke en maatschappelijke veranderingen tot gevolg. Kloek en Mijnhardt formuleren deze overtuiging als volgt:

[...] de mens is voortreffelijk tot zelfstandige oordeelsvorming in staat; evenwichtige en redelijke oordelen komen tot stand in een publiek debat; dankzij die oordelen bloeien wetenschap en techniek en dientengevolge kan de kwaliteit van de samenleving verbeterd worden, waarvan uiteindelijk ook de allerarmste burgers zullen profiteren.⁸⁶

De verantwoordelijkheid voor de samenleving lag vanuit deze optiek dus bij de mens in plaats van bij een goddelijke macht. Onder invloed van denkers als Hugo de Groot, Thomas Hobbes en John Locke waren er nieuwe ideeën over de maatschappelijke rol van de mens ontstaan. De nadruk werd hierbij gelegd op beschaving en deugd, die beide tot stand moesten komen door een de bevordering van de natuurlijke sociabiliteit van de mens. Het idee van de sociabiliteit houdt in dat men de sociale omgang in het gezin, in de vriendenkring en in openbare gelegenheden als het genootschap en het koffiehuis wilde stimuleren. Op deze manier werd het individu voorbereid op het daadwerkelijke optreden in de samenleving. Conversatie, uitwisseling van kennis en informatie en het publieke debat werden daarmee de hoekstenen van de nieuwe samenleving. De spectatoriale tijdschriften die in de loop van de achttiende eeuw ontstonden, gaven uiting aan het belang dat men aan de sociabiliteit van de mens hechtte.

Het feit dat het publieke debat in die tijd al een belangrijke rol speelde, duidt op het ontstaan van een communicatiegemeenschap. Van de tweede helft van de achttiende eeuw werden hiervoor de randvoorwaarden geschapen. In de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw bestond er nog niet zoiets als een nationale communicatiegemeenschap. Communicatie vond voornamelijk plaats op lokaal niveau. Enkel een kleine geleerde elite had een informatie-uitwisselingsnetwerk dat zich over deze lokale grenzen uitstrekte. Dit contact tussen wetenschappers, dat voornamelijk via brieven plaatsvond, was internationaal, maar vanwege het elitaire karakter ervan, ook marginaal. Op basis van verlichte ideeën over de autonomie van het individu en de eerste kapitalistische ideeën over persoonlijk eigendom ontstond er een groeiende groep initiatiefrijke geletterden die een communicatie- en handelsnetwerk probeerde op te zetten. Deze netwerken stegen uit boven de lokale gemeenschap en waren in tegenstelling tot de ‘republiek der letteren’ vooral nationaal georganiseerd. Kenmerkend voor deze ontwikkeldencultuur was de communicatie in de volkstaal, die als gevolg hiervan gestandaardiseerd werd. Met deze zogeheten ‘ontwikkeldencultuur’ werd er een belangrijke voorwaarde gecreëerd voor het ontstaan van

⁸⁶ Kloek, J. & Mijnhardt, W. (2001). *1800: Blauwdrukken van een samenleving*. 67

een nationale identiteit en Nederland liep in dus vrijwel geheel in de pas met ontwikkeling van de rest van Europa, zoals beschreven door Anderson.

Daar komt bij dat er twee keer zoveel boeken werden uitgegeven als in de voorgaande eeuw, dat de alfabetiseringsgraad was gestegen en dat aan het einde van de achttiende eeuw de eerste kranten ontstonden. Deze werden verspreid over het land, ze lagen in koffiehuisen en herbergen en hadden de potentie om hét massacommunicatiemedium te worden, waarin de dagelijkse actualiteit aan de orde kwam. De praktijk was echter anders. De kranten publiceerden vooral praktische plaatselijke aankondigingen en officiële stukken van overheidswege, maar schreven zeer weinig over politieke of culturele onderwerpen. Pas in de negentiende eeuw kregen zij hun hedendaagse rol van politiek en cultureel commentator. Aan het eind van de achttiende eeuw was deze rol nog voorbehouden aan pamfletten, spotschriften, spotprenten, maar vanaf circa 1780 namen de algemeen-culturele tijdschriften die functie over. Dit soort tijdschriften stond vol opiniestukken met betrekking op de actuele gebeurtenissen in Nederland, maar waren stuk voor stuk gematigd van toon. Niet enkel, omdat Nederland weinig extreme standpunten inzake politiek of organisatie van de samenleving kende, maar ook omdat er gestreefd moest worden naar een zo groot mogelijke afzetmarkt. Een tijdschrift had in Nederland vanwege de kleine afzetmarkt op dat moment geen lange levensduur. Extreme standpunten zouden de al niet grote lezersaantallen door uitsluiting van lezergroepen met een afwijkende overtuiging nog meer verkleinen en daarmee zou het voortbestaan van een tijdschrift in gevaar gebracht worden.⁸⁷

Naast de verschillende tijdschriften droeg ook de literatuur bij aan deze opinievormende nationale uitwisseling van informatie en visies. Er ontstonden genres die tussen de traditionele 'hoge' en 'lage' literatuur stonden. Het burgerlijke drama en de zedenkundige roman zijn hier voorbeelden van. In het ontstaan van deze genres is eerder wel een bewijs voor de opkomst van de burgerlijke cultuur gezien. De burgerlijke klasse zou zich via deze romans een stem in het publieke debat verschaft hebben. In Europees perspectief wordt er met betrekking tot het ontstaan van deze genres wel gesproken over een leesrevolutie: een zeer sterke toename van het burgerlijke leespubliek en een sterke toename van het aantal gelezen boeken per persoon. Deze leesrevolutie lijkt toch grotendeels aan Nederland voorbij te zijn gegaan, zo constateren Kloek en Mijnhardt. Er blijkt geen typisch 'burgerlijk' leespubliek te onderscheiden en ook de verbreiding van de nieuwe 'burgerlijke' genres was niet zo groot als eerder wel is aangenomen. Het lezen van romans en wetenschappelijke werken bleef voorbehouden aan een kleine elite. De burgerij beperkte hun aankopen tot de zogeheten functionele literatuur: literatuur met een direct praktisch nut zoals de catechismus. Deze sterke relativisering van de leesrevolutie neemt niet weg dat tijdschriften en literatuur in theorie wel toegankelijk geworden waren voor de minder ontwikkelden en de lagere klassen. Daar komt bij dat het publiek dat boeken kocht geen goede afspiegeling is van het leespubliek. In deze inventarisatie moet ook worden meegenomen dat tijdschriften, pamfletten en andere opiniërende geschriften niet slechts bij de abonnees terecht kwamen, maar door de verspreiding van deze bladen in de koffiehuisen en andere openbare gelegenheden wel degelijk gelezen werden door de lagere standen.⁸⁸ Het is dus niet precies duidelijk hoe groot het deel van de bevolking was dat toen tot het lezende publiek behoorde. Wel kan gezegd worden dat de institutionele voorwaarden voor een brede, goed functionerende communicatiegemeenschap reeds rond de overgang naar de negentiende eeuw waren geschapen.

Onlosmakelijk verbonden met het ontstaan van deze nationaal georganiseerde en geïnstitutionaliseerde communicatiegemeenschap is de opkomst van het concept van een

⁸⁷ Johannes, G.J. (1995). *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830*. 184-189

⁸⁸ Zanten, J. van (2004). *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840*. 217-218

anonieme publieke opinie. Pas na 1820 werd deze term gemeengoed, maar al aan het eind van de achttiende eeuw werd het begrip een wapen, waarmee bedreigd kon worden. De vraag is natuurlijk wat een concept als een publieke opinie in die tijd inhield. Precies is het niet te zeggen, maar Kloek en Mijnhardt doen enkele suggesties. Zij maken onderscheid tussen een kern van broodschrijvers en meer perifere kringen zoals het leespubliek dat enkel een passieve bijdrage levert aan het ontstaan van een publieke opinie. Toch betogen Kloek en Mijnhardt tegelijkertijd dat de verschillende kringen met elkaar waren vervlochten, doordat er een afhankelijkheidsrelatie bestaat. Zonder deze wederzijdse afhankelijkheid had er nooit zoiets als een publieke opinie kunnen ontstaan. De hele communicatiegemeenschap blijft tot de tweede helft van de negentiende eeuw grofweg beperkt tot de goeude burgerij en de aristocratie. Hierbij moet in het achterhoofd gehouden worden dat men zich slechts baseert op het feitenmateriaal over het leespubliek. Men laat buiten beschouwing in hoeverre ideeën in de lagere kringen van de bevolking doorsijpelen via *opinion leaders* (o.a. dominees, politici, schrijvers en onderwijzers) of doordat deze bevolkingsgroep de mogelijkheid had om in openbare gelegenheden van die ideeën kennis te nemen.

Ook de politieke kracht van die communicatiegemeenschap moet niet overschat worden. Natuurlijk gezien bovenstaande opmerking over de reikwijdte ervan, maar ook omdat er tot 1840 geen goed georganiseerde politieke pers bestond. Ten tijde van de patriottenopstand en de Bataafse Revolutie zagen wel allerhande politieke tijdschriften het licht en kende de productie van politieke pamfletten een immense groei, maar deze politieke verslaggeving was telkens van korte duur. Tegelijk met de politieke onrust ebde het maatschappelijke en politieke engagement weg en als gevolg daarvan verminderde ook het aantal opiniërende bladen sterk.

In deze ontwikkeling van een goed functionerende communicatiegemeenschap speelde de burger een centrale rol. Het lijkt zelfs voor een groot deel van de participatie van de burgerij af te hangen in welke mate de communicatiegemeenschap nationaal te noemen is. Dat is een goede reden om dieper in te gaan op dit niet erg duidelijk afgebakende begrip. Wat houdt de term ‘burger’ precies in en wie worden er mee aangeduid? Tegenwoordig wordt het begrip burger gebruikt om een bepaalde sociaal-economische klasse van de maatschappij aan te duiden, maar in de zeventiende en achttiende eeuw werd het burgerschap allereerst als een juridische categorie gedefinieerd. Een burger had bepaalde rechten en bijbehorende plichten, die zich vanaf het begin van Nederlandse onafhankelijkheid ontwikkeld hadden. Het burgerschap was daarom ook niet voor iedereen bereikbaar en werd voornamelijk doorgegeven via overerving. Door de opkomende welvaart werd het echter al snel mogelijk om de titel te kopen. De plichten (zoals nachtwachtdienst) stonden niet in verhouding tot het aanzienlijke voordeel van de rechten. Zonder het burgerschap was het niet geoorloofd stedelijke ambten te vervullen – of nog belangrijker – lid te worden van een gilde. Kortom: om enige rol van betekenis te spelen in een stad was het noodzakelijk om tot de burgerstand te behoren. In de achttiende eeuw kalfde deze juridische invulling af en kwam er een meer pragmatische invulling voor in de plaats. Onder het begrip burger begon men de mensen te verstaan die in hun eigen levensonderhoud konden voorzien. Op deze manier kon iemand veel gemakkelijker op eigen kracht aanspraak maken op een plaats in de burgerij. Doordat financiële zelfstandigheid steeds belangrijker werd in de definitie van het burgerschap groeide de sociale mobiliteit van de samenleving. De opkomst van deze nieuwe invulling betekende overigens niet dat de traditionele juridische opvatting van het burgerschap verdween. Er was sprake van een strijd tussen twee verschillende invullingen die pas in de loop van de negentiende eeuw beslecht werd in het voordeel van het sociaal-economisch burgerschap.

De burger had naast een bepaalde juridische en later ook sociaal-economische status ook nog een, minder prominente, politieke functie. Deze rol kwam neer op het bewaken van de burgerlijke vrijheden. Aan de burger werd weinig politiek macht toebedeeld, omdat men in

overeenstemming met de heersende politiek-theoretische visie uit die tijd er vanuit ging dat het geven van politieke macht aan de burgerij en het volk zou leiden tot onbestuurbaarheid en chaos. In praktijk was er wel enige sprake van politieke invloed. Via de provinciale statenvergadering, die rechtstreeks betrokken was bij de nationale besluitvorming kon er toch enige invloed uitgeoefend worden op het nationale bestuur. Daar komt bij dat de afzonderlijke gewesten en op een nog lager niveau ook de steden een hoge mate van autonomie bezaten. Zeker in de steden konden de burgers via onder andere de gilden, waarin zij goed vertegenwoordigd waren, invloed uitoefenen op de lokale politiek. Daarnaast was het mogelijk om rekesten in te dienen bij het stadsbestuur. Het is gebleken dat de burgers veelvuldig gebruik maakten van deze mogelijkheid en dat rekesten ook zeer regelmatig gehonoreerd werden. De burger had dus indirect en voornamelijk op lokaal niveau wel degelijk enige invloed op het bestuur van de Nederlandse staat.

§2.4 Een vervaldiscours

In de zeventiende eeuw had Nederland door de grote successen op cultureel, economisch en politiek gebied een klinkende reputatie opgebouwd. Het Nederlandse volk zelf, maar ook het buitenland was onder de indruk van de kwaliteit van de literatuur en de kunst, van het economische succes van de kleine handelsnatie en van de grote mate van politieke vrijheid en verdraagzaamheid die er in de republiek heerste. Dit positieve beeld begon in de tweede helft van de achttiende eeuw te verbleken. Toen Nederland weigerde mee te doen aan de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) en de Amerikaanse Vrijheidsoorlog (1775-1783) kreeg haar internationale reputatie als militaire mogendheid een grote klap te verwerken. Door zich niet in deze politieke geschillen te mengen kreeg de republiek met scherpe kritiek uit het buitenland te maken. Hoewel Nederland de bezwaren van het buitenland van de hand wees, had de internationale reputatie haar eerste deuk gekregen. Onder invloed van de politieke ontwikkelingen in de andere landen en dan met name Frankrijk en Engeland zou het internationale aanzien dat Nederland genoot nog verder afkalven. In die landen ontstonden namelijk vooruitstrevende ideeën over onder andere vrijheid, nationale volksvertegenwoordiging en algemeen stemrecht die niet strookten met de op de praktijk gerichte, gedecentraliseerde en vrij elitaire bestuursvorm van Nederland. De eerder zo geroemde Nederlandse staatsinrichting kwam dus onder vuur te liggen en oogstte niet meer de lof van weleer.

Deze tanende reputatie had ook te maken met de reeds besproken economische malaise en politieke onrust. Nederland kwam er in de tweede helft van de achttiende eeuw achter dat de Gouden Eeuw op alle vlakken definitief voorbij was. Deze achteruitgang werd echter niet verklaard vanuit economisch of politiek perspectief, zoals tegenwoordig waarschijnlijk het geval zou zijn, maar vanuit cultureel perspectief. De Nederlandse bevolking was naar eigen zeggen onderhevig aan moreel verval. Onder andere ideeën gebaseerd op de cultuurkritiek van Jean Jacques Rousseau vonden weerklank in grote groepen in de Nederlandse samenleving die de weelde waarin een bepaalde prominente groep Nederlanders leefden als een teken van achteruitgang begonnen te zien. Zij interpreteerden de neiging tot uiterlijk vertoon als een vorm van overbeschaving die niet paste bij de grondslagen van de republikeins-burgerlijke samenleving van Nederland. Men produceerde niet meer, maar consumeerde slechts. Nederland had zich te veel gevormd naar het Franse beschavingsmodel en teerde in op de verworven rijkdom uit de Gouden Eeuw, zo was de diagnose. Niet alle ideeën van Rousseau vonden echter bijval. Zijn primitivistische samenlevingsmodel konden de Nederlanders niet rijmen met de fundamenteën van hun burgermaatschappij. Kunst en wetenschap, door Rousseau verguisd als kunstmatig en onnatuurlijk, waren voor de Nederlanders te sterk verbonden met de recente vaderlandse bloeitijd om daar zomaar afstand van te kunnen doen.

Het morele verval werd dus gezien als hoofdoorzaak van de culturele, economische en internationale neergang van Nederland. In het overkoepelende ‘vervaldiscours’ dat in deze tijd ontstond werden de accenten niet door iedereen op dezelfde manier gelegd. Globaal kan men twee duidelijke subdiscoursen aanwijzen. In calvinistische kringen werd het in de achttiende eeuw opgekomen rationalisme gezien als oorzaak van het morele verval van de Nederlanders. In deze religieus gemotiveerde uitleg werd de nadruk gelegd op de kwalijke gevolgen van de verwijdering van het geloof en de uitdoving van het geloofsvuur. Door het rationalisme had God zijn handen van Nederland afgetrokken en daardoor was de achteruitgang met rasse schreden ingetreden. In de meer rationalistische kringen speelde het geloof ook wel een rol, maar werd een vrijzinnig protestantisme gecombineerd met het geloof in de mogelijkheid van de mensheid zelf tot het creëren van een rechtvaardig georganiseerde samenleving. De nadruk werd hier dus gelegd op zelfbeschikking. Deze verlichtingsdenkers vonden dat de Nederlandse bevolking zich moest hoeden voor excessieve weelde en rijkdom, maar enige mate van luxe had volgens hen een stimulerende werking op de welvaartssituatie van Nederland. Het was dit gematigde standpunt dat in brede kring aangehangen werd in Nederland en bijdroeg aan het vertrouwen in het herstel van de republiek dat in de eerste decennia van de tweede helft van de achttiende eeuw nog overheerste. Door de juiste maatregelen te nemen, zoals het verbreiden van op de Verlichting gestoelde opvoedingsidealen, kon het morele verval teruggedraaid worden en zou Nederland zijn reputatie weer tot grote hoogten kunnen opvijzelen. Deze opvattingen over moraliteit werden overgedragen op het concept van de burger. Het burgerschap werd gekoppeld aan opvattingen over een bepaalde morele standaard. Op deze manier werd het burgerschap, dat al toegankelijker was geworden door de meer sociaal-economische betekenis die het kreeg, nog beter bereikbaar, omdat het moreel burgerschap op basis van deugdelijk gedrag bereikt kon worden. De sociale mobiliteit werd hiermee nog weer groter. Natuurlijk bleven de juridische en economische noties ook een belangrijke rol spelen.

De oorzaak van deze vermeende morele achteruitgang werd gezocht in de verbastering van de oorspronkelijke Nederlandse volksaard. Invloeden van buitenaf en dan met name de zeden uit Frankrijk, hadden de oorspronkelijke Nederlandse volksaard vertroebeld. J. le Francq van Berkheij publiceerde tussen 1769 en 1778 zijn *Natuurlijke historie van Holland* en onderzocht in dit werk de rol van de topografische spreiding van de bevolking bij het conserveren van de volksaard. De schadelijke verfransing vond volgens hem vooral plaats in grensgebieden en in steden, waar veel immigranten zetelden. Dit waren de broedplaatsen van de culturele vermenging en daarmee de epicentra van het morele verval. De plattelandsbevolking die veel minder in aanraking kwam met de buitenlandse zeden stond in de ogen van le Francq van Berkheij het dichtst bij de oorspronkelijke Nederlandse zeden. Hiermee werd het lagere gedeelte van de bevolking enigszins opgewaardeerd tot hoeder van het oorspronkelijk Nederlandse volkskarakter.

Aan de standverschillen werd echter geenszins getornd. Waren er in de patriottentijd en na de Bataafse revolutie nog democratiserende geluiden te horen en werd er gediscussieerd over een maatschappelijke ordening op basis van een gelijkheidsideaal, na de eenwording van de noordelijke en de zuidelijke Nederlanden werd de differentiatie tussen de verschillende standen opnieuw beklemtoond. De standenmaatschappij werd vanaf dat moment met nadruk genoemd als één van de kenmerken van de oorspronkelijke Nederlandse natie.⁸⁹

De achteruitgang van de republiek had een roep om herstel als gevolg waarbij er een beroep gedaan werd op de vaderlandsliefde. E.M. Engelberts publiceerde tussen 1784 en 1799 een vierdelig werk genaamd *De aloude staat en geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden*.

⁸⁹ Zanten, J. van (2004). *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840*. 45-46

In dit werk laakte hij de houding van een deel van de bevolking dat naar zijn mening duidelijk geen vaderlandsliefde kende:

Zou men zeggen mogen, dat daar de *Liefde voor 't Vaderland* in 't gemeen heerschte, – daar men niet te vrede met behoorlyke winsten zich in den handel dikwerf van de laagste bedriegeryen bedient, of door ongeregelde verteeringen aan schandelyke bankbreuken schuldig maakt, en dus de aanleiding geeft, dat het gering overblijfsel van goed vertrouwen, het welk onze natie zoo lang den voorrang en zulk een voordeel gaf geheel vervalte?⁹⁰

Engelberts retorische vraag illustreert mooi hoe de theorie van het morele verval als oorzaak voor de achteruitgang van de natie gemeengoed begon te worden. Voor 1780 bestond er echter nog een hersteloptimisme dat blijk gaf van een geloof in de louterende werking van een gematigd verlicht beschavingsoffensief. Door zowel de interne als externe politieke onrust vanaf de jaren 1780 sloeg dit optimisme om in een pessimistischere visie op de toekomst van de Nederlandse natie. Men raakte steeds meer overtuigd van het idee dat de rol van Nederland op het internationale strijdtoneel was uitgespeeld. De wetenschap dat Nederland een land in verval was, speelde een belangrijke rol in het opkomende nationale besef en maakte de totstandkoming daarvan extra gecompliceerd.

§2.5 Naar een nationaal besef

Zoals al eerder naar voren is gekomen, geldt de periode vanaf 1780 tot grofweg de tweede helft van de negentiende eeuw als aanloopperiode naar een breed gedragen nationaal besef. De nationale mythes die bijdroegen aan de natievorming en een eerste invulling gaven aan het concept nationale identiteit vinden hun oorsprong volgens Kloek en Mijnhardt al veel eerder, namelijk rond de Tachtigjarige Oorlog. Zij onderscheiden daarbij twee hoofdstromen: een stroming die is ontsproten uit het humanisme en bij de staatsgezinde traditie hoorde en één die uit de traditie van het protestantisme voortgekomen is en paste in de orangistische denktrant.

De nationale mythe van het humanisme ging terug op de Bataven, die als Nederlanders *avant la lettre* de eerste aanzet tot de latere Nederlandse staat zouden hebben gegeven. Het bestaan van deze Bataafse leefgemeenschap werd gezien als bewijs voor de lange en roemruchte traditie van Nederland als vrije republiek. Welk gebied van de republiek met het grondgebied van de Bataven overeenkwam, was een discussiepunt dat uiteindelijk ten faveure van het gewest Holland beslecht werd. Deze geografische twist was tegelijk de reden dat veel andere gewesten dit verhaal over de herkomst van de natie niet accepteerden. Ze voelden zich bedreigd door de voorrangspositie die Holland als oorspronkelijke kern van Nederland op deze manier toebedeeld zou krijgen. Door de toonaangevende rol die het gewest lange tijd in Nederland vertolkte, bleef de Bataafse mythe zijn zeggingskracht behouden. Pas aan het eind van achttiende eeuw toen het verval zich duidelijk reeds duidelijk gemanifesteerd had en zeker het gewest Holland aan aanzien moest inboeten, verloor de Bataafse mythe gedeeltelijk haar aantrekkingskracht. Er werden nog pogingen gedaan, bijvoorbeeld door E.M. Engelberts, om het verhaal in een breder nationaal kader te integreren, maar geleidelijk komt de Bataafse mythe meer en meer op de achtergrond te staan. De uiteindelijke doodssteek voor deze mythe was het historische en archeologische onderzoek uit de jaren twintig van de negentiende eeuw, dat het glorieverhaal van de Bataven als onhistorisch afdeed. In de andere traditie werd de herkomst van de Nederlandse staat sterk religieus ingekleurd. De essentie van deze mythe was de vergelijking tussen de opstand van Nederland tegen Spanje en de opstand van de uitverkoren Israëlieten tegen de Egyptische onderdrukkers. Op deze manier kregen de Nederlanders ook de status van een door God verkozen volk. Deze vergelijking leverde niet

⁹⁰ Engelberts, E.M. (1784-1799). *De aloude staat en geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden*. voorrede. Geciteerd uit: Kloek, J. & Mijnhardt, W. (2001). *1800: Blauwdrukken van een samenleving*. 213

alleen een religieuze uitleg van de Nederlandse geschiedenis, maar vormde naast een interpretatiekader voor alle gebeurtenissen ook nog een leidraad voor de richting waarin Nederland zich zou moeten ontwikkelen. Het verval van de republiek werd vanuit dit kader als een straf van God gezien voor de te langzame verwezenlijking van Gods koninkrijk in de republiek. Deze christelijke interpretatie van de Nederlandse historie kon eenvoudig met de orangistische traditie in overeenstemming worden gebracht. De stadhouder werd in deze context gezien als de aardse plaatsvervanger van God en zijn machtspositie kreeg zo tegelijk een religieuze fundering. Ook deze mythe functioneerde niet in brede kring als nationale ontstaansgeschiedenis, omdat er bevolkingsgroepen, in dit geval met name de katholieken, buitengesloten werden. Beide mythes komen door deze exclusiviteit geleidelijk op de achtergrond te staan en maken in de negentiende eeuw plaats voor een natiebrede discussie over de herkomst van de Nederlandse natie en identiteit.

Een belangrijke factor bij het ontstaan van nieuwe nationale mythes was het nieuwe historische besef dat opkwam in de loop van de achttiende eeuw. Onder invloed van het verlichtingsdenken stapte men af van het idee dat de geschiedenis zich telkens in grote lijnen herhaalde en men keer op keer dezelfde soort beslissingen moest nemen. Vanuit die optiek bleef de speelruimte van de mens altijd hetzelfde en weken de problemen van een bepaalde tijd niet wezenlijk af van die van eerdere periodes. Het verleden vormde slechts een serie exemplarische gebeurtenissen die voornamelijk voor politici van belang waren. Deze visie op geschiedenis raakte vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw steeds verder uit de mode. De geschiedschrijving werd een essentiële factor in de zingeving van het verleden en ging als richtsnoer voor de toekomst fungeren. Het ontstaan van een geloof in de opwaartse ontwikkeling van de mensheid was sterk verbonden met dit nieuwe historische besef. De mens is door vermeerdering van kennis en ervaring tot steeds meer in staat en kan zo op termijn een ideale samenleving creëren, zo werd er geredeneerd.

Doordat de bevolking zich steeds meer 'Nederlander' voelde en zich daardoor veel meer bij de nationale gemeenschap betrokken raakte, werd de vaderlandse geschiedenis, zeker vanuit het nieuwe historisch besef, voor de gehele bevolking interessant. En door het ontstaan van een brede, geïnstitutionaliseerde communicatiegemeenschap werd de nationale historie, zoals gezegd, in principe voor de gehele bevolking ontsloten. De geschiedschrijving kon als gevolg daarvan een nieuw zingevend kader vormen voor de maatschappij. In plaats van parallellen met vroegere tijden te zoeken, werd het haar taak om antwoord te geven op vragen naar de herkomst van de huidige Nederlandse samenleving en naar de oorspronkelijke kenmerken ervan. Bij deze ontwikkelingen in het denken over de nationale geschiedenis speelde op de achtergrond de cultuurtheorie van de Duitse filosoof Johann Gottfried Herder (1744-1803) een rol. Hij betoogde dat iedere cultuur zijn eigen ontwikkelingstempo kende en dat er daarom internationale verschillen bestond tussen het door eenieder bereikte beschavingsniveau. Daarnaast formuleerde Herder het idee dat verschillende culturen gelijkwaardig aan elkaar zijn. Hij rechtvaardigde de eigenheid van iedere cultuur door te laten zien dat er geen objectieve criteria bestonden om een cultuur te beoordelen. Een cultuur was volgens Herder een organische eenheid waarin de taal en de tradities een belangrijke constituerende rol spelen. De ideeën van Herder hadden in combinatie met het nieuwe historische besef als gevolg dat Nederland op zoek ging naar de eigen culturele constanten, maar tegelijkertijd oog kreeg voor het buitenland. Men wilde weten hoe de Nederlandse beschaving zich verhiel tot omringende landen.

Door dit alles werd Nederland rond de jaren 1780 hard met de neus op de feiten gedrukt. De optimistische herstelgedachte stuitte zoals gezegd op steeds meer ongeloof. Nederland kon de ontwikkeling van grote landen als Duitsland en Frankrijk op zowel economisch als cultureel gebied bij lange na niet volgen. Hierdoor ontstonden er discussies over hoe Nederland zich verder moest ontwikkelen. Natuurlijk waren de antwoorden op deze

vraag niet eenduidig en leidden soms tot heftige meningsverschillen, waarvan de patriottentijd en de Bataafse Revolutie een bewijs vormen. Beide partijen schermde met begrippen als vaderlandsliefde en nationale identiteit en betichtten de andere partij ervan niet in het belang van de Nederlandse natie te handelen. De verschillende partijen hielden er dus verschillende invullingen van het Nederlandschap en de nationale identiteit op na en van een breed gedragen eenduidige nationale identiteit was nog geen sprake. Nieuw was wel dat de discussie nationaal gevoerd werd.

Naast de pessimistische visie op de situatie in Nederland en het weinig rooskleurige toekomstperspectief, gaf de overtuiging dat Nederland in verval geraakt was, tegelijkertijd een nieuwe impuls aan de pogingen om de Nederlandse natie te legitimeren. Er ontstond een soort gekunstelde, uitbundige verheffing van de verschillende aspecten van het vaderland, waarbij het idee van de vaderlandse achteruitgang genegeerd leek te worden. De handelsgeest van de natie werd geroemd, de macht van de Nederlandse vloot benadrukt. De grote schilders en literatoren en beroemde filosofen als Erasmus en Spinoza werden gehuldigd en men bleef prat gaan op de politieke en religieuze vrijheid die in Nederland heerste. Kloek en Mijnhardt interpreteren deze ronkende retoriek geenszins als waarachtige afspiegeling van de culturele situatie in Nederland, maar als een reactie die impliciet blijkt geeft aan de verontrusting over de zwakke positie van Nederland. Zij benadrukken de rol die gevoelens van verdrukking hebben gespeeld bij het opkomende nationale besef.

Alle bovenstaande factoren droegen bij aan het complexe, soms bijna paradoxale Nederlandse zelfbeeld dat rond de eeuwwisseling bestond. Aan de ene kant heerste er teleurstelling over de algehele achteruitgang van het vaderland, maar tegelijkertijd was de holle retoriek die de lof zong van de Nederlandse prestaties ook niet van de lucht. Verder ontwikkelde zich een nationale communicatiegemeenschap, werd de kunst, de letterkunde, de vaderlandse geschiedenis geleidelijk geïnstitutionaliseerd, waardoor de verhalen over de herkomst van Nederland onderwerp werden van een natiebrede discussie in plaats van slechts deel uit te maken van een regionaal debat. Toch maakte deze nationale discussie duidelijk dat de Nederlandse identiteit nog niet functioneerde als een overkoepelend concept, waarin iedereen zich kon vinden. Er bestond nog duidelijk onderscheid tussen de invulling van deze identiteit door de verschillende provincies. De tweede helft van de achttiende eeuw moet ook gezien worden als een periode waarin vrij abstracte concepten als nationale gemeenschap, de natie en de nationale identiteit langzaam gestalte begonnen te krijgen.

§2.6 “Zij zijn groot en ik is klein”: aan de hand van Calimero naar de Biedermeiertijd

Aan het begin van de negentiende eeuw begint men in Nederland in te zien dat het vaderland zich in de Europese concurrentiestrijd zich niet meer kan meten met grote mogendheden als Duitsland, Frankrijk en Engeland. Veel andere kleine naties in Europa hadden zich vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw toen deze rivaliteit op gang kwam, afzijdig gehouden, maar omdat Nederland kon bogen op een roemrijk verleden voelde men zich vanuit historisch oogpunt juist wel opgewassen tegen deze culturele grootmachten. Al snel bleek dit vertrouwen een illusie. Tegen de achtergrond van Herders ideeën over de eigenheid van een natie raakte Nederland steeds sterker doordrongen van het besef een afgebakende gemeenschap te zijn en kreeg men voor het eerst oog voor de schaal van het land. Men begon zich te realiseren dat het door die schaal voor Nederland onmogelijk was om met vele malen grotere landen als Frankrijk en Duitsland te concurreren. Er waren bijvoorbeeld te weinig hoogleraren om de wetenschappelijke ontwikkelingen op alle vlakken bij te houden en er woonden te weinig mensen in Nederland om voldoende abonnees te genereren voor een breed tableau van gespecialiseerde culturele en wetenschappelijke tijdschriften. Doordat Nederland van dit besef doordrongen raakte, groeide de overtuiging dat Nederland beoordeeld moest worden met eigen maatstaven die pasten bij een kleine natie. Het Nederlandse culturele

natiebesef trok zich terug op zichzelf en huldigde eenvoud en bescheidenheid als begrippen die Nederland kenmerkten. Op deze manier werd de nieuwe houding van Nederland historisch onderbouwd en probeerde men het gezichtsverlies te beperken. De republiek begon de concurrentiestrijd het andere naties zelfs als schadelijk te zien. Competitie met Duitsland of Frankrijk zou slechts tot een vertroebeling van het nationale karakter van de eigen cultuur leiden.

De schone kunsten waren al in de tweede helft van de achttiende eeuw een kwestie van nationaal prestige geworden. Er werd, zoals reeds aan de orde is gekomen, in die tijd nadrukkelijk gepleit voor een literatuur in de volkstaal. Alleen dan zou er een nationale cultuur kunnen ontstaan. In deze context kregen die ideeën in het begin van de negentiende eeuw hernieuwde aandacht. Op economisch en politiek vlak was Nederland internationaal uitgerangeerd, waardoor de aandacht naar de nationale kunst verschoof. De roemrijke zeventiende eeuw fungeerde in dit kader als voorbeeld en het doel van de kunst moest het behoud van de nationale deugden zijn. Het oorspronkelijke Nederlandse karakter moest behouden blijven en verdedigd worden tegen schadelijke invloeden van buitenaf. Gezien de Franse bezetting mag het niet verwonderlijk heten dat met name Frankrijk gezien werd als het land waar deze schadelijke invloeden hun oorsprong vonden. Dit was ook de reden dat de vele vertalingen die er rond 1800 verschenen bij veel recensenten niet in goede aarde vielen. Deze aandacht voor de uitheemse literatuur werd gezien als bewijs voor de verbastering van de Nederlandse zeden. Deze kritiek sloeg vooral op de romans uit de Europese romantiek waarin een duidelijke belangstelling voor het exotische en het avontuurlijke naar voren kwam.

Zulke interesses sloten niet goed aan bij de opkomende huiselijkheidsmoraal, waardoor Nederland het contact verloor met de Europese culturele voorhoede, die zich juist manifesteerde in de romantiek. In Nederland kreeg deze culturele stroming amper voet aan de grond en waar dat wel het geval was meestal slechts in gematigde vorm. Men kon zich veel beter vinden in de behoudende Biedermeierstroming die zich tussen 1815 en 1850 wijd verbreidde in Nederland en die gekenmerkt wordt door huiselijkheid, bezadigdheid, een gematigde visie op het leven, praktische vroomheid en een kalme vaderlandsliefde. Hoewel Nederland cultureel gezien niet mee voorop liep in Europa, was de republiek absoluut niet de enige in haar verering van huis en haard. In heel Europa waarde deze huiselijkheidsgeest rond als tegenhanger van de heftige romantische stroming. Remieg Aerts formuleert het als volgt:

Overall zocht men weer de particuliere of halfbesloten sfeer binnen een voorstelling van de maatschappij als een geheel van kringen die tezamen een 'huishouding' vormden onder de vaderlijke leiding van de vorst. Men streefde naar consensus en orde, neigde tot verinnerlijking en prees het nuchtere realisme en het zachte sentiment als correctief op elke vorm van radicalisme. Als de periode iets eigens gehad heeft, dan is het dat men toentertijd blijkbaar redenen had de middelmatigheid te waarderen op een manier die later ondenkbaar werd.⁹¹

In dit licht is de populariteit van de dichter die tegenwoordig bekend staat als dé exponent van de huiselijke poëzie, Hendrik Tollens, niet verwonderlijk. In zijn poëzie werden de burgeridealisme op een milde, gevoelige manier naar voren gebracht.

Laat wagen wat zich wagen wil
En bank en diepte peilen;
Ik hou aan eigen haard mij stil
En spaar aan strand mijn zeilen.
Laat worstelen om de schim der eer,
Wie 't hart aan schijn vergapen;
Het bulder op 't onstuimig meer:
Ik kijk eens buiten uit naar 't weer

⁹¹ Aerts, R. (1997). *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids*. 40

En leg mij thuis te slapen.⁹²

Naast Tollens was ook het werk van de latere Rhijnvis Feith zeer populair en werd de zeventiende-eeuwse dichter Jacob Cats als verdediger van de morele degelijkheid vernieuwd onder de aandacht gebracht. De literatuur kreeg een opvoedende taak en verkondigde de gezapige nationale moraal, waarbij het glorieuze verleden uit de Gouden Eeuw zoals gezegd een centrale rol speelde.

De voorkeur voor de bedaarde huiselijkheid kan gedeeltelijk verklaard worden door de aanhoudende politieke onrust. Hierdoor was er in Nederland vanaf het begin van de negentiende eeuw maar vooral vanaf het moment dat de noordelijke en de zuidelijke Nederlanden tot één staat samengevoegd werden, behoefte aan politieke en maatschappelijke orde en consensus. Er heerste een gedepolitiseerde, gedwee godsdienstige en vaderlandslievende stemming. De behoefte aan rust en eensgezindheid was noodzakelijk voor Nederland om binnen de nieuwe internationale verhoudingen een plaats te vinden en om uit de twee gebieden die historisch, godsdienstig en staatkundig verdeeld waren een eenheidsstaat te smeden, waarbij ook de oude interne politieke vetes vergeten moesten worden. De bevolking was op zoek naar herstel en eenheid en concentreerde zich bovenal op de particuliere levenssfeer. Ze hielden zich verre van de nationale (en al helemaal van de internationale) politiek. Onder het bewind van Willem I werden maatregelen genomen om eenheid te creëren tussen de noordelijke en de zuidelijke Nederlanden. De koning voerde bijvoorbeeld het Nederlands in als officiële taal om zo een algemene culturele identiteit te bevorderen. Ook riep hij de hervormde kerk uit tot staatskerk. Deze maatregelen hadden een sterk Noord-Nederlands karakter (in de zuidelijke Nederlanden overheerste het katholicisme en werd veel meer Frans gesproken) en geleidelijk ontwikkelde zich in de zuidelijke Nederlanden een oppositie, waarin men zich verzette tegen deze pogingen tot unificatie.⁹³

Tussen 1815 en 1830 gebeurde er politiek gezien niet veel in de noordelijke Nederlanden; Willem I voerde een status-quo politiek. Om de eenheid te bevorderen werd er geen kritiek vanuit de maatschappij geduld en waar nodig werd kritiek door middel van omkoping of intimidatie de kop ingedrukt. Deze dwangmiddelen waren zelden nodig, want de publieke opinie hield zich tot aan de jaren veertig verre van politiek engagement. De hoop bestond er dat met de stichting van het Verenigd Koninkrijk een middelgrote Europese mogendheid zou ontstaan die op internationaal vlak weer enige rol van betekenis zou kunnen spelen. Deze hoopgevende verwachting werd ondersteund door het idee dat de herwonnen afhankelijkheid als een spiegeling van de gewonnen strijd om onafhankelijkheid tegen Spanje kon worden gezien. Dit vertrouwen in het herstel van de natie was echter wederom grotendeels retoriek. De afscheiding van België in 1830 maakte korte metten met deze optimistische toekomstvisie en de Nederlandse trots kreeg binnen een kort tijdsbestek de zoveelste klap te verduren. De afscheiding versterkte de ideeën dat Nederland verworden was tot een kleine natie, die bescheidenheid moest tonen in vergelijking tot de nieuwe Europese grootmachten. Nederland trok zich nog verder terug en huldigde een klein-Nederlands, protestants nationaal zelfbeeld dat enkel nog inspiratie vond in de lang vervlogen Gouden Eeuw en isoleerde zich daardoor steeds verder van de rest van Europa.

Ook op veel andere vlakken was er weinig sprake van ontwikkeling. De universiteiten hielden zich hoofdzakelijk bezig met kennisoverdracht van de vertrouwde vakken in plaats van baanbrekend onderzoek en ook de kunst was weinig vernieuwend. De genootschapscultuur hield praktisch elke vorm van innovatie tegen en elke kunstzinnige bijdrage moest in het teken van de gematigde volksverlichting staan. Het genootschapsleven

⁹² Tollens, H. (1871). 'Tevredenheid'. In: *Gezamelijke dichtwerken*. 235

⁹³ Zanten, J. van (2004). *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840*. 195-197

werd hierdoor een soort extensie van het huiselijke leven en met het oog op de morele opvoeding van de massa mochten er geen hoogdravende maatstaven gehanteerd worden. Het was deze apologie voor de middelmatigheid, die leidde tot een gezapig geworden huiselijk-moralistische esthetiek.

§2.7 Vernieuwd engagement: liberalisme vs. conservatisme

Door de allesoverheersende roep om eensgezindheid en rust werd in de jaren twintig en dertig van de negentiende eeuw de communicatiegemeenschap praktisch vleugellam gemaakt. Pas rond 1840 kwam er weer een breder georganiseerde publieke politieke discussie op gang die in verschillende tijdschriften gevoerd werd. Tot die tijd was er voornamelijk in genootschappelijke setting over politiek gepraat en vanwege deze beslotenheid hadden deze discussie geen maatschappelijke gevolgen. Toch hebben deze onderhuidse gedachte-uitwisselingen een eerste impuls gegeven aan de ontwikkeling van een publieke politieke discussie zoals die rond 1840 weer ontstond.⁹⁴

De Gids en het liberalisme

Eén van deze nieuwe tijdschriften was *De Gids* die opgericht werd in 1837 en onder de bezielende leiding van E.J. Potgieter uitgroeide tot een toonaangevend algemeen-cultureel tijdschrift. *De Gids* gaf mede vorm en uiting aan een opkomend cultureel liberalisme. De kern van deze veelomvattende stroming was het vertrouwen in de vrije ontwikkeling op elk gebied en sloeg niet enkel op een terughoudendheid van de regering op het economische en bestuurlijke gebied – een populaire, maar in dit geval te beperkte definitie van het liberalisme. In de ontwikkeling van dit gedachtegoed heeft *De Gids* een belangrijke rol gespeeld als strijdtoneel voor de ontwikkeling van een liberalistische ideologie. Hoewel het blad in het begin vooral letterkundig en cultureel gericht was en pleitte voor een onpartijdige opstelling, werd het tijdschrift vanaf 1845 echter steeds meer een podium voor felle politieke betogen met duidelijke liberale stellingnamen. Doordat het liberalisme grofweg vanaf de jaren veertig tot bloei kwam, kan *De Gids* volgens Remieg Aerts gezien worden als een spreekbuis van de overtuiging van een grote groep mensen in Nederland. Deze groep werd grotendeels gevormd door relatief vrijzinnige, protestantse burgers met een goede opleiding die veelal belangrijke bestuurlijke of leidinggevende posities in de Nederlandse maatschappij bezetten. Dit is ook de reden dat Aerts een grote invloed aan het tijdschrift toedicht. De kring van abonnees lag slechts tussen de duizend en tienduizend lezers, maar het bereik van het blad was veel groter. De abonnees bestonden namelijk uit mensen met belangrijke leidinggevende posities. Daarnaast sloten de ideeën die in het tijdschrift geformuleerd werden vaak aan bij de opvattingen van een deel van de prominente culturele elite. Het bereikte hierdoor de *opinion leaders* van de natie en kwam, doordat het blad door deze prominenten mensen gelezen werd, in hoog aanzien te staan. Om die redenen was het blad veel invloedrijker dan de abonneeaantallen doen vermoeden.

Het was de bedoeling van Potgieter om met het blad beweging te veroorzaken in maatschappelijk en letterkundig leven. Hij wilde de ingedutte Nederlandse cultuur wakker schudden. Potgieter en zijn mederedacteuren hadden dan ook geen hoge pet op van Nederland en de Nederlandse burger in de jaren 1830. Voor een belangrijk deel is het hedendaagse beeld van de achttiende eeuw afkomstig uit de beeldvorming in *De Gids*. Zoals Aerts het treffend formuleert:

Potgieter en anderen uit deze kring hebben de voorstelling in het leven geroepen van een suffend Nederland, gepersonifieerd door Jan Salie, een land dat na de zeventiende eeuw zijn energie verloren

⁹⁴ Zanten, J. van (2004). *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840*. 53

had, op de geldzak ingedut was, zich door Engelsen en Fransen had laten ringeloren en vervolgens onder het vaderlijke bewind van Willem I opnieuw tevreden in slaap was gesukkeld, ondertussen aan alle kanten voorbijgestreefd door het buitenland.⁹⁵

Met deze kritiek op de eigen natie bouwden zij voort op de traditie van het vervaldiscours uit de tweede helft van de achttiende eeuw. Het programma van *De Gids* was erop gericht om de Nederlandse bevolking te verheffen en de burger tot daadkrachtig optreden te inspireren. De biedermeergeest moest verdwijnen uit de literatuur, wetenschap en politiek. Het was tijd voor vernieuwende ideeën en de uitvoering ervan. De kunst en letterkunde kregen hierbij een belangrijke rol toebedeeld en moesten deze progressieve vooruitgangsidealen in een moreel en maatschappelijk verheffende boodschap vervatten. De literatuur kreeg daarmee een nationale verantwoordelijkheid te dragen. Natuurlijk waren in de verlichting ook al ideeën over vooruitgang geformuleerd, maar het ging daarbij meer om een soort automatisch mechanisme; de nieuwe generatie kon profiteren van de kennis van de eerdere generaties en zou de beschaving zo op een hoger plan brengen. De beweging rond *De Gids* vond dit passieve vooruitgangsoptimisme niet genoeg en benadrukten de zelfstandige en actieve rol die de Nederlander hierin zou moeten spelen. De bevolking werd daarmee verantwoordelijk voor de ontwikkeling en vooruitgang van de natie. De liberale instelling van de kring rond *De Gids* kan daarmee gezien worden als een erfenis van de Verlichting vermengd met ideeën uit de romantiek, waardoor de nadruk sterk op het scheppende vermogen van de mens, de positieve werking van onderlinge competitie en op de noodzaak van een actief burgerschap kwam te liggen.

Een groot deel van het blad bestond uit kritieken op zowel literaire als wetenschappelijke werken. *De Gids* zette zich duidelijk af tegen de consensuscultuur, die gezien werd als de oorzaak voor de sluimertoestand waar Nederland sinds 1815 in terecht was gekomen. Potgieter *cum suis* waren duidelijke voorstanders van een stevige maatschappelijke discussie. Alleen door discussie en kritiek was het volgens hen mogelijk om de ambitie te prikkelen en vooruitgang te bewerkstelligen. De kritiek in *De Gids* was beïnvloed door het nieuwe historische besef en werd gestoeld op de opvatting dat elke tijd zijn eigen specifieke kenmerken had. Die eigenheid gold ook voor de literatuur en wetenschap en de critici gingen daarom niet uit van algemeen geldige en door de tijd heen constant blijvende beoordelingscriteria. De Nederlandse cultuur moest voldoen aan de eisen die het tijdsgewricht stelde. Deze eisen mochten in Nederland echter niet lager gesteld worden dan in andere landen. Het niveau in het buitenland kwam daarmee weer terug als maatstaf voor de kwaliteit van het werk van eigen bodem.

Door de sterke nadruk op de kwaliteit van literatuur en wetenschap in relatie met het buitenland, kenden de kritieken in *De Gids* een tamelijk vast stramien. Allereerst werd de eigen situatie van de kunst of letterkunde vergeleken met het buitenland of een recensent begon met een stuk waarin de aspiraties van de schrijver getoetst werden aan de internationaal gerichte beoordelingsmaatstaven die bij *De Gids* vigeerden. Daarna werd de inhoud uitvoerig besproken, waarbij er veel aandacht was voor de vraag in hoeverre de personages recht deden aan het ideaalbeeld van de Nederlander. Vanaf het begin van het tijdschrift, maar later steeds openlijker en duidelijker, werd er aangedrongen op literatuur waarin de burgerlijk-nationale moraal die de kring rond Potgieter voorstond, werd uitgedragen. Met dit ideaalbeeld zetten zij zich zoals gezegd af tegen de Biedermeergeest, maar ondersteunden tegelijkertijd een aantal deugden die in deze stroming ook centraal stonden, zoals gezond verstand en degelijkheid. In *De Gids* werd echter een meer dynamische kijk op deze deugden geformuleerd. Potgieter en de zijnen benadrukten het belang van het vermogen van een volk om zich te blijven ontwikkelen. Alleen dan was men in staat de uitdagingen van de eigen tijd adequaat aan te

⁹⁵ Aerts, R. (1997). *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids*. 33

gaan. Vanuit deze optiek werd er niet gepleit voor vaststaande karaktereigenschappen, maar moesten de deugden zich met de tijd mee ontwikkelen. Zodoende konden ze een vernieuwde invulling krijgen die paste bij de eisen van een bepaalde tijdsperiode. De actieve rol van de burger bij deze ontwikkelingen vormde de kern van het liberale gedachtegoed van *De Gids*.

Het nieuwe historisch besef dat in de tweede helft van de achttiende eeuw was ontstaan, speelde een belangrijke rol in het ontluikende liberalisme. Het idee dat elke periode zijn eigen levensstandaard kende, zagen de liberalen als bewijs voor de mogelijkheid tot, maar ook de urgentie van de door hun beoogde veranderingen. In de optiek van de liberalen was de geschiedenis een onontkoombare progressieve ontwikkeling en moest de richting van deze ontwikkeling bepaald worden door de geschiedenis nauwkeurig te bestuderen en diep te doorschouwen. In het geval van Nederland bepaalden de historische interpretaties van centrale gebeurtenissen als de Tachtigjarige Oorlog, de patriottenstrijd en de annexatie van Nederland door Frankrijk de opvattingen over de juiste staatsinrichting en fungeerden deze tegelijkertijd natuurlijk als legitimering van deze staatskundige opvattingen.

De natie en de geschiedenis werden gezien als twee organismen die een natuurlijke ontwikkeling doormaakten. Alles wat die ontwikkeling in de weg stond, werd daarom als kunstmatig gediskwalificeerd. Deze tegenstelling tussen natuurlijkheid en kunstmatigheid, die onder invloed van Rousseau en de eerder genoemde Le Franq van Berkheij, in de tweede helft van de achttiende eeuw populair was geworden, droeg sterk bij aan de negatieve typering van de achttiende eeuw. De negentiende eeuw moest zich richten naar de normen die bij het begrip natuurlijkheid hoorden om op die manier de ontwikkeling van de natie te bevorderen.

De manier waarop de geschiedenis bestudeerd kon worden, week in deze tijd wel af van onze hedendaagse methoden. R.C. Bakhuizen van den Brink, samen met Potgieter de drijvende kracht achter de vroegste jaargangen van *De Gids*, zag bijvoorbeeld de historische roman als een bij uitstek geschikt medium om de geschiedenis te doorgronden. De kunstenaar wist volgens Bakhuizen van den Brink in dit genre namelijk historische beschouwing te koppelen aan intuïtie om zo “het geheim verband, dat in de verloopene eeuw, daad en beschouwing, personen en zaken, handelingen en costuum in overeenstemming bragt.”⁹⁶ te doorgronden. Op die manier kon de diepere betekenis van een bepaalde gebeurtenis met betrekking tot de loop van de geschiedenis achterhaald worden. Het ging in dit geval met name om de zedelijke boodschap die in deze historische gebeurtenissen school. Deze geschiedopvatting van Bakhuizen van den Brink is typerend voor de kring rond *De Gids* en was doorspekt met romantische ideeën, waarbij de kunstenaar als een soort geschiedprofeet optrad. Vol vuur droeg de *Gids*redactie hun liberale boodschap van ontwikkeling en vooruitgang uit en beriep zich op de progressieve wil van de geschiedenis. Tot hun spijt moest er in eerste instantie geconstateerd worden dat het grootste deel van de Nederlandse bevolking nog wars was van grote veranderingen.

Naast de bestaande analyses van de maatschappij, waarin de schrijvers zich beriepen op het vervaldenken dat zich in deze tijd boven alles concentreerde op de morele verslapping die in Nederland plaats had gevonden, maakte Thorbecke in de jaren veertig een politieke analyse van het Nederlandse staatsbestel, waarin hij de oorzaak voor het verval legde bij het gebrek aan daadkracht en de trage besluitvorming van het staatsbestel. Te lang was er in zijn ogen een status-quo beleid gevoerd en te lang had men zich bezig gehouden met triviale zaken en details. Thorbecke was ook een van de eerste mensen die het Franse ingrijpen in 1795 en 1806 positief waardeerde als beëindiging van een verouderd en slecht functionerend staatsbestel. Hij was van mening dat Nederland toentertijd verzuimd had de kansen op bestuurlijke vernieuwing te grijpen en hij betoogde dat er een duidelijke overeenkomst

⁹⁶ Bakhuizen van den Brink (1841). Geciteerd in: Aerts, R. (1997). *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids*. 103

bestond tussen de instelling van de toenmalige bestuurders en de personen die in de jaren 1840 verantwoordelijk waren voor de politieke besluitvorming.

Ik wil nu niet nagaan, welk een wijden, verderfelijken invloed de toenmalige karakterloosheid heeft gehad op ons volgend lot, ja nog op onzen hedendaagschen geest en toestand. Wat wij toen nalieten, is niet weder ingehaald.⁹⁷

De achttiende eeuw was dus niet alleen verantwoordelijk voor het culturele en morele verval, maar daardoor ook, zij het indirect, voor het feit dat Nederland de eigenschappen miste die het nodig had om de juiste staatkundige hervormingen door te voeren.

Zoals eerder duidelijk naar voren is gekomen, had de Gouden Eeuw een duidelijke voorbeeldfunctie. De kring rond *De Gids* wenste echter geen herhaling van deze tijd, geen terugkeer naar de vroegere manier van leven. Een dergelijke reactionaire houding paste niet bij het ontwikkelingsdevies dat deze liberalen huldigden. Daar komt bij dat de achttiende eeuw niet enkel negatief gewaardeerd werd en in hun ogen wel degelijk had bijgedragen aan een algemene vooruitgang. Alleen in nationaliteit, in volkskarakter was Nederland in die tijd duidelijk achteruit gegaan. In *De Gids* werd de zeventiende eeuw dan ook enkel gezien als inspiratiebron en men zette zich af tegen de glorificatie en verafgoding van de zeventiende-eeuwse voorouders zoals gebruikelijk was geworden aan het begin van de negentiende eeuw. Nederland moest in hun ogen deze tijd als maatstaf nemen voor de beoogde positie in Europa, maar zich niet overgeven aan een verlamdend verlangen naar een voorbije tijd. Daarnaast kon de zeventiende eeuw ook een model vormen voor de negentiende-eeuwse burgermaatschappij, in de zin dat de vroomheid, de nijverheid, de onafhankelijkheid, het praktische en maatschappelijke engagement en de kunstlievendheid van de leden van de toenmalige gemeenschap weer in ere moesten worden hersteld. Met name Potgieter zette de Gouden Eeuw op deze manier in in zijn strijd tegen de achteruitgang. Hij was minder geïnteresseerd in zuiver historisch onderzoek dan in de morele verheffing die het ontsluiten van deze geschiedenis als gevolg kon hebben. Potgieter keurde het werk af van de, in hedendaagse ogen meer wetenschappelijke, historische critici die de nationale heldenverhalen tot fabels reduceerden.

Potgieter zag een belangrijke functie weggelegd voor de literatuur als volksverheffer, als uitingsvorm, maar tegelijk ook vormgever van de Nederlandse nationale identiteit. Vaderlandse schrijvers moesten in hun werk de betrokkenheid van de Nederlander bij de eigen gemeenschap bevorderen. Het nationale verval was volgens de medewerkers van *De Gids* namelijk niet zozeer te wijten aan de verderfelijke invloed van het buitenland, als wel aan een gebrek aan een eigen nationale identiteit. Ook het ontbreken van een oorspronkelijke nationale literatuur was hier een gevolg van. De Nederlander stond niet stevig genoeg in zijn nationale schoenen om invloeden van buitenaf te kunnen verwerken tot een oorspronkelijke vaderlandse literatuur. Om die ontwikkeling van een nationaal besef te bevorderen, moesten de schrijvers volgens Potgieter c.s. hun onderwerpen uit de Nederlandse geschiedenis halen. Daarmee hield hun taak echter niet op. De literatoren moesten ook een relatie leggen tussen die historische onderwerpen en de hedendaagse maatschappij. Op die manier werd niet slechts de loftrampet over de glorie van weleer opgestoken, maar raakte de lezer ook doordrongen van de consequenties die het glorieuze verleden had voor de wijze waarop de eigentijdse samenleving georganiseerd was. Met verloop van tijd werd de eis dat literatuur uiting moest geven aan de nationale identiteit steeds strenger.

Omdat de literatuur verantwoordelijk gemaakt werd voor de contemporaine nationale cultuur kwam de samenleving uit de eigen negentiende eeuw ook als literair onderwerp in de

⁹⁷ Thorbecke, (1844) Geciteerd in: Aerts, R. (1997). *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids*. 109

belangstelling te staan. Negentiende-eeuwse zedenschetsen als de *Camera Obscura* van Nicolaas Beets en de *Studenten-typen* van Klikspaan oogsten dan ook groot succes. De kring rond *De Gids* verbond ook aan dit eigentijdse realisme moralistische eisen. Het kon niet enkel bij een realistische beschrijving blijven, maar moest een stap verder gaan door een bijdrage te leveren aan de verheffing van de lezer. Vanuit die optiek bekritiseerde Potgieter de *Camera Obscura* als een werk dat was blijven steken in divertissement zonder een verheffende functie te vertolken. Potgieter vond dat Beets de burgerlijke klasse onderwerp maakte van spot uit de hoogte. Die spot droeg volgens hem geenszins bij aan de verheffingstaak die een kunstenaar met de uitoefening van zijn vak kreeg opgelegd.

Die aandacht voor de eigentijdse maatschappij manifesteerde zich ook in de populariteit van de 'fysiologie'. Met de fysiologie werd een literair genre aangeduid dat over was komen waaien uit Frankrijk en in de jaren 1840 ook in Nederland populair werd. Deze vaak simpele werkjes concentreerden zich vaak rond een bepaalde stad, maar ook Nederland in zijn geheel heeft als onderwerp gefungeerd.⁹⁸ *De fysiologie van Den Haag* is hier een voorbeeld van. Deze schets van de Haagse zeden kwam in verschillende delen uit in de krant en werd later tot een boekje samengevoegd. In al deze fysiologieën werden de stereotypes beschreven van mensen met een specifieke maatschappelijke functie of positie, maar er stonden ook beschrijvingen in van bepaalde locaties die typisch waren voor een stad. De student, de baker, de koopman of het Mauritshuis en de Willemspoort – allemaal werden zij geanalyseerd op zoek naar typische kenmerken van deze figuren of plaatsen.

Deze korte schetsen geven een goede indruk van de bijna krampachtige zoektocht naar identiteit. In de beschrijving van de verschillende types wordt ook vaak uitdrukking gegeven aan de onvrede met de eigentijdse situatie. Het voorwoord van *Nederlanders door Nederlanders geschetst* is hier een goede illustratie van:

Iets eigenaardigs in den geest van den Nederlander is nog eene onbeschrijflijke koelzinnigheid ten opzichte van de algemeene belangen der natie, een flauwe berusting in alles, wat het hooger bestuur hem op de schouders legt, en eene flauwhartigheid in het verdedigen zijner nationale regten, die hem hals over hoofd in de poel van schulden heeft gestort, waarin hij thans naar verademing hijgt.⁹⁹

Toch was er hoop op verbetering, want de tijdsgeest mocht verslapt zijn, de volksaard bleef onder de oppervlakte aanwezig.

Dit noemt men nu wel eens verbastering van het volks-karakter, mijns inziens, eene verkeerde benaming, het is slechts eene wijziging daarvan, een gevolg van gebrek aan veerkracht en zelfstandigheid, eene verkeerde nederigheid, die den *Nederlander*, waar hij zich moest en konde boven den gewonen hoop verheffen, in zijne nietigheid terugdrukt. Maar, het volkskarakter, het eigene der natie blijft stand houden.¹⁰⁰

De fysiologieën mochten zich dan op een bepaalde plaats richten, de kritiek die geleverd werd was nationaal van aard en paste volledig in het nationale vervaldiscours. In de *Physiologie van Den Haag* wordt ook expliciet over het nationale karakter gesproken en wordt er zelfs gerefereerd aan Jan Salie.

⁹⁸ In 1842 kwam *Nederlanders door Nederlanders geschetst* verzameld door H.H. Hageman Jr. uit, in 1843 zag *Physiologie van Den Haag. door een Hagenaar* van W.J.A. Jonckbloet het licht en in 1844 *Physiologie van Amsterdam. door een' Amsterdammer* van J.D. de Vries.

⁹⁹ Hageman Jr., H.H. (1842/1979). *Nederlanders door Nederlanders geschetst*. V

¹⁰⁰ Hageman Jr., H.H. (1842/1979). *Nederlanders door Nederlanders geschetst*. V

[...] en weldra, zal dit geheele gebouw, misschien wel voor afbraak kunnen verkocht worden; want nu eenmaal Jan Salie zijne broeders overal en in alles onder den duim heeft, zal de oude Jan het niet lang meer maken,¹⁰¹

Hiermee laat de auteur zien dat hij goed op de hoogte is van de Nederlandse literatuur en zet hij zichzelf in de traditie van het vervaldiscours. De deugden worden komen in deze kritiek duidelijk naar voren en langs deze weg dragen deze werkjes ook bij aan de ontwikkeling van een nationale identiteit. Het gaat hier echter om werkjes die gemakkelijk toegankelijk waren, vaak eerst in dagbladen verschenen en het lijkt daarom logisch dat ze ook sneller onder de bevolking verspreid raakten.

***De Gids* als verlengstuk van het liberalisme**

In de jaren twintig en dertig was het begrip liberaal nog niet welomschreven. Enerzijds werd dit predikaat gebruikt om de gematigde verlichtingstheologie mee aan te duiden, maar het kon ook slaan op het *laissez faire*-economisme dat in de jaren twintig en dertig in de belangstelling stond van sommige economen. Soms werd het begrip zelfs gebruikt om opvattingen aan te duiden die gekenmerkt werden door een soort gevaarlijke, godslasterlijke revolutiegeest. Over het algemeen werd de term 'liberaal' vrij neutraal gebruikt en was inwisselbaar met 'ruimdenkend' en 'tolerant'.¹⁰² Het merendeel van de mensen die zichzelf als liberaal beschouwden, behoorden tot een gematigd collectief. Deze moderaten waren eerder liberaal uit pragmatische overweging dan om principiële redenen. Ze stonden wel achter ideeën als vrije handel, het bevorderen van de vooruitgang en religieuze vrijzinnigheid, maar voelden er weinig voor deze tot formele basisbeginselen van hun politieke plannen te maken. Onder het liberale gedachtegoed werd voornamelijk een bestuur verstaan dat zich zo terughoudend mogelijk opstelde, de burgerlijke rechten en vrijheden respecteerde en genoeg mogelijkheden tot vrije ontwikkeling creëerde. Tot grofweg 1845 bleef de grootste groep liberalen deze weinig deze slechts globaal uitgewerkte politieke plannen steunen. Behalve dat men vond dat het beleid van de regering aan de grondwet getoetst hoorde te worden, werden er weinig specifieke eisen gesteld die betrekking hadden op de inrichting van het staatsbestel. De voorwaarden die men formuleerde, kwamen grotendeels voort uit het gebrek aan transparantie van de financiën en de slechte staat waarin de staatskas verkeerde. Van een stelselmatig beleid zag de meerderheid de noodzaak nog niet in.

In de bijdragen in *De Gids* werd vanaf 1843 duidelijk meer aandacht besteed aan de politieke ideeën van de liberalen. Met verloop van tijd begon men in de bijdragen steeds meer aan te dringen op een uitgewerkt bestuurlijk stelsel in tegenstelling tot de aanhoudende beginselloosheid van de regering. Door deze nadruk op het belang van een stelselmatig politiek systeem verwijderde de kring om *De Gids* zich dan ook steeds verder van de moderate liberalen en hun pragmatische visie op het nationale bestuur. In deze periode leefde het debat over de politieke situatie weer op, omdat er voor Nederland wederom een bankroet dreigde. In *De Gids* zag men twee liberale principes als antwoord op de economische crisis. Ten eerste moest er meer handelsvrijheid gecreëerd worden. De Nederlandse economie, zo redeneerde men, was namelijk gestagneerd door een teveel aan overheidsbemoeienissen en beperkende wetgeving. Thorbecke schreef een artikel waarin hij betoogde dat het principe waarop de nationale uitgaven gebaseerd werden op de schop moest. In plaats van de overheidsuitgaven te bepalen op basis van de noodzakelijke investeringen, moesten deze bepaald worden op basis van de draagkracht van de maatschappij. Naast de kritiek op het financiële beleid van de regering kwam ook de inrichting van het staatsbestel onder vuur te

¹⁰¹ Jonckbloet, W.J.A. (1843). *Physiologie van Den Haag, door een Hagenaar*. 29

¹⁰² Zanten, J. van (2004). *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840*. 127-130

liggen. In *De Gids* pleitte men voor een grondwetsherziening, waarbij een kiesrechtregeling getroffen moest worden die beter aansloot op het groeiende nationale verantwoordelijkheidsbesef van de burgerstand. De kiesrechtregeling die men voor ogen had, kon echter nog niet echt democratisch genoemd worden, omdat er gemikt werd op een uitsnede uit de bevolking, waarbij enkel een rol voor de maatschappelijke bovenlaag was weggelegd. Deze ideeën over kiesrecht bleven tot aan het eind van de negentiende eeuw populair en kwamen voort uit de ideeën over moreel burgerschap. Een burger had een verantwoordelijkheid tegenover de staat en moest in dienst van het algemene belang handelen. Pas als er een bepaald moreel niveau bereikt was, kon men zulke verantwoordelijkheid aan en was men ook in staat een weloverwogen politieke keuze te maken. De standaard van deze moraliteit lag zo hoog dat in de ogen van *De Gids*-medewerkers slechts een beperkte goed opgeleide elite aan deze eisen wist te voldoen. De sinds de achttiende eeuw toegenomen sociale mobiliteit mocht dan gemakkelijker toegang geven tot de burgerklasse, maar door de morele lat voor toetreding tot de burgerstand erg hoog te leggen, beschermden de liberalen zich tegen een te brede volksvertegenwoordiging. De roep om vernieuwingen op economische en kiesrechtvlak haalden tot de teleurstelling van de liberalen niets uit. Een staatslening hield het staatsfailliet tegen, maar aan het politieke bestel werd niet getornd.

Na deze politieke en economische crisis manifesteerde *De Gids* zich definitief als exponent van het liberalisme. Naast de politieke bijdragen, begon nu ook het mengelwerk blijk te geven van een preoccupatie met de actuele politieke en maatschappelijke vragen. De antwoorden op deze vragen waren vanzelfsprekend doordrongen van het liberalistische gedachtegoed. Bij *De Gids* kwam een nieuwe politiek redacteur op de voorgrond te staan die van grote invloed zou zijn voor de verdere koers van het tijdschrift: Mr. Gerrit de Clercq. Deze jonge liberaal pleitte vol vuur voor een grondwetsherziening, waarbij hij zich sterk afzette tegen de gevestigde orde. Dit establishment hield in zijn ogen de politieke hervormingen tegen. De politieke bijdragen in *De Gids* kregen met de komst van De Clercq een anti-aristocratische strekking, waarbij een hernieuwde nadruk gelegd werd op de rol die de burgerij gespeeld had bij het ontstaan van de Nederlandse natie. Ondanks de overduidelijke achterliggende ideologie bleef de nadruk op vrijheid van discussie en de mogelijkheid tot vrijblijvende gedachte-experimenten in eerste instantie aanwezig. Toen het liberalisme met de grondwetsherziening van 1848 politieke macht kreeg, werd *De Gids* steeds dogmatischer in zijn denkbeelden. De diversiteit in bijdragen liep terug en de mogelijkheid tot een open discussie werd beperkt. In zijn geheel genomen werd de boodschap die het tijdschrift uitdroeg steeds uniformer.

Die meer dogmatisch liberale houding was duidelijk te merken in de discussie over de armoede die zich eind jaren veertig steeds publiekelijker manifesteerde. De nadruk van de liberalen op ontwikkeling en vooruitgang als basis van het cultureel-politieke denken was niet direct te rijmen met hun visie van op armoede en charitatieve initiatieven. Het volk, de vierde klasse, kon met moeite de eindjes aan elkaar knopen en niet zelden lukte het mensen niet zonder enige vorm van liefdadigheid rond te komen. Die armenzorg was van oudsher in handen van de kerken en particulieren, maar in 1851 ontwikkelde Thorbecke een wetsvoorstel dat de bestrijding van de armoede tot een staatsverantwoordelijkheid zou maken. Door de val van het Kabinet-Thorbecke in 1853 werd dit wetsvoorstel niet behandeld en bleef men op de oude voet verder gaan. Het voorstel van Thorbecke moet overigens meer gezien worden als een initiatief om de coördinatie van de bestaande armenzorg te verbeteren dan een poging om de armenzorg centraal te organiseren. Hoewel de liberalen het probleem onderkenden en een eerste initiatief namen tot een vanuit de staat georganiseerde armenzorg, week hun visie op de armoede niet sterk af van het conservatievere deel van Nederland. De liberalen hadden hun ideeën over liefdadigheid in de bestaande standenmaatschappij verankerd en zagen met name moreel verval als de oorzaak van de armoede. Oog voor de slechte woonomstandigheden, de

lage lonen en de gevolgen van werkeloosheid had men, een uitzondering daargelaten, eigenlijk niet. Het volk moest verheven worden door de vriendschappelijke omgang met hogere klassen – goed voorbeeld doet immers goed volgen. Daarnaast bleef ook de kunst zijn opvoedende taak behouden en werd geacht de burgerlijke zeden aanprijzen om op die manier de vierde klasse te verheffen. Met dit emancipatorische streven werd echter geen daadwerkelijk gelijkheidsideaal nagestreefd. Men moest zich moreel ontwikkelen binnen de eigen klasse. Deze visie op armoede klinkt weinig vooruitstrevend en het liberale gedachtegoed zat wat deze kwestie betreft nog te diep in het bestaande standsverschil geworteld om daadwerkelijk progressief genoemd te kunnen worden. Dat het pauperisme niet adequaat werd aangepakt, had ook nog een andere reden. Goed georganiseerde armenzorg kostte veel geld en om dit te kunnen betalen was een verplichte bijdrage van het vermogende deel van de bevolking noodzakelijk. Vanuit de eigen liberale idealen was een dergelijke maatregel echter ondenkbaar. Op die manier zou men zich namelijk van staatswege te veel bemoeien met de bevolking en de vrije ontwikkeling benadelen.

Conservatieve (tegen)geluiden

Natuurlijk stuitte de opkomst van het liberalisme op flinke tegenstand. Een groot deel van de bevolking was een stuk minder vooruitstrevend en stond negatief tegenover veel van de beoogde veranderingen. Dit conservatieve deel van Nederland zag het sterk progressieve liberalisme juist als een gevaar dat via revolutionair getinte ideeën de bestaande maatschappij zou wegvagen.

In een artikel over het Nederlandse conservatisme haalt Joris van Eijnatten Klaus Epstein aan om conservatisme in het algemeen te definiëren. Deze geeft de volgende omschrijving: “[Conservatism is] a conscious opposition to the deliberate efforts of the Party of Movement to transform society in a secular, egalitarian, and self-governing direction.”¹⁰³ De ‘Party of Movement’ slaat in het geval van negentiende-eeuws Nederland op de liberalen en Epsteins definitie komt grotendeels overeen met hun politiek-maatschappelijke doelen. Het Nederlandse conservatisme uit die tijd was sterk verbonden met bepaalde religieuze opvattingen die implicaties hadden voor de manier waarop de samenleving georganiseerd zou moeten worden.¹⁰⁴ Historicus J.A. Bornewasser geeft in een artikel over conservatieve groeperingen in Nederland een algemene karakterisering van het Nederlandse conservatisme uit de eerste helft van de negentiende eeuw. Hoewel hij verschillende stromingen onderscheidt, omschrijft hij het conservatisme globaal als de overtuiging dat een autoriteit (zoals een vorst) de leidraad moest vormen voor de opbouw van gezin en samenleving. Verder moest er in de maatschappij een bevoorrechte plaats worden ingeruimd voor de kerk en godsdienst en bestond er een stevig vertrouwen in de door God gewilde ontwikkelingsgang van de geschiedenis. Ten slotte nam de natuurlijke ongelijkheid als grondslag voor de organisatie van de samenleving bij de conservatieven een centrale positie in hun maatschappijvisie in. Men steunde het staatsbestuur dan ook in hun initiatieven om de emanciperende ontwikkelingen in de maatschappij in te perken en ook het behoud van de traditionele hiërarchische ordening op politiek en sociaal vlak werd toegejuicht.¹⁰⁵

Deze algemene conservatieve gezindheid kan volgens Bornewasser in drie verschillende groepen worden onderverdeeld. Het status-quo conservatisme, het

¹⁰³ Epstein, K. (1966). *The Genesis of German Conservatism*. Geciteerd in: Eijnatten, J. van (1999). ‘Opklaring, opwekking en behoud. Religieus conservatisme in Nederland, 1780-1840’ In: Raak, R. van (red.). *Conservatisme in Nederland, ca. 1780-1940*. 9

¹⁰⁴ Eijnatten, J. van (1999). ‘Opklaring, opwekking en behoud. Religieus conservatisme in Nederland, 1780-1840’ In: Raak, R. van (red.). *Conservatisme in Nederland, ca. 1780-1940*. 9-11

¹⁰⁵ Bornewasser, J.A. (1982/1989). ‘Hoe conservatief was het Réveil?’. In: *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context*. 327-329

hervormingsconservatisme en het reactionaire conservatisme. De aanhangers van de eerste vorm hadden een statische kijk op historische ontwikkeling en baseerden zich op een zogenaamde natuurlijke ordening, die in hun optiek voldoende beschermd was. De aanhang bestond dan ook vooral uit mensen die afkomstig waren uit het toenmalige establishment en zich een aangenaam leven konden veroorloven. De hervormingsgezinde conservatieven waren pragmatisch ingesteld en probeerden een gematigde koers te varen binnen de in hun ogen onomkeerbare ontwikkelingen en hervormingen. Tot deze stroming behoorde het gros van de conservatieve bevolking. Het reactionaire conservatisme kende een veel fellere aanhang die de ontwikkelingen die in de maatschappij plaatsvonden met alle macht bestreden. Deze groep wilde terug naar een eerdere sociaal-politieke situatie die door hen sterk geïdealiseerd werd en waarvan de ordeningsprincipes tot ideologie verheven werden.¹⁰⁶

Omdat Van Eijnatten reactionairen niet onder het conservatisme schaaft, onderscheidt hij slechts twee stromingen in plaats van drie: het reformistische en het evangelische conservatisme. Deze eerste variant vertoont sterke overeenkomsten met het hervormingsconservatisme zoals Bornewasser dat typeert. Volgens Van Eijnatten probeerde deze groep het behoud van de institutionele kaders van het *Ancien Régime* te combineren met de nieuwe ontwikkelingen in de genootschapscultuur, de communicatietechniek en het gematigd-verlichte ideeëngoed. Onder dit kopje vallen volgens Van Eijnatten verschillende groepen mensen. Traditionalistische, maar niet dogmatische confessionelen die de algemene protestantse geloofsleer probeerden te beschermen. Rekkelijke geestelijken met kerkelijke behoudzucht die gepaard ging met gematigd progressieve ideeën. Onder deze noemer vallen ook bepaalde politieke schrijvers met een duidelijk orangistische signatuur, die pleitten voor een tolerante staatskerk met een moreel opvoedende rol en vanzelfsprekend een belangrijke politieke rol voor de stadhouder zagen weggelegd. Globaal gezien sprak het nationaal-verlichte karakter van dit reformistische conservatisme mensen aan die de verworvenheden van de Bataafse revolutie koesterden, maar de progressieve ideeën van het liberalisme te voortvarend vonden.¹⁰⁷ Deze groep lijkt daarmee enige overeenkomsten te vertonen met de moderate liberalen in de zin dat beide pleitten voor een gematigde ontwikkeling.

Het evangelische conservatisme wordt voornamelijk bepaald door de ideeën van het Réveil. Bornewasser typeert deze beweging als een mengvorm tussen hervorming- en reactionair conservatisme, namelijk herstelconservatisme. De aanhangers van deze stroming streefden namelijk naar herstel van de vroegere samenleving, maar in aangepaste vorm. Het Réveil ontstond rond 1815, maar vindt haar wortels in verschillende oudere tradities. Eén daarvan is het piëtisme dat mede onder invloed van Jeans de Labadie in de zeventiende eeuw ontstond. In het piëtisme uit die tijd werd de nadruk gelegd op de persoonlijke beleving van de religie. De kerk als massale verzamelplaats werd niet langer gezien als geijkte locatie om de godsdienst te beleven en Labadie was van mening dat een kleinere, huiselijke kring hier beter voor toegerust was.

Directere voorlopers van het Réveil waren de verschillende opwekkingsbewegingen die aan het begin van de negentiende eeuw in heel Europa opkwamen. Hoewel deze bewegingen veel verschillen vertoonden – zelfs per land zijn er verschillende takken aan te wijzen – is er volgens Réveilspecialiste M. E. Kluit een “Reveilschema” aan te wijzen.¹⁰⁸ Al deze bewegingen waren van mening dat bestudering van de Bijbel en het bespreken van

¹⁰⁶ Bornewasser, J.A. (1982/1989). ‘Hoe conservatief was het Réveil?’. In: *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context*. 323-333

¹⁰⁷ Eijnatten, J. van (1999). ‘Opklaring, opwekking en behoud. Religieus conservatisme in Nederland, 1780-1840’ In: Raak, R. van (red.). *Conservatisme in Nederland, ca. 1780-1940*.

¹⁰⁸ Kluit, M.E. (1970). *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865*. 124

geloofszaken plaats moest vinden in besloten kring zonder ‘professionele’ leiding van een dominee. Verder nam de naastenliefde als christelijke plicht een centrale plaats in.¹⁰⁹

Willem Bilderdijk wordt wel de vader van de Réveilbeweging genoemd.

Zijn nadruk op het hart, het gevoel als enige manier om de Goddelijke openbaring te kunnen omarmen, zijn contrarevolutionaire denkbeelden en zijn overtuigd orangisme zijn in meer of mindere mate een inspiratiebron geweest voor vrijwel alle Réveillisten. Niet iedereen neemt deze denkbeelden zo volledig over als Isaïc da Costa, maar bijna allemaal geven ze blijk van Bilderdijks invloed op hun denken.¹¹⁰ De cultuurkritiek van het Réveil loopt in de pas met de eerder genoemde sterk protestants getinte nationale mythe. Ook de leden van het Réveil zagen de eigentijdse zelfingenomenheid en protserige weelderigheid als een verloochening van het oorspronkelijke Nederlandse volkskarakter. Zij protesteerden tegen de gematigd verlichte idealen als redelijkheid en zelfbeschikking en zagen dit gedachtegoed als een kwalijke verwijdering van het ware geloof. Da Costa verwoordde deze kritiek onder andere in zijn beroemde tijdszang *Tegen de geest der eeuw* die hij als jonge twintiger al schreef. De Réveilbeweging pleitte voor een terugkeer van het geloofsvuur en daarmee van het oorspronkelijke, historisch gefundeerde karakter van de Nederlandse natie.

Het Réveil wordt door sommigen als reactionair getypeerd en door weer anderen onder het hervormingsconservatisme geschaard. Bornewasser probeert deze typering te verenigen in een mengvorm: het herstelconservatisme. Tot welke conclusie men komt, lijkt afhankelijk te zijn van de Réveilleden waarop men zich concentreert. Bilderdijk-adept Da Costa bijvoorbeeld, bleef zoals gezegd de ideeën van zijn leermeester een groot deel van zijn leven verkondigen en stond daarmee in de reactionaire, contrarevolutionaire hoek. Een gematigdere antirevolutionaire gezindheid die zelfs naar hervormingsconservatisme neigt, kwam tot uiting in de persoon van Guillaume Groen van Prinsterer. Deze streed tegen de revolutionaire principes, maar wilde geenszins alle verworvenheden van de revolutie terugdraaien. Hij stond een geleidelijke vooruitgang voor, zonder zich blind te willen staren op de progressieve ideeën. Door zijn politieke ideeën, waarin hij vasthield aan het beginsel van een christelijke staat die op zou moeten treden als beschermer van de hervormde kerk, verwijderde Groen zich van het principe van een individueel en innerlijk beleefde godsdienst. Uit bovenstaande blijkt dus dat het herstelconservatisme niet eensgezind werd aangehangen, maar wel op de grootste aanhang kon bogen, aldus Bornewasser. Deze ziet daarom de figuren als Daniël Chantepie de la Saussaye en de latere minister van financiën J.J.L. van der Brugghen als spreekbuis voor de meerderheid van de Réveilaanhangers. Deze twee Réveillisten accepteerden een scheiding van kerk en staat en zagen het geloof meer als het innerlijke cement van de samenleving.¹¹¹ Vanuit het idee van het geloof als sociale cohesie, legde het Réveil ook veel nadruk op de naastenliefde. Die aandacht uitte zich in allerlei liefdadigheidsinitiatieven. Door de overtuiging dat er een natuurlijke ongelijkheid bestond die ook nog eens historisch gefundeerd was, bleef het net als bij de liberalen echter bij weinig georganiseerde aanzetten tot humanitaire hulpverlening.¹¹²

Ook in de jaren vijftig blijft deze gematigde houding de boventoon voeren binnen het Réveil en zelfs Da Costa komt in die tijd terug van zijn reactionaire standpunten. Een nadelig gevolg van de nadruk op een individualistische geloofsbeleving en het niet fanatiek uitdragen van deze overtuiging, is dat deze minder ingang vond in de politiek-maatschappelijke

¹⁰⁹ Ibidem. 124

¹¹⁰ Ibidem. 64-67, 74-75

¹¹¹ Bornewasser, J.A. (1982/1989). ‘Hoe conservatief was het Réveil?’. In: *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context*. 333-339

¹¹² Ibidem. 340-341

discussie en daarom weinig invloed uit kon oefenen. Toch is het dit ‘ethisch-irenisme’ dat het Réveil het beste typeert.¹¹³

§2.8 Synthese

In de tweede helft van de achttiende eeuw werden de institutionele voorwaarden geschapen die de ontwikkeling van breed gedragen nationale identiteit mogelijk maakten. Nederland kreeg in die periode echter te maken met een achteruitgang, die zeker in vergelijking met de buurlanden Duitsland, Frankrijk en Engeland duidelijk gevoeld werd. In het vervaldiscours dat er in die tijd ontstond, zijn twee subdiscoursen te onderscheiden. Gematigd verlichte idealen stonden tegenover een orthodox protestantse overtuiging. In beide gevallen werd de achteruitgang echter geweten aan morele verslapping. Ondanks het hersteloptimisme dat vooral in gematigd verlichte kringen ingang vond werd Nederland door de politieke onrust en economische malaise gedwongen tot een bescheiden zelfbeeld, waarin het glorieuze verleden het enige sprankje hoop op betere tijden bood. Na een periode waarin Nederland haar wonden likte en smachtte naar rust en eensgezindheid, begon men zich aan het eind van de jaren 1830 weer te roeren. Steunend op het achttiende-eeuwse vervaldiscours ontwikkelde er zich een liberalistische beweging en vormden de begrippen ontwikkeling, ambitie en vooruitgang de nieuwe leuzen. Bij het streven naar een nieuwe bloeitijd werd de inspiratie gevonden in de Gouden Eeuw en probeerde men de nationale identiteit te enten op de toentertijd heersende deugden. De bevolking moest moreel verheven worden en de kunst kreeg hierbij een belangrijke verantwoordelijkheid. Natuurlijk was niet iedereen van een dergelijke liberale gezindheid en ontstonden er in Nederland verscheidene conservatieve groeperingen die in meer of mindere mate een rem op de nieuwe ontwikkelingen beoogden. In die zin waren er vanaf eind jaren 1830 ook weer twee subdiscoursen te ontdekken in een overkoepelend discours over de nationale identiteit. Zowel de liberale stroming als de conservatieve stroming kende echter een grote moderate meerderheid die praktisch gezien qua ideeën niet heel ver uit elkaar liepen. Het is dat gematigde deel dat beide subdiscoursen met elkaar verbindt.

Na deze beschrijving van de ontwikkelingen van Nederland wordt het tijd om de literatuur nader te beschouwen. In de volgende drie hoofdstukken zullen enkele literaire werken van respectievelijk Potgieter, Beets en Da Costa in detail worden geanalyseerd. Daarbij zal ook nauwkeurig worden gelet op de manier waarop de verschillende schrijvers bepaalde ideeën over de natie, die in dit hoofdstuk aan de orde zijn gekomen, in hun verhalen of poëzie hebben vervat.

¹¹³ Ibidem. 333-339

Hoofdstuk 3

*Harmonische vooruitgang als
maatschappelijk adagium*

§3.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk is Potgieter beschreven als frontman van *De Gids* en aanjager van het ontluikende liberalisme. In deze analyse zal ik onderzoeken of en zo ja hoe zijn literaire werk blijk geeft van dit liberale gedachtegoed. Als Potgieter deze ideeën verwerkt heeft in zijn verhalen, dan is het ook interessant om in beschouwing te nemen hoe ver Potgieter zijn streven naar een nieuw ontwikkelings- en vooruitgangselan doorvoert en waar hij de grens trekt. Komt het liberale gedachtegoed integraal terug in zijn literaire werk of maakt hij een selectie uit de verschillende liberale ideeën? Daarnaast moet er ook ruime aandacht besteed worden aan de manier waarop de liberale concepten literair verpakt zijn en welke visie op de samenleving er uit zijn werk blijkt. De literaire vormgeving geeft namelijk kleur aan de abstractere ideeën door ze in concrete situaties weer te geven. Op die manier kan Potgieter zijn boodschap op genuanceerde wijze uitwerken en een keur aan verschillende ideeën in zijn verhalen integreren en met elkaar verbinden.

§3.2 Stilstand en verslapping: een mentaliteit in verval

De Nederlandse samenleving bevond zich in de eerste helft van de negentiende eeuw in een staat van achteruitgang en was verworpen tot een Europese grijze muis. Deze schrijvende situatie werd door de bevolking echter grotendeels genegeerd of onder het mom van huiselijke tevredenheid ontkend. Er was in de loop van de achttiende eeuw geleidelijk een mentaliteitsverandering tot stand gekomen, waardoor Nederland zich weer gedwee in het veilige maaiveld had teruggetrokken. Die verslapping van de mentaliteit vormt Potgieters kernbezwaar tegen de Nederlandse maatschappij. Op praktisch alle vlakken overheerste er volgens hem een verflauwde instelling, waarbij men elkaar gezapig op de schouder klopte en feliciteerde met allerhande prestaties van middelmatig niveau. In zijn novelle ‘Albert’ laat Potgieter zijn hoofdfiguur Albert Olverts fel van leer trekken tegen deze gezapigheid. De auteur gebruikt een treffende metafoer om de tijdsgeest te karakteriseren. Hij laat een cafébezoeker een verhaal over een schaatstocht vertellen, waarbij een groep mensen door invallende duisternis en een snel opkomend, “echt Hollandsch mistje”¹¹⁴ de vele wakken niet meer kan zien. Op een gegeven ogenblik kunnen de schaatsers niet verder en overleggen wat ze moeten doen.

daar waren we al weêr aan een wak. Aan overspringen was geen denken, zoo ver we turen konden was het open, op- en neêr rijden baatte niet, het scheen dat we op een drijvend eiland waren: “andere Robinson Crusoe’s,” zeî een spotvogel van mijne kennis; maar er was geen gekscheren mede, de mist werd zwaarder en de avond viel in. Het was vinnig koud, en goede raad duur; [...] “Als we maar niet bevriezen hebben we al veel gewonnen,” zeî ik, “en zie, men zegt toch niet ten onrechte, dat de nood de moeder is van alle uitvindingen, och neen! Ik haalde een mes uit mijn’ zak, ik bond er een touw aan, dat ik gelukkig bij mij had, ik stak toen het mes in het ijs, en zeî tot mijne vrienden: “Als we nu beurt om beurt aan dit touw een kringetje omrijden, dan zijn we tenminste voor bevriezen bewaard.” Er was niemand die er iets tegen had; een, twee, drie, vier, vijf, zes, reed elk een kringetje, och ja! en verder kwamen we wel niet; maar het bloed bleef toch warm, en schoon het zoo donker werd, dat we geene hand voor oogen konden zien, ieder keerde toch, als hij het touw maar strak uithield, weêr terug van waar hij was vertrokken. Zoo reden wij elk wel een maal of tien, zonder dat ons iets beters inviel, och neen! en maakten ons al gereed het ook de elfde maal, tot de honderdste toe, te doen – “¹¹⁵

De metafoer is duidelijk. Nederland ontwikkelt zich niet meer, maar blijft op hetzelfde niveau aanmodderen. De steeds verder invallende duisternis kan geïnterpreteerd worden als het verlies van de aansluiting bij de andere landen en het niet meer kunnen voldoen aan de eisen die de eigen tijd stelde aan een succesvolle maatschappij. Albert, een literair alterego van

¹¹⁴ Potgieter, E.J. (1889). ‘Albert’. In: *Schetsen en verhalen. tweede deel*. 44

¹¹⁵ Potgieter, E.J. (1889). ‘Albert’. In: *Schetsen en verhalen. tweede deel*. 45-46

Potgieter, lacht schamper om dit verhaal en steekt zijn ergernis niet onder stoelen of banken. Daarmee expliciteert hij de kritiek nog eens.

“En wat drommel, Olverts!” zei Brielle, “wat drommel vindt gij daar amusants in?”

“De parodie van twee of drie dingen, vriend! waaraan iemand die zich bij ons al kan ergeren, zoo lang hij aan kunst, aan wetenschap, aan volkontwikkeling gelooft.”¹¹⁶

Ook in het bekendste werk van Potgieter ‘Jan, Jannetje en hun jongste kind’ komt deze verslachte geest voor, in de allegorische vorm van Jan Salie.

Welk eene ergernis vooral, als ik het u niet langer verhelen mag, dat dit ongeluk de jongste zoon is van Jan en Jannetje; hij, de patroon aller slaapmutsen, aller soepjurken, aller sloffen te onzent! hij, Jan Salie!¹¹⁷

Het verhaal schetst de familie van Jan en Jannetje. Vader Jan is een allegorie voor de Nederlandse natie, maar tegelijkertijd staat ook de hele familie samen symbool voor deze natie, waardoor het geheel enigszins gekunsteld overkomt.¹¹⁸ De verschillende kinderen van Jan beelden stuk voor stuk voor een bepaalde beroepstak, deugd of karaktereigenschap uit. Jan Compagnie, Jan Contant en Jan Crediet verpersoonlijken bijvoorbeeld respectievelijk de handel met Oost-Indië, en het bank en kredietwezen. Via het oordeel dat over de verschillende zoons geveld wordt, weet Potgieter zijn voorkeur voor bepaalde eigenschappen als daadkracht en handelsgeest op de lezer over te brengen. Jan Salie, de nietsnut met de karakteristieke slaapmuts, is bij veel van zijn broers in de leer geweest, maar tegen zijn luiheid en lusteloosheid is geen kruid gewassen. Vader Jan uit dan ook zijn angst voor de invloed van zijn jongste zoon op de rest van zijn kroost.

[I]k begon mij zelve te verwijten wat plannen ik al voor Jan Salie heb gemaakt; Jan Salie poëet, – Jan Salie professor, – Jan Salie diplomaat, – Jan Salie lid van de tweede kamer, – Jan Salie minister! – ik verbeeldde mij, waarachtig, dat hij het al was! ik meende overal zijn’ geest te zien!¹¹⁹

In Potgieters ogen werd Nederland beheerst door middelmatigheid, die elke vorm van vooruitgang en ontwikkeling tegenhield. Deze verslappende stilstand werd volgens hem ook nog bewust in stand gehouden. Potgieter legde de oorzaak daarvan gedeeltelijk bij de genootschapcultuur van Nederland, die een op middelmatigheid gerichte consensus in de hand werkte. In ‘De letterkundige bentgenooten te Parijs’ toont hij zijn afkeer van een dergelijke praktijk. Dit verhaal is een soort essay, waarin Potgieter fragmenten van een toneelstuk van de Franse auteur Scribe verwerkt heeft. Aan de hand van deze tekstpassages, waarin de ontwikkelingen rondom een groep vrienden worden beschreven, maakt Potgieter zijn positie ten opzichte van het genootschapleven duidelijk. Scribe beschrijft Edmond, een jonge jurist die zijn weg naar succes telkens gedwarsboemd ziet door negatieve geluiden omtrent zijn optreden bij de rechtbank. Hij praat daarover met een oude schoolvriend die hij al een lange tijd niet meer gesproken heeft.

OSCAR. Dat is verwonderlijk, ik slaag in alles... Ik begrijp niet, hoe men zoo ongelukkig kan zijn niet te slagen...

EDMOND. Dat bewijst veel geluks of veel talent.

¹¹⁶ Potgieter, E.J. (1889). ‘Albert’. In: *Schetsen en verhalen. tweede deel*. 47

¹¹⁷ Potgieter, E.J. (1877). ‘Jan, Jannetje en hun jongste kind’. In: *Proza en poëzy. Proza 1837-1845. Eerste deel*.

11

¹¹⁸ Voor een uitgebreidere analyse van dit verhaal en informatie over de herkomst van het figuur Jan Salie, zie: Janse, Maartje (2002) *De geest van Jan Salie. Nederland in verval?*

¹¹⁹ Potgieter, E.J. (1877). ‘Jan, Jannetje en hun jongste kind’. In: *Proza en poëzy. Proza 1837-1845. Eerste deel*.

OSCAR. Waarlijk niet... dat is zeer natuurlijk, dat gaat van zelf... ik geef mij geene moeite... Ik weet niet hoe het toegaat, alles loopt mij mee, wordt mij aangeboden!...

EDMOND. In waarheid?

[...]

OSCAR. Het gold mij...mij, met al mijne titels...[...] lid van twee letterkundige genootschappen, *officier de la garde nationale et maître des requêtes*; – in de volgende maand krijg ik het eerekruis; het is mijn beurt, het is afgesproken.

EDMOND. Met wie?

OSCAR. Met de onzen... zij, die als ik aan het hoofd van het jeugdige heir staan; want zij staan ook aan het hoofd; wij staan allen aan het hoofd; een dozijn vertrouwde vrienden, die elkander onderschragen, elkander optillen, elkander bewonderen, eene maatschappij van onderlinge bewondering... De een brengt zijn fortuin in, de ander zijn genie, de derde niet met al; het een weegt het andere op, wij slaan alles door elkaer en bereiken allen ons doel, de een den ander voorthelpende.¹²⁰

Het gezegde dat talent altijd boven komt drijven, wordt hier gelogenstraft. Talent heeft hoogstens in het begin nog enig nut, maar om echt succesvol te worden en te blijven, zijn andere kwaliteiten van belang. Men moet de juiste contacten opdoen en deze mensen te vriend houden. Potgieter schetst hier een beeld van een vastgeroest establishment, dat uit mensen bestaat die slechts hun eigen hoge positie willen behouden. Ze doen dit door elkaar over en weer de lof toe te zwaaien. Op die manier zijn ze in staat hun bevoorrechte plaats in de maatschappij vast te houden.

Deze mentaliteit, die in Potgieters ogen blijk gaf van moreel verval, verbond hij – en vele anderen met hem – met ideeën uit de negentiende-eeuwse fysiognomie van bijvoorbeeld Casper Lavater (1741-1801). Deze bekende fysiognomist heeft een grote invloed gehad op de negentiende-eeuwse literatuur. Het kernidee van de fysiognomie is dat de uiterlijke kenmerken van de mens gezien een afspiegeling vormen van het innerlijk.¹²¹ Zo bezien kan het verval dan letterlijk van het gezicht van een mens afgelezen worden. De uiterlijke beschrijving van Jan Salie biedt een duidelijke illustratie van deze opvatting:

Oef! – de verzuchting, die aan Janmaat [personificatie van de zeevaart, FH] bij het verzoek ontglipte, de verontwaardiging, waarmede hij hem, die het deed, nu den rug toekeert: zij hebben niets verbazends, als men den langen slungel aanziet, die ginder slomp [een vrouwendrankje, FH] schenkt, en ginder slomp lept: welke doffe oogen! – welk een meelgezig! – welk eene houding van slierislarie!¹²²

De ongezond bleke slungel wiens ogen geen greintje daadkracht of bezieling tonen, was in de negentiende eeuw prototypisch voor de mens in verval. Potgieter gebruikte beschrijvingen van het uiterlijk en fysiek van personages echter ook om de positieve eigenschappen te benadrukken. In haar oratie 'De mythe terug' laat Marita Mathijssen op overtuigende wijze zien dat Potgieter gebruik maakt van de stereotype van de onanist. Onanie werd in de negentiende eeuw als uiterst schadelijk gezien en de onanist kwam dan ook regelmatig terug in de medische literatuur. Mathijssen citeert een stukje uit zo'n medisch handboek en laat de overeenkomsten zien met personages als Jan Salie. Deze zondaars zijn: "schuw, gierig, nijdig, nukkisch, argwaanig, en laage zielen, genegen tot allerlei heimelijke boosheden en kleine duivelarijen." Daar komt bij dat masturbatie volgens de handboeken leidt tot lichamelijke tekortkomingen als slechte ogen en een bleke huid, aldus Mathijssen.

Dat onanie zo scherp veroordeeld werd, houdt volgens Mathijssen verband met een belangrijke theorie uit de negentiende eeuw: de miasmenleer. Deze leer hield in dat de mens

¹²⁰ Potgieter, E.J. (1877). 'De letterkundige bentgenooten te Parijs'. In: *Proza en poëzy. Proza 1837-1845. Eerste deel*. 246-248

¹²¹ Voor een uitgebreide studie naar fysiognomie in de literatuur zie: Tytler, Graeme (1982). *Physiognomy in the European Novel. Faces and Fortunes*. Met name het tweede deel.

¹²² Potgieter, E.J. (1877). 'Jan, Jannetje en hun jongste kind'. In: *Proza en poëzy. Proza 1837-1845. Eerste deel*. 10-11

niet alleen door menselijke overdracht ziek kon worden, maar ook door de omgeving, het milieu. Als er ergens te weinig beweging mogelijk is, in stilstaand water bijvoorbeeld, dan vermenigvuldigen de miasmen zich en kan zo'n plek een broedplaats van ziektes worden. Deze ideeën werden getransponeerd naar de maatschappij en de mens; circulatie, ontwikkeling en dynamiek werden erg belangrijk. Onanie werd gezien als verspilling van energie en daarom geassocieerd met schadelijke stilstand. Dat Jan Salie als onanist beschreven wordt, past dus perfect bij de boodschap die Potgieter met dat personage wil uitdragen.¹²³

Die tegenstelling tussen stilstand en dynamiek speelt een grote rol in het werk van Potgieter, maar daarbij wordt niet altijd direct teruggegaan op het prototype van de onanist. In het verhaal 'De folio-bijbel' worden twee kunstcritici ten tonele gevoerd. Een oudere en een jongere man. Het generatieverschil tussen deze beide mannen is duidelijk te merken. De jongere man is kundig, maar blijft een kind van zijn tijd en vertegenwoordigt een visie op de kunst die naar Potgieters smaak te weinig blijkt geeft van de Nederlandse deugden. De oudere criticus is een man van de oude stempel met de juiste deugden. Zijn uiterlijk weerspiegelt een hoog zedelijk niveau.

Aanvankelijk trok de laatste schier alleen de opmerkzaamheid van onzen dichter; want hij had bij een' zeventig-, bij een' tachtigjarige misschien – 's mans breede wenkbrauwen waren wit als sneeuw – nooit zoo heldere oogen aangetroffen, en wat nog zeldzamer was dan deze, de handen van de grijsaard hadden iets bewegelijks, iets lenigs, iets vlugs behouden, dat op zijnen leeftijd zeldzaam heeten mogt.¹²⁴

De bewegelijkheid van deze man duidt op een dynamische geest, die niet aan verval onderhevig is. Bovenal zijn het bij Potgieter echter de ogen, die een goede graadmeter vormen voor het morele niveau van een personage. Als er na de eerste indruk van het uiterlijk nog twijfel over het karakter van een personage bestaat, dan kan aan de hand van deze 'spiegels van de ziel' snel bepaald worden wat voor vlees men in de kuip heeft. Hendrik van Oudenhove, de zoon van een welvarende, maar aan achteruitgang onderhevige handelaar, is hier een goed voorbeeld van:

Het voorhoofd in de palm geslagen, dat zijn lessenaartje schier bedekte; – viel het vaalbleek zijner wangen aan een ziekelijk gestel, of aan eene neêrslagtige gemoedsstemming toe te schrijven? Hij zag op, – de pen ter hand, staarde hij of de gedachte komen wilde, dat hij haar grijpen mogt; iemand, die zulke oogen had, kon van vernuft noch gevoel misdeeld zijn;¹²⁵

Het is de helderheid, het vuur dat uit de ogen verdwijnt als het morele verval inzet. Door het gelaat en de ogen is in een verhaal vaak vanaf het begin al in grote lijnen duidelijk bij welke kant een personage hoort, bij de achteruitgang of bij de hoeders van de oorspronkelijke Nederlandse volksaard.

§3.3 Oorzaken en uitingsvormen van 'de geest der eeuw'

Volgens Potgieter werd middelmatigheid in Nederland tot kunst verheven en vierde een gezapige tevredenheid hoogtij. Welke oorzaken wees Potgieter aan voor deze mentaliteitsverandering en hoe manifesteerde deze 'geest der eeuw' zich volgens hem op concreet niveau in de maatschappij?

¹²³ Mathijsen, M. (2004) 'De mythe terug. Negentiende-eeuwse literatuur als travestie van maatschappelijke conflicten'. In: *Nederlandse literatuur in de romantiek 1820-1880*. 81-85 [Oorspronkelijk als oratie uitgegeven in 2000]

¹²⁴ Potgieter, E.J. (1877). 'De folio-bijbel. Eene letterkundige bijzonderheid'. In: *Proza en poëzy. Proza 1837-1845. Tweede deel*. 201

¹²⁵ Potgieter, E.J. (1877). 'De zusters'. In: *Proza en poëzy. Proza 1837-1845. Eerste deel*. 138

Belangrijk om hierbij in het oog te houden is, dat Potgieter bepaalde fenomenen de ene keer als gevolgen van het verval van de maatschappij ziet, een andere keer als oorzaak ervan aanmerkt. Aan die causale verwarring is goed te zien hoe sterk Potgieters visie op Nederland ideologisch gekleurd is. Een voorbeeld: één van de oorzaken van het morele verval was in Potgieters ogen de invloed van het buitenland en dan met name Frankrijk. De verfransing leidde volgens hem tot een verbastering van de volksaard en tegelijkertijd is die verbastering oorzaak van de verfransing. Logisch gezien hoeft er helemaal geen causaal verband te bestaan tussen verfransing en verbastering van de volksaard. De oorzakelijkheid komt tot stand op normatieve gronden. Er liggen specifieke opvattingen over de Nederlandse identiteit aan ten grondslag, namelijk dat de Nederlandse volksaard iets volkomen oorspronkelijks is en dat het belangrijk is voor het welzijn van de natie dat die eigenheid behouden blijft. Doordat het om een sociale constructie gaat, is het echter goed voorstelbaar dat de nationale identiteit een andere invulling had gekregen. Stel dat de Nederlandse identiteit gezien werd als een concept dat juist gekenmerkt werd door het openstaan voor invloeden uit het buitenland. In dat geval leidt verfransing geenszins tot verbastering en is de invloed van Frankrijk ook helemaal niet schadelijk. Doordat Potgieter zich niet bewust is van het ideologische karakter van zijn overtuiging en daardoor niet inziet dat hij zijn analyse van de maatschappij baseert op enkele subjectieve aannames is, lijkt hij geen oog te hebben voor het mogelijk circulaire aard van zijn redenering.

In Potgieters verhalen komt de verfransing veelal tot uiting in het taalgebruik van verschillende personages en in de excessieve weelde die er in sommige huishoudens heerst. ‘De zusters’ is een verhaal over de zusters Graevestein die hun vader verliezen en niet genoeg erven om zeker te zijn van financiële onafhankelijkheid. Het verhaal zet aan de hand van het lot van de zusters de achteruitgang tegenover een gezonde moraal. De verfransing, als teken van het verval, komt bij een aantal karakters naar voren. Vooral het taalgebruik van de tweede vrouw van de rijke handelaar Ovens springt in het oog. Zij doorspekt haar Nederlands met talrijke Franse woorden om zich zo een air van beschaving te geven.

“Zeg toch *tic*, Mimi! al ken je geen Fransch, je moest weten, dat het *tic douloureux* heet. Tik, wat klinkt dat gemeen!”¹²⁶

Vaak staat deze verbastering van de taal echter niet op zichzelf en Potgieter laat deze eigenschap meestal gepaard gaan met een overdreven aandacht voor het uiterlijk en de laatste mode. Het mag dan ook niet verwonderlijk heten dat Mevrouw Ovens in het verhaal zeven verschillende hoedjes past, alvorens ze haar toilet kan goedkeuren.

Potgieter wilde Frankrijk echter niet verantwoordelijk houden voor het verval in zijn eigen vaderland. Het was de verantwoordelijkheid van de Nederlanders zelf om de juiste keuzes te maken en zich niet te voegen naar Franse maatstaven. Daarom distantieert hij zich in zijn werk van een onverdeeld negatief oordeel over Frankrijk. In ‘Albert’ laat hij de hoofdpersoon een discussie voeren over het nationale toneel. De positie van Albert is overduidelijk: hij zou het predikaat ‘nationaal’ absoluut niet aan het hedendaagse Nederlandse toneel willen toekennen. Het zijn enkel navolgingen van Franse toneelstukken. De diskwalificatie van de Nederlandse epigonen mag echter niet van invloed zijn op het oordeel over de oorspronkelijke stukken.

De hoeden af – daar komt het treurspel aan; maar eerbied voor alle gevallen grootheid! aan Corneille, aan Racine, aan Voltaire valt het niet te wijten, dat wij hen navolgden, tot verloochening onzer oorspronkelijkheid toe!”¹²⁷

¹²⁶ Potgieter, E.J. (1877). ‘De zusters’. In: *Proza en poëzy. Proza 1837-1845. Eerste deel.* 73

¹²⁷ Potgieter, E.J. (1889). ‘Albert’. In: *Schetsen en verhalen. tweede deel.* 27

Frankrijk heeft alleen een schadelijke invloed als Nederland in de navolging van deze natie haar volksaard negeert en die op die manier verbastert.

Naast het gebruik van verfranst Nederlands, komt het morele verval van de personages tot uiting in de sterke drang om hun rijkdom te tonen. Hun huizen zijn dan ook weelderig ingericht en afgeladen met de meest exclusieve ornamenten. Ook de inrichting van het huis van de familie Ovens vertoont deze duidelijk praalzieke trekken. Als de eerder genoemde vader van Hendrik van Oudenhove langs komt, neemt hij de inrichting nauwkeurig in zich op.

Onze man – want hij was iemand tusschen de vijf en veertig en vijftig jaren – ging op de zaal heen en weer, welker middelraam openstond, de stores eventjes van elkaër, zoo als mevrouw Ovens bevolen had. Welk een teleurstelling was aan de hare gelijk geweest, als zij getuige had kunnen zijn, hoe luttel indruks de pracht van het rood damasten ameublement op hem maakte; hoe hij glimlachte om de poging, het achttiende-eeuwsch geplafonneerde vertrek eenen zweem van *moyen âge* te geven, door allerlei prullen van De Hart.¹²⁸

Het feit dat er over ‘prullen’ wordt gesproken, wijst erop dat in de poging een luisterrijk geheel te creëren de plank finaal mis wordt geslagen. Het is in dit geval tevens interessant dat Potgieter ervoor gekozen heeft om mevrouw Ovens een middeleeuwse sfeer te laten creëren. Gezien zijn voorliefde voor de zeventiende eeuw mag hierin ook een impliciete afwijzing van haar huishouden gelezen worden. Deze praalzucht en de gallicismen duiden net als de doffe ogen op eenzelfde onderliggende aandoening: een verslachte geest en een gebrek aan bezieling. Men volgt blindelings de conventies van de tijd, die zich inmiddels losgezongen hebben van hun oorspronkelijke nut. Een goed voorbeeld van zulke oppervlakkigheid is het muziekspel van Louise Ovens:

en Louise Ovens preludeerde: laat ons er bijvoegen, zoo iemand, zij mogt harp spelen, want de vorm harer armen liet in fijnte noch in rondheid iets te wenschen over. Een paar donkere strikjes zetten iets piquants aan het kapsel harer bleekblonde lokken bij; men zag het elk harer bewegingen aan, dat zij les had genomen, hoe iets bevalligs te geven aan de bewegingen voor het speeltuig vereischt. Een weinig meer ziel in haar oogen, een weinig meer gevoel van wat zij zong in den zang, en zij zou “*parfaite*” zijn geweest – ach, het weinige, dat wij eischen, is zoo veel.¹²⁹

Het is enkel techniek, decorum en conventies bij Louise Ovens, maar geen emotie.

Die tegenstelling komt in iets aangepaste vorm ook terug in zijn visie op welvaart. Potgieter was van mening dat in de negentiende eeuw uiterlijke schijn boven inhoudelijke aspecten prevaleerde. Volgens hem was daarmee de verhouding tussen inzet, inhoud en resultaat uit het lood geslagen en deden de eerste twee nauwelijks meer ter zake. De oorzaak – maar ook een voortschrijdend gevolg hiervan – was dat Nederland geregeerd werd door het streven naar rijkdom. Hendrik van Oudenhove discussieert met zijn vader over dit onderwerp en lijkt in tegenstelling tot zijn vader geld niet zaligmakend te vinden. Zijn vader, een representant van de ingedutte generatie, verwoordt de heersende opinie:

“Hein! [Hendrik, FH] je wilt me niet verstaan; Louise Ovens, verzeker ik je, Louise Ovens, de eenige dochter, onder maar drie kinderen van schatrijke ouders, heeft meer te begeven dan tien secretariaten: hare hand en haar –

“*Geld!*” smaadde Hendrik, zoodat zijn vader groote oogen opzette; – slechts als zijn zoon millionair was geweest, zou Van Oudenhove dien toon niet gek hebben gevonden.

¹²⁸ Potgieter, E.J. (1877). ‘De zusters’. In: *Proza en poëzy. Proza 1837-1845. Eerste deel*. 83

¹²⁹ *Ibidem*. 217

“Geld, jongeheer, geld!” hernam hij, terwijl Hendrik, in gedachten verzonken, voor “zich zag, “geld, waardoor men een rustig leven leidt; geld, waardoor men zeker kan zijn, zich met respect te zien bejegend; – geld, waardoor men vele vergripen goed kan maken; – geld, de god van onzen tijd!”¹³⁰

Deze hebzucht leidt tot hardvochtig en opportunistisch gedrag. Dokter Goemans, behandelend arts van de vader van de zusters Graevestein, is bijvoorbeeld zo inhalig dat hij bij het uitschrijven van rekeningen alle humaniteit verloren heeft. De enige keer dat hij in het verhaal iemand een rekening kwijt wil schelden, denkt hij dat dat hem eventueel aan een erfenis kan helpen.¹³¹ Het is ook heb- en praalzucht die de handelsgeest en ondernemingszin heeft doen omslaan in een lethargisch interen op het door vroegere generaties vergaarde kapitaal. Het is wederom Van Oudenhove senior, die dit goed illustreert:

Een wilde jeugd en zijn studiën hadden hem geld gekost, zonder dat menschenkennis of geleerdheid hem voor het verlies van de helft zijns vaders erfdeels schadeloos stelde,¹³²

Om die reden trouwt hij ook een rijke vrouw. Als zij sterft erft hij een fortuin, maar in zijn tweede huwelijk weet hij ook weer een groot deel ervan te verkwisten. Het gaat zelfs zo ver dat hij het erfdeel van zijn zoon heeft moeten uitgeven om zijn praalzucht – en die van zijn vrouw – te kunnen bekostigen. De manier waarop dit personage in het verhaal naar voren komt, is exemplarisch voor Potgieters kijk op het verval dat zich vanaf de achttiende eeuw heeft ingezet.

De hang naar weelde en roem, die op ieder gebied aanwezig was, toonde volgens Potgieter ook een gebrek aan vroomheid. In ‘De zusters’ blijkt dit wanneer de oudste van de twee zusters, Anne, een plan ontvouwt om als pianiste in haar levensonderhoud te voorzien en daarvoor in Parijs, het epicentrum van de verderfelijke invloed, haar muzikale opleiding wil voltooien. Haar veel oudere nicht Elsabé Ackermaels is van mening dat de afwezigheid van het geloof in haar opvoeding schuld is aan dit voornemen.

[...] maar als ik bedenk, hoe de godsdienst uw gemoed had kunnen, had moeten temperen, dan zou ik u welligt op nieuw zeer doen...¹³³

Een dergelijke ontaarde mentaliteit leidde volgens Potgieter ook tot een middelmatige literatuur en kunst, waaruit de bezieling is verdwenen. In ‘Jan, Jannetje en hun jongste kind’ klaagt Jan de Poëet hierover bij zijn vader.

Als ik soms – ook ik droeg in mijn geweten den wreker met mij om! – als ik bij wijle nog eens een stuk van de groote meesters wilde voordragen; als ik een fragment uit Antonides aanhaalde, dan kneep Jan Salie mij in den arm, dan zette hij eene keel op, leelijke schreeuwer als hij is! “Broêrlief!” zei hij dan, “broer! wat liefhebberij heb je er toch in zoo hoog te vliegen, blijf bij den grond, en je zult meer plezier doen!” Och! we zijn bij den grond gebleven, totdat niemand meer dacht dat ik vliegen kon, totdat allen, wetende dat zij toch niet meer behoefden op te kijken, om mij te volgen, in slaap vielen, zoodra ik begon.¹³⁴

De literatuur en kunst zijn aangetast, maar de verspreiding van de Jan Saliegeest over de gehele maatschappij blijft in dit verhaal bij een schrikbeeld van vader Jan. In ‘t is maar een pennelikker!’ is deze nachtmerrie wél literaire werkelijkheid geworden. Het verval doet de

¹³⁰ Ibidem. 146-147

¹³¹ Ibidem. 55-56, 129-130

¹³² Ibidem. 143

¹³³ Ibidem. 133

¹³⁴ Potgieter, E.J. (1877). ‘Jan, Jannetje en hun jongste kind’. In: *Proza en poëzy. Proza 1837-1845. Eerste deel*. 19

verteller, een duidelijke spreekbuis van Potgieter, in een tirade ontsteken, waarin hij haarfijn de vinger op de zere plek legt.

Wat is er geworden van de zucht tot reizen, die weleer een eigenaardig hollandsche karaktertrek plagt te zijn? Lust ter koopvaardij te varen, bij den minderen stand, – lust, ontdekkingstogten te ondernemen, bij onze rijke kooplieden, – lust, het land der zon te bezoeken, bij de zonen der kunst, – lust, eenigen tijd aan de beroemdste hoogeschoolen in den vreemde te verwijlen, bij onze geleerden, – lust, tusschen de bouwvallen van oud-Rome om te dolen, bij onze patriciërs – lust, in één woord, andere landen te zien, andere volken te leeren kennen, anderen tongval te hooren, andere zeden gade te slaan, – lust, den kring zijner denkbeelden te verruimen, de som zijner kennis te vermeerderen, het gevoel te verfijnen, den smaak te vormen, – lust, door wrijving te streven naar licht, hoe is die uitgedoofd en verflaauwd!¹³⁵

De oorspronkelijke daadkracht en ondernemingsdrang en leergierige kijk op de wereld, die tot de Gouden Eeuw geleid hebben, is verdwenen. Potgieter benadrukt in dit fragment het belang om de wereld te verkennen om op deze manier een zo breed mogelijk perspectief op het leven te krijgen, waarbij men al het goede uit verschillende landen met elkaar kan combineren. De tragiek van de achteruitgang van het vaderland komt het sterkst tot uiting in het verval van de vloot. Nederland, dat zijn status grotendeels aan de zeevaart te danken had, ziet haar trots door financiële nood geleidelijk wegwijnen. Niet voor niets is Janmaat de eerste zoon die Jan en Jannetje samen krijgen en wordt het verdriet van deze zeebonk het duidelijkst in beeld gebracht:

Hoe is hij veranderd!

Al teekenen gang, houding, manieren, gelaat en spraak nog altoos den zeerob, waar bleef de opgeruimdheid, die hem eigen plagt te zijn; wat werd er van het woelzieke, dat hem kenschetste; wie mist het onbezorgde niet, waarmee zijne hand de laatste geeltjes uit den broekzak haalde? Het is alles verdwenen, – er zijn mooie meisjes met hem binnen gekomen, maar hij heeft er geene oogen meer voor, – Jan vraagt hem naar den wind, en toch praat hij van geene schepen op de kust; – het onverschillige verving het overdrokke – het moedeloze het mannelijke...¹³⁶

Hoewel hij de hedendaagse mentaliteit en achteruitgang voortdurend contrasteert met het roemrijke verleden, laat hij duidelijk blijken dat de ‘geest der eeuw’ ook een voortvloeisel is van die periode. Vader Jan formuleert het als volgt:

Of stond ik, toen ik de hoogste ontwikkeling van mijn karakter had bereikt, niet aan de ergste ontaarding van mijn’ aanleg bloot? – Weelde ontzenuwt, verslapt, ontmant, Jan Salie is de zoon van mijn’ overvloed!

In de glorie-tijd werden in de ogen van Potgieter dus de condities voor het verval gekweekt.

In beide bovenstaande citaten is te zien dat de verslapping wordt gezien als een afkalving van de mannelijke eigenschappen, waardoor een teveel aan vrouwelijke eigenschappen impliciet als oorzaak voor de verslapping aangemerkt wordt. Het is niet voor niets dat Potgieter Jan Salie slemp, een vrouwendrankje, laat drinken op oudejaarsavond. Deze verklaring voor het verval is gebaseerd op de overtuiging dat de mens een evenwicht moet vinden tussen deze twee polen. Mathijssen betoogt dat het gezin, waarin een evenwicht tussen het mannelijke en het vrouwelijke heerst, model stond voor de gehele samenleving. De vader staat bovenaan deze triade en verpersoonlijkt het verstand en is degene die de plannen voor de toekomst maakt. In dit ideaalbeeld heeft hij een liefdevolle relatie met de moeder, die voor de harmonie in het gezin zorgt en de te strenge trekken van de vader corrigeert. Het kind

¹³⁵ Potgieter, E.J. (1877). ‘ ’t Is maar een pennelikker’. In: *Proza en poëzy. Proza 1837-1845. Tweede deel*. 70-71

¹³⁶ Potgieter, E.J. (1877). ‘Jan, Jannetje en hun jongste kind’. In: *Proza en poëzy. Proza 1837-1845. Eerste deel*. 9

is het product van deze harmonie en een belofte voor de toekomst.¹³⁷ Die harmonie tussen vader en moeder of tussen het mannelijke en het vrouwelijke is van groot belang en is in het geval van Jan en Jannetje uit het lood geslagen; met alle schadelijke gevolgen van dien.

§3.4 Een hernieuwde mentaliteit

In het werk van Potgieter wordt de zeventiende eeuw voortdurend gebruikt als maatstaf voor de eigen tijd. De schrijver haalt voorbeelden uit deze eeuw aan, hij brengt de helden van weleer tot leven en hamert op hun rol als inspiratie voor de negentiende-eeuwse burger. Hendrik van Oudenhove draagt deze overtuiging vol vuur uit als hij met zijn vader hun afkomst bediscussieert. Hendrik geeft zijn mening door twee schilderijen van hun voorouders te bespreken en de relatie tussen die twee te vergelijken met zijn eigen relatie met zijn vader. De twee voorvaders waren ook vader en zoon, maar hun verhouding is tegenovergesteld aan die van Hendrik en zijn vader. In het geval van de twee geschilderde mannen had de eerste via een doortastende en vastberaden handelsgeest zijn fortuin gemaakt door te investeren in de Verenigde Oostindische Compagnie. Zijn naam raakte gevestigd en hij bereikte een hoge positie in het bestuur van de V.O.C. Daar bleef hij altijd oprecht zijn mening en overtuiging verkondigen zonder zich met de wenselijkheid ervan bezig te houden. Zijn zoon verloochende deze idealen om zijn positie te kunnen behouden en vergat uiteindelijk welke deugden met zijn familienaam verweven waren. Terwijl zijn Van Oudenhove senior meer gemeen heeft met de zoon, zou Hendrik liever het respect van de vader afdwingen.

“Vader!” borst Hendrik uit, “heb ik dan vergeefs voor u mijn gemoed blootgelegd; vergeefs willen zeggen, dat u onze afkomst maar een middel van aanbeveling houdt, terwijl die mij van lieverlede helderder wordt, als een verpligtingen opleggende; wilt ge, kunt ge mij dan niet verstaan?”¹³⁸

Hendrik van Oudenhove is duidelijk een exponent van Potgieters visie op de maatschappij. Deze jongeman heeft het gevoel dat de generaties na de Gouden Eeuw een serieuze verantwoordelijkheid hebben opgelegd gekregen en hij vindt dat de welvaart en de daadkrachtige levensgeest van deze voorouders als norm voor de negentiende-eeuwse maatschappij zouden moeten gelden. Hendrik voelt de druk van zijn voorouders op zijn schouders en popelt om zijn vermogens in te zetten ten bate van zijn vaderland.

Naast het inzetten van duidelijke spreekbuispersonages – Albert is daar ook een voorbeeld van – om zijn morele boodschap uit te dragen, gebruikt Potgieter ook andere manieren om de deugden uit de inspirerende zeventiende eeuw voor het voetlicht te brengen. In ‘Het rijks-museum te Amsterdam’, een uitgebreide bespreking van de collectie en inrichting van dit museum, laat hij aan de hand van verschillende schilderijen van historische figuren zien welke belangrijke en vaak heroïsche rol zij gespeeld hebben bij de onafhankelijkheidsstrijd van Nederland. Deze mensen belichamen voor Potgieter de oorspronkelijke vaderlandse deugden en het is hun mentaliteit die navolging verdient en ook behoeft. Een terugkeer van die zeventiende-eeuwse mentaliteit is noodzakelijk om de Nederlandse natie weer uit het slop te trekken. Potgieter maakt met zijn keuze van de besproken schilderijen ook duidelijk bij welke bevolkingsgroepen zijn sympathie ligt. Vooral de burgerij ziet hij als de dragende kracht van de natie. Onder de bezielende en vaderlijke leiding van de stadhouders van het huis Oranje hebben zij in de zeventiende eeuw het fundament voor het succes van de natie gelegd. Daarin krijgt Willem van Oranje, de zwijgzame leider van de Nederlandse onafhankelijkheidsstrijd, een speciale rol toebedeeld.

¹³⁷ Mathijsen, M. (2004). ‘De mythe terug. Negentiende-eeuwse literatuur als travestie van maatschappelijke conflicten’. In: *Nederlandse literatuur in de romantiek 1820-1880*. 86-87; Hiermee komt de onanist nogmaals in een negatief daglicht te staan, aangezien hij vanzelfsprekend ook geen kinderen verwerkt.

¹³⁸ Potgieter, E.J. (1877). ‘De zusters’. In: *Proza en poëzy. Proza 1837-1845. Eerste deel*. 149

Hij wordt door Potgieter gezien als de aartsvader van de Nederlandse staat. Meer dan iemand anders belichaamt deze nationale held de oorspronkelijke deugden.

Ge zult opzien [naar het portret van Willem van Oranje], herhaal ik. “Heere Godt! Wees myner ziel en deze armen volke genadigh!” waren zijne laatste woorden, na een leven, aan de verdediging der regten, aan de ontwikkeling der krachten onzer voorvaders gewijd; van God achtte hij er zich toe geroepen; van God gevoelde hij er zich toe gesterkt, en de Heer heeft zijne verwachting vervuld, vervuld boven mate. Een vorstenhuis, dat zich der dienst der vrijheid wijdde – een klein volk, dat eene groote zending vervullen mogt –¹³⁹

De bespreking van de collectie en inrichting van het rijksmuseum is kritisch van toon. Potgieter vindt dat de plaatsing van de schilderijen vaak ondoordacht is en daarnaast vertoont de collectie volgens hem grote gaten.

[...] gij wilt de burgers zien. Helaas, waarom zoeken wij hen hier te vergeefs? Waarom ontbreken in deze zaal, in dit huis, de afbeeldsels van de eerste martelaren der heilige zaak, vergeten, verwaarloosd misschien,¹⁴⁰

De gewone burgers ontbreken en Potgieter vindt dit een groot gemis dat niet goed te praten valt. Door zijn kritiek op de gaten in de collectie en op de inrichting van de tentoonstelling richt Potgieter ook de aandacht op de verheffingskracht van de kunst en de literatuur. Hij verweeft zijn kritische kanttekeningen bij de plaatsing van kopstukken uit de Nederlandse geschiedenis met zijn overtuiging van de verheffende rol van kunst.

Indien het Trippenhuys tot nog toe iets anders was geweest dan eene bergplaats van schilderijen, toebehoorende aan het Rijk, een beter licht dan de schemering van eenen hoek zou den Vader des vaderlands zijn aangewezen. Laat ons hopen dat de dag niet verre is, waarop Nederland der kunst invloed genoeg zal toekennen, om meer van den bewaarder harer schatten te eischen, dan te zorgen, dat regenscherm noch wandelstok in den tempel kome;¹⁴¹

Door de portretten van de zeventiende-eeuwse dichters als P.C. Hooft, Constantijn Huygens en Joost van den Vondel uitgebreid te bespreken, grijpt hij zijn kans om ook de inhoud van hun literatuur de revue te laten passeren. Potgieter betoogt dat het literaire werk van deze drie literaire zwaargewichten een perfecte uitdrukking geeft van de nationale identiteit. Door deze literatuur als inspiratiebron aan te wijzen voor de negentiende-eeuwse auteurs geeft hij deze een belangrijke moreel-didactische taak. Hiernaast legitimeert Potgieter zijn keuze voor deze specifieke auteurs door inhoudelijke aspecten van hun werk te bespreken om te laten zien dat zij als geen ander de ware Nederlandse identiteit wisten te vangen. Met een dergelijke onderbouwing kan hij natuurlijk nogmaals de verschillende deugden propageren.

§3.5 Een kwetsbaar evenwicht

Door de kenmerken van het verval aan te wijzen, is een aantal van de oorspronkelijke deugden al wel duidelijk geworden, maar het is toch goed om ze nog even op een rijtje te zetten. In het oeuvre van Potgieter komt er namelijk een hele serie langs: daadkracht, nuchterheid, ijver, degelijkheid, vrijheidszin, vroomheid, oprechtheid, rechtvaardigheid, handelsgeest, ondernemingslust, gematigdheid, eensgezindheid, ontplooiingsdrang, vooruitgangstreven, huiselijkheid, de bereidheid persoonlijke offers te brengen, eenvoud en ambitie. Een hele reeks karaktereigenschappen die voor Potgieter het oorspronkelijke

¹³⁹ Potgieter, E.J. (1877). ‘Het rijks-museum te Amsterdam’. In: *Proza en poëzy. Proza 1837-1845. Tweede deel.* 112

¹⁴⁰ Ibidem. 113

¹⁴¹ Ibidem. 112

fundament van de Nederlandse nationale identiteit vormen. Enkele van deze eigenschappen lijken echter niet direct sterk met elkaar verbonden te zijn. Zo zijn ambitie en nuchterheid, of huiselijkheid en zelfontplooiing eerder tegengesteld aan elkaar. Mijns inziens kan er globaal gezien zelfs van een tweedeling gesproken worden, hoewel niet alle aspecten zich hier even goed voor lenen. Aan de ene kant staat dan de vrije, internationaal georiënteerde ontwikkeling en vooruitgang. Hieronder vallen deugden als daadkracht, vrijheidszin, ondernemingslust, vooruitgangsstreven, zelfontplooiing en ambitie. De andere kant bestaat uit eigenschappen die gericht zijn op matigheid, nederigheid en behoud. Hieronder vallen huiselijkheid, degelijkheid, nuchterheid, vroomheid en eensgezindheid. Het gaat hier natuurlijk niet om letterlijke antoniemen, maar de betekenissen van de hierboven genoemde aspecten wijzen duidelijk een andere kant op dan die uit de eerste categorie. Het is opvallend dat deze begrippen in een inventarisatie van de Nederlandse deugden naast elkaar opduiken. De vraag die zich opdringt is of er discrepanties bestaan in Potgieters opvatting over de Nederlandse nationaliteit of dat hij een overkoepelende visie op de Nederlander heeft die beide polen met elkaar in overeenstemming weet te brengen. Potgieter heeft door de jaren heen erg veel verhalen geschreven en het is mogelijk dat zijn identiteitsconcept in de loop van de tijd veranderd is. Een andere verklaring is dat Potgieters visie op de Nederlandse identiteit niet zo'n sterke eenheid bezit en dat er in zijn oeuvre eigenlijk sprake is van verschillende identiteitsconcepten. Hoewel deze verklaringen plausibel klinken, heeft Potgieter mijns inziens toch een overkoepelende visie op de nationale identiteit, waarin deze tegenstelling opgelost wordt. Die visie vindt zijn wortels enerzijds in de vaderlandse geschiedenis en anderzijds in Potgieters hang naar harmonie. De eigenschappen die bij de twee polen horen, passen ook in de oppositie van het mannelijke tegenover het vrouwelijke. Daadkracht, vooruitgangsstreven en ambitie horen werden van oudsher als mannelijke eigenschappen gezien, terwijl huiselijkheid, degelijkheid en eensgezindheid als kenmerken van de vrouw golden.¹⁴² Net als in Potgieters harmonische gezinsmodel moeten in een gezonde samenleving de mannelijke kwaliteiten in balans zijn met de vrouwelijke.

De achteruitgang van Nederland en de verslapping van de mentaliteit werd zoals gezegd gezien als een erfenis van de welvaart uit de zeventiende eeuw. Er was sprake van een bloeitijd, waarin Nederland vatbaar werd voor achteruitgang. De kwaliteiten die Nederland tot een internationale mogendheid hadden gemaakt, waren daarmee gedeeltelijk verantwoordelijk voor het latere verval. Met name deugden als ambitie en vooruitgangsstreven hadden in Potgieters ogen de potentie om te ontaarden in blinde hebzucht en een opportunistische drang naar hoge posities en roem. Een goed voorbeeld hiervan is te vinden in het verhaal 'Leuchtstein'. Hierin figureert een man die in eerste instantie een toonbeeld van oorspronkelijke deugd is. Zijn uiterlijk getuigt daar ook van: een blanke huid, een mimiek die levendigheid uitstraalt en bovenal "glinsterende oogen", waarmee zijn gezonde oer-Nederlandse mentaliteit vanaf het begin vaststaat.¹⁴³ Toch wordt langzamerhand duidelijk dat dit toonbeeld van deugdelijkheid ooit een misstap heeft begaan. Pas helemaal op het eind blijkt dat hij met zijn geld gegokt heeft om sneller zijn fortuin te maken. De volgende karakterisering van Leuchtstein in zijn jongere jaren laat impliciet zien dat het de eierzucht is die hem hiertoe gedreven heeft.

Ja, in den knaap was reeds de man aan het licht gekomen; in den knaap, dien eierzucht op de school had onderscheiden, dien trots in zoo menig geschil met zijne makkers had gewikkeld.¹⁴⁴

¹⁴² Petiet, F. (2003). 'Een onbeduidend wezen? De vrouw in de negentiende-eeuwse Nederlandse literatuur'. In: *Vooy's. Jg. 21, Afl. 3/4.* 155-159

¹⁴³ E.J. Potgieter. (1889). 'Leuchtstein'. In: *Schetsen en verhalen. tweede deel.* 156-157

¹⁴⁴ E.J. Potgieter. (1889). 'Leuchtstein'. In: *Schetsen en verhalen. tweede deel.* 167-168

Ambitie en vooruitgangstreven moesten dus getemperd worden om niet in liederlijk gedrag om te slaan. Te veel tempering zorgde echter voor uitdoving en leidde eveneens tot verval. Tussen deze twee kanten van dezelfde medaille moeten de personages uit ‘t Is maar een pennelikker!’ proberen hun leven te leiden. Potgieter voert in dit verhaal over kantoorbediendes een figuur op die door zijn opportunistische zoektocht naar rijkdom tekenen van moreel verval vertoont.

want, trots de elegante kleeding, trots den gouden horlogieketting, trots den baard à la jeune France, en een’ *glacé*-handschoen, die om de lange linkervingers schijnt gegoten, terwijl de Vreese toegestoken rechterhand met een’ ring, wat ben je me! Praalt, brengt de oude kennis noch den aanbevelingsbrief van een fatsoenlijk voorkomen, noch het hooger te waardenen getuigenis van zedelijk gedrag mede.¹⁴⁵

Hij laat echter ook zien dat een te grote tempering van het vooruitgangstreven eveneens het verval in de hand werkt. Een gebrek aan verwezenlijking van de ambitie stompt de mens af en doet de levenslust verdwijnen.

Om ernstig te spreken, hoe zwaar wordt de taak en hoe hard valt de pligt voor de zijnen te zorgen, als het vooruitzigt op eene verbetering van ons lot met de droomen der jeugd verdwenen is, als zelfs de flauwste hoop ons niet meer prikkelt, schraagt, troost!¹⁴⁶

Potgieter suggereert in dit verhaal dat men op zoek moet naar een precair evenwicht tussen deze twee polen. Alleen dan lijkt er in zijn visie sprake te kunnen zijn van een gezonde, dynamische maatschappij.

De balans tussen ambitie en gematigdheid verbond Potgieter met nog een ander kenmerk. De harmonie getuigde volgens hem namelijk van een bepaalde mate van natuurlijkheid die verre boven de kunstmatigheid van de achttiende en negentiende eeuw te verkiezen was. In zijn hele oeuvre is die tegenstelling tussen natuurlijkheid en kunstmatigheid terug te vinden en dan vooral in de karaktertekening van zijn personages. In het verhaal ‘Marie’ staat deze tegenstelling zelfs helemaal in het centrum van het verhaal. Potgieter beschrijft een oude kennis van een gefortuneerd echtpaar, die het altijd erg goed kon vinden met de levendige dochter Marie. Als hij na lange tijd weer op bezoek komt, kan hij zijn teleurstelling over haar ontwikkeling moeilijk verbergen. Zijn ontgoocheling ontlokt de verteller aan het eind van het verhaal een onuitgesproken klaagzang, waarbij hij zich veelvuldig van natuurmetaforen bedient.

Arme Marie! die, in uwe vrijheid, eene duinroos gelijk, uwe geuren ieder voorbijsuizend windje prijsgaaf, uwe knopjes voor iederen afzwerende zonnestraal ontsloot, waarom moest men u in eene broekast verplaatsen, uwe weelderigste loten afsnijden, uwe schilderachtigen groei weêrstreven, uwe aantrekkelijkheid in een nevel van onbeduidende, vervelende, zoogenaamde bescheidenheid hullen? Uit milde hand deelde de natuur u drie gaven toe; zij pleegt ze zelden in hare grootste gunstelingen dus te vereenigen. U schiep zij schoon; u schonk zij geest; u ontzegde ze geen hart. Ach, hoe ligt kan het eerste en het laatste geschenk u noodlottig worden, als uwe gouvornante er in slaagt, om u van het schild, waarmede de welwillendste aller feeën u in het tweede voorzag, te berooven!¹⁴⁷

Bij Marie heeft een verkeerde opvoeding de natuurlijkheid verdrongen voor een sterk kunstmatige houding, die de weg naar morele verslapping vrij maakt. Potgieter wilde echter de natuur ook geen *carte blanche* geven in de ontwikkeling. Ook in dit geval ging het hem om de harmonie tussen de natuurlijke en culturele ontwikkeling. Als het evenwicht doorbroken is,

¹⁴⁵ Potgieter, E.J. (1877). ‘t Is maar een pennelikker!’. In: *Proza en poëzy. Proza 1837-1845. Tweede deel*. 18

¹⁴⁶ Potgieter, E.J. (1877). ‘t Is maar een pennelikker!’. In: *Proza en poëzy. Proza 1837-1845. Tweede deel*.32-33

¹⁴⁷ Potgieter, E.J. (1877). ‘Marie’. In: *Proza en poëzy. Proza 1837-1845. Tweede deel*. 95

maakt dat de weg vrij naar de morele verslapping. Hij laat zijn alterego Albert deze opvatting expliciet verkondigen:

[...] indien wij er dus in slagen kennis en geloof, natuur en openbaring in overeenstemming te brengen, te hooger zal onze voldoening, te harmonischer ons leven zijn!¹⁴⁸

§3.6 De grenzen van een ideologie

De nadruk die Potgieter legt op de noodzaak van ontwikkeling en vooruitgang in het leven tegenover een eentonige dagelijkse sleur die leidt tot afstomping, staat niet op zichzelf. Deze ideeën zijn in deze tijd ook in andere landen terug te vinden. Potgieters gedachtegoed vertoont bijvoorbeeld overeenkomsten met Thomas Jeffersons idee van *the pursuit of happiness*.¹⁴⁹ Iedereen moest volgens deze beroemde Amerikaanse president de kans krijgen om gelukkig te worden. Jefferson formuleerde daarom evenals Potgieter het recht op vrije ontwikkeling. Op het eerste gezicht lijken Jefferson en Potgieter daarom geestverwanten. Jefferson ging echter uit van een maatschappelijk gelijkheidsbeginsel. Potgieter niet, hij hield namelijk vast aan de van oudsher bestaande standenmaatschappij. Die opvatting is echter moeilijk te rijmen met een vrije ontwikkeling en de mogelijkheid op positieverbetering die hij met zijn vooruitgangstreven suggereerde. Op dit punt lijken Potgieters opvattingen schatplichtig te zijn aan de historisch gefundeerde ideeën over de maatschappelijke ordening. De consequenties van deze traditionele opvattingen manifesteren zich het duidelijkst in zijn ideeën over sociale mobiliteit en armoede. In zijn literaire verwerking van deze thematiek lijken ook enige tegenstrijdigheden naar voren te komen.

Er zijn een aantal plaatsen in de verhalen van Potgieter, waarin hij zich indirect lijkt te verzetten tegen de standsverschillen. Hij hekelt bijvoorbeeld regelmatig de hooghartige houding van de adel tegenover lagergeplaatste personen. In ‘Albert’ wordt deze houding subtiel geïllustreerd door de kritiek die Albert levert op de brede singels.

“Een gemacadamiseerde weg voor de rijtuigen,” hervatte Albert, “en schier geen gebaad pad meer voor den voetgangers; – zeg eens, jongen! Mirabeau viel op zijne knieën toen hij de Londensche trottoirs zag; hij had op met een volk, dat den voetganger eerbied toedroeg – wat zou hij van onze singels hebben getuigd?”¹⁵⁰

Door de voetpaden te verwaarlozen, wordt een minachting uitgedrukt voor de lagergeplaatste en minder rijke klassen, die Albert uiterst kwalijk vindt. Potgieter laat zich echter ook explicieter uit over de hoogmoed van de adel. In ‘De zusters’ schetst hij het optreden van de rijke koopman Ovens bij een aandeelhoudersvergadering.

Op eene soort van bordes zaten Ovens en zijn advokaat en de directeur; – de laatste kroop in zijne schulp, – maar de beide eersten staarden ieder, die binnenkwam, aan, of zij eerbied van hen eischten! Men voelde zoo dadelijk, dat men de eer had, in tegenwoordigheid van het bestuur te wezen, – schoon wij, aandeelhouders, er ons geld bij hadden ingeschoten;¹⁵¹

De arrogantie en neerbuigende houding komen in dit citaat duidelijk naar voren en uit het verdere verhaal blijkt ook de grote aversie die Potgieter hiertegen had. De adel mocht niet neerkijken op de burgers, omdat die volgens hem de ware grondleggers van de natie waren. De verteller zegt het in ‘Jan, Jannetje en hun jongste kind’ kort maar krachtig: “Hij [vader Jan]

¹⁴⁸ Potgieter, E.J. (1889). ‘Albert’. In: *Schetsen en verhalen. tweede deel*. 96

¹⁴⁹ Het idee van de *pursuit of happiness* werd in 1776 geformuleerd door Thomas Jefferson in de *Declaration of independence*.

¹⁵⁰ Potgieter, E.J. (1889). ‘Albert’. In: *Schetsen en verhalen. tweede deel*. 77

¹⁵¹ Potgieter, E.J. (1877). ‘De zusters’. In: *Proza en poëzy. Proza 1837-1845. Eerste deel*. 200

behoeft zich zijne afkomst niet te schamen, al overtreft hij zijne voorvaderen.”¹⁵² Potgieter gaat nog verder en lijkt het standsverschil af en toe ook te bekritisieren. In ‘Als een visch op het drooge’ laat hij duidelijk zijn ongenoegen blijken over de scheiding tussen de standen die zelfs in de kerk aangehouden wordt. De verteller en gast van de dominee mag plaatsnemen tussen de leden van de hogere klassen en hekelte hun ijdelheid en praalzucht. Hij lijkt die ijdelheid ook aan te wijzen als oorzaak van de strenge scheiding tussen de klassen.

Naast deze kritiek beklemtoont hij het belang van een humane, compassievolle houding ten opzichte van mensen uit de volksklasse, van wie het leven niet over rozen gaat. Potgieter pleit zelfs voor een pensioenregeling voor de arme kantoorbedienden, zodat zij geen gebrek lijden als ze te oud zijn om te werken.¹⁵³ Daarnaast laat hij zien dat dit deel van de bevolking niet enkel bestaat uit misdadigers, leeghoofden en onbeschaafde lomperiken, zoals veel mensen in die tijd dachten. In ‘Hanna’ met de veelzeggende ondertitel ‘een studie-beeld uit het volksleven’, vertelt Potgieter de geschiedenis van het weesmeisje Hanna en wil hiermee een bewijs leveren voor de moraliteit van de lagere klasse.

Moge mijn aanhef u niet allen lust tot verder kennismaking hebben benomen! Immers, ik voorzie, dat ik zoo voorhoofdfronsing als schouderophaling te tarten heb, wanneer ik u die jonge vrouw, wanneer ik u Hanna vóór twaalf of vijftien jaren voorstelle, Aalmoezeniers weeze als zij was [...] Waarom zou ik het uwer kieschheid euvel duiden, dat zij zich aan de figuur ergert, schoon mij de proefneming aanlacht, u te overtuigen, hoe weinig wat gij het gemeenste leven heet, het goede, het schoone zelfs buiten sluit? ¹⁵⁴

Ook Hanna heeft in overeenstemming met haar zeden, een blanke huid en heldere, levenslustige ogen en is er een voorbeeld van dat deze goede zeden ook in de lagere klassen kunnen bestaan. Potgieter gaat soms zelfs zo ver dat hij met zijn ideeën in de voetsporen treedt van J. le Francq van Berkheij, de eerder genoemde achttiende-eeuwse wetenschapper die het volk aanwees als de ware representant van de oorspronkelijke Nederlandse volksaard. De adel is volgens Potgieter in moreel opzicht zover afgetakeld dat haar zeden te sterk verbasterd waren om nog aanspraak te kunnen maken op vaderlandse oorspronkelijkheid. Het volk is niet ten prooi gevallen aan de weelderige verfransing en houdt de Nederlandse taal en aard in ere.

Het volk, het gemeene volk, dat zijne taal niet met Latijnsche en Fransche bastaardklanken had doorspekt, dat Hollandsch was blijven praten, kernig als het merg van zijn gebeente, – ruig als zijn breede borst, – waar als zijn aard.¹⁵⁵

In deze klasse spreekt men niet alleen zuiverder Nederlands, ook hun gelaatstreken getuigen van hun puur gebleven identiteit. In ‘Een prospectus’ geeft Potgieter aan dat dit ook de reden is dat Rembrandt het liefst mensen uit de volksklasse schilderde.

Het is waar, onze grootste schilder vermeidde zich zijn leven lang slechts in sprekende gelaatstreken, zoo als de heffe des volks er in onverbasterde oorspronkelijkheid dikwijls verrassendst en krachtigst aanbiedt;¹⁵⁶

In de zeventiende eeuw gaf het uiterlijk van de adel ook nog blijk van die volksgeest, waarmee hij aangeeft dat dit in de negentiende eeuw echter niet meer het geval is. Met

¹⁵² Potgieter, E.J. (1887). ‘Jan, Jannetje en hun jongste kind’. In: *Proza en poëzy. Proza 1837-1845. Eerste deel.* 3

¹⁵³ Potgieter, E.J. (1877). ‘ ’t Is maar een pennelikker’. In: *Proza en poëzy. Proza 1837-1845. Tweede deel.* 60-61

¹⁵⁴ Potgieter, E.J. (1877). ‘Hanna’. In: *Proza en poëzy. Proza 1837-1845. Tweede deel.* 309-310

¹⁵⁵ Potgieter, E.J. (1877). ‘ ’t Is maar een pennelikker’. In: *Proza en poëzy. Proza 1837-1845. Tweede deel.* 8

¹⁵⁶ Potgieter, E.J. (1889). ‘Een prospectus’. In: *Schetsen en verhalen. tweede deel.* 224

dergelijke karakteriseringen van het volk lijkt de weg toch vrij voor emancipatorische initiatieven. Zeker gezien het eerder beschreven noodzakelijk uitzicht op vooruitgang.

Er zijn aan de andere kant echter ook talrijke passages te vinden, waarin Potgieter zich tegen de ondermijning van de standenmaatschappij verzet. Hij zet zich bijvoorbeeld af tegen het gemak waar iedereen zich tegenwoordig maar burger schijnt te kunnen noemen.

Ziet ge dat paar in de binnenkamer, van den tweedehands koopman? Staaf, de jongste, is een burgermankind, in de hedendaagsche beteekenis van het woord, nu fruitvrouwen en schoorsteenvegers ook al burgerluif zijn, och ja!¹⁵⁷

Met deze uitspraak van de verteller lijkt Potgieter zich af te zetten tegen de vergrootte sociale mobiliteit en de toegankelijkheid van de burgerklasse. Het blijft onduidelijk wat hij hier precies op tegen heeft, maar het idee erachter is waarschijnlijk moreel van aard. Gezien Potgieters nadruk op de zeden lijken hier twee eerder besproken invullingen van het burgerschap te botsen: sociaal-economisch en moreel burgerschap. Hoewel fruitvrouwen en schoorsteenvegers zichzelf financieel kunnen bedruipen, schijnen zij in Potgieters ogen moreel gezien nog geen aanspraak te maken op de burgerstand. Een kleine aanwijzing voor deze uitleg is te vinden in 'Albert' wanneer deze het moreel lage peil van het Nederlandse toneel karakteriseert als "[d]oor den vaderlandschen engelenbak beheerscht".¹⁵⁸ De engelenbak was in die tijd een aanduiding voor de hoogste en goedkoopste rang in de schouwburg. Daar huisde het volk. Hij geeft hiermee indirect aan dat het volk nog niet het beoogde zedelijke niveau bereikt heeft.

Ook bekritiseert Potgieter pogingen om snel op te klimmen in de maatschappelijke lagen. De personen die hiertoe pogingen ondernemen worden gedreven door een kwalijke eerezucht en worden door hem als moreel laakbare personen neergezet. Hiermee pleit hij impliciet voor sociale immobiliteit; schoenmaker blijf bij je leest. Een goed voorbeeld hiervan is te vinden in 'Blaauw bes, blaauw bes!'. Eefje, de dochter van het hoofdpersonage, een oude en arme verkoopster van bosbessen, blijkt zich uit hoogmoed met een onbetrouwbaar sujet ingelaten te hebben die haar een betere toekomst beloofde.

Omdat ze mooi was, meende ze zoowel mevrouw te kunnen worden, als menige andere – och die opschik!¹⁵⁹

Haar dromen worden echter nooit verwezenlijkt. Uiteindelijk wordt Eefje door haar moeder mee terug naar huis genomen en ze sterft het jaar daarop al. Met de slechte afloop geeft Potgieter een waarschuwing af voor een dergelijke eerezucht. In 't Is maar een pennelikker!' wijst hij expliciet het huwelijk tussen mensen uit verschillende standen af. Hij ondersteunt deze opvatting door een dergelijk gemengd huwelijk als disharmonisch te betitelen. De verschillende beschavingsniveaus gaan parten spelen bij het huwelijk en bij de opvoeding. De partners zullen elkaar onbewust grieven, wat een negatieve uitwerking op de opvoeding van de kinderen heeft.¹⁶⁰ Hij lijkt meer te zien in een onderlinge genegenheid tussen de standen, waarbij de hoger standen zich tot de lagere standen verhouden als een vader tot zijn kind.

En hetzij gij al of niet gelooft, dat een glas water, aan een' dorstige gereikt, den prijs van het eeuwige leven kan zijn, ik ben er zeker van, dat ge u als ik zoudt verlustigen, wanneer ge bij dezen of genen eene verrassende versnapering op het bord van het twaalfuurtje zaagt, wanneer gij de koffie ietwat sterker rookt dan gewoonlijk! Het zijn kleine teekenen van groote deugden. Die aanvullingen slechten de

¹⁵⁷ Potgieter, E.J. (1877). ' 't Is maar een pennelikker'. In: *Proza en poëzy. Proza 1837-1845. Tweede deel*. 11

¹⁵⁸ Potgieter, E.J. (1889). 'Albert'. In: *Schetsen en verhalen. tweede deel*. 29

¹⁵⁹ Potgieter, E.J. (1877). 'Blaauw bes, blaauw bes!'. In: *Proza en poëzy. Proza 1837-1845. Eerste deel*. 50

¹⁶⁰ Potgieter, E.J. (1877). ' 't Is maar een pennelikker'. In: *Proza en poëzy. Proza 1837-1845. Tweede deel*. 58

maatschappelijke klove niet, het is waar; doch wie eischt dit? er heersche onderscheid, afstand, zoo ge wilt, mits men elkander, mits vooral de mindere den meerdere kunne beroepen, als hij in nood is.¹⁶¹

Vasthouden aan de standenmaatschappij, maar wel individuele ontwikkeling en vooruitgang. Deze paradox kan maar moeilijk opgelost worden. In zijn visie op het verleden geeft Potgieter blijk van het besef dat veel voornamen families zich vanaf de zeventiende eeuw ontwikkeld hebben uit de burgerstand. Hij hekelt zelfs de mensen die zich voor hun burgerlijke wortels schamen. Potgieter spreekt op bijna liefdevolle wijze over de burgerlijke voorvaderen en toont het diepe respect dat hij voor deze generatie heeft. De burgerij heeft door hard werken geleidelijk haar fortuin vergaard. Potgieter benadrukt de geleidelijkheid en toont zo aan dat de zeventiende-eeuwse burgers niet zo op geldbelust waren als de huidige generatie.

“O! er was uit den gevel van zulk eene hollandsche woning meer te leeren dan ge gelooft! Is het niet, of die kleine klinkers, zoo netjes gevoegd, zoo rein gewasschen ons de historie vertellen, hoe de eigenaar zijn’ rijkdom allengs vergaarde, hoe hij dien slechts langzaam verwierf, steen voor steen, stuiver bij stuiver?”¹⁶²

Door op de wortels van de adelstand in te gaan, stelt hij de burgerij eigenlijk op gelijke voet met de negentiende-eeuwse adel. Die visie komt ook tot uiting in één van zijn spreekbuispersonages Hendrik van Oudenhove:

“Mis, Hein [Hendrik, FH], mis! de Van Oudenhove’s waren schildknepen van grave Floris in de XI^{de} eeuw!”

“Doch die afkomst is zoo zonneklaar niet te bewijzen, papa, als dat Hendrik Jansz. Van Oudenhove in het begin der zeventiende eeuw, maar een bemiddeld burger was, die op het Water woonde, in het huis, dat de drie leliën in den gevel had, en in de wandeling het Schild van Frankrijk heette; – wiens vader het nieuwe geloof was toegedaan geweest, en die er met dezen velerlei vervolgingen voor had geleên; – die aandeel nemen durfde in de uitrusting voor de vergeefsche togten om de Noord; – die vermogend werd door den goeden uitslag der Compagnie van verre; – die tot bewindhebber der Oostindische werd verkozen; – die op het kussen kwam – en die hart in het lijf had, om in den raad zijne meening te zeggen, prins Maurits mogt zuur zien of niet.”

Deze reconstructie van de familiehistorie is een lofdicht op de burger, op de *selfmade man* die met durf en inzicht zaken deed en niet door gevlij in de gunst probeerde te komen. Potgieter geeft dus middels zijn werk een stevige opwaardering aan de burgerstand. Hij ziet het predikaat burger als eretitel voor een klasse die eigenlijk niets onderdoet voor de adel. Door de hoge dunk die Potgieter van de burgerij heeft, is het lidmaatschap niet voor iedereen weggelegd.

Toch lijkt Potgieter in het volgende citaat het opklimmen op de sociale ladder niet uit te sluiten en ziet hij mogelijkheden tot sociale mobiliteit. Toch heeft hij ook oog voor talent in de lagere klassen en is van mening dat deze zich vrij zouden moeten kunnen ontwikkelen. Het is moeilijk voorstelbaar dat Potgieter die vrije ontplooiing los zag van een klim op de maatschappelijke ladder.

Gij zoudt ondanks deze verdediging regt hebben, u te verbazen, dat ik u zoo lang bij den heloot der handelswereld liet stilstaan, als ik tenslotte niets anders had te doen, dan voor hem een weinig menselijkheid in te roepen. Al geef ik er me door bloot aan den schijn, als twijfelde ik aan den indruk, dien mijne schetsen en groepen op u hebben gemaakt, ik doe het en van harte (waarom het verheeld?) voor hen, die zich in deze betrekking gelukkig zouden achten, als zij allengs een weinig wierden

¹⁶¹ Potgieter, E.J. (1877). ‘ ’t Is maar een pennelikker’. In: *Proza en poëzy. Proza 1837-1845. Tweede deel*. 65-66

¹⁶² Potgieter, E.J. (1889). ‘Albert’. In: *Schetsen en verhalen. tweede deel*. 79

opgebeurd in de schatting des publieks. Daar zijn menschen, door de natuur tot bedienden bestemd, bekrompen hoofden, koele harten, “medeklinkers, niet allen kunnen vokalen zijn,” beweert een mijner goede vrienden. [...] “maar voor wie in staat zouden zijn, zich zelve meer te verschaffen, wanneer allerlei kleingeestige belemmeringen hen niet verplichtten t’huis te blijven en stil te zitten, voor hen gelegenheid ter ontwikkeling van wat er goeds en groots in hun schuilt!”¹⁶³

Potgieter geeft nergens een heldere omschrijving van de burgerlijke klasse, waardoor het ook voor een deel onduidelijk blijft in hoeverre men tot deze klasse op kan klimmen. Of hij het burgerschap aan de hand van sociaal-economische of morele standaarden definieert wordt in zijn werk niet geheel duidelijk. Dat zijn definitie moreel gefundeerd is, lijkt het best te verdedigen. Wellicht is daarom de meest plausibele verklaring dat Potgieter het morele niveau van de burgerstand van dusdanig hoog niveau achtte, dat het in zijn ogen lastig werd voor veel financieel afhankelijke mensen om aan die standaard te voldoen. Gezien bovenstaand citaat lijkt hij de toegang tot de burgerij echter ook niet geheel te willen sluiten. Met deze verklaring blijft Potgieters amalgaam van opvattingen over de natie op dit punt toch enigszins wringen.

§3.7 Conclusie

In zijn korte verhalen zet Potgieter zich af tegen de verslachte mentaliteit die de Nederlandse bevolking beheerst en heeft geleid tot moreel verval. Hij verbindt het morele niveau van zijn personages met hun uiterlijke kenmerken, waardoor de lezer het verval letterlijk van de gezichten van de figuren af kan lezen. De verflauwde mentaliteit uit zich enerzijds in hebzucht en eerezucht. Anderzijds manifesteert de verslapping zich in een lauwe, futloze tevredenheid, die gesymboliseerd wordt door Jan Salie. In beide gevallen zijn de oorspronkelijke zeden en deugden uit de Gouden Eeuw in de ogen van Potgieter zeer sterk verbasterd. Om Nederland weer uit het slop te trekken, acht hij het van groot belang om de oorspronkelijke deugden en het oorspronkelijke zedelijke niveau in ere te herstellen. Dit kan volgens Potgieter alleen als de Nederlandse bevolking zich laat inspireren door de handelsgeest, de ondernemingslust, maar ook de huiselijke degelijkheid en de gematigdheid uit de zeventiende eeuw. De kunst en literatuur krijgen bij dit hersteloffensief een belangrijke taak en worden door hem gezien als invloedrijke media die bij moeten dragen aan de morele verheffing van de bevolking.

Het is volgens Potgieter zaak om de juiste balans tussen deze verschillende deugden te vinden, zodat niet één van beide polen de overhand krijgt. Eerezucht en ambitie moeten in harmonie gebracht worden met nuchterheid en eenvoud. Het succes van de Gouden Eeuw is mede een gevolg van dat evenwicht tussen de deugden. Potgieter suggereert in zijn verhalen dat die balans gepaard gaat met een bepaalde mate van natuurlijkheid. De personages die deze harmonie bereikt hebben, gedragen zich ook ongedwongen zonder gekunstelde etiquette en zijn in hun leven in alle opzichten gelukkiger dan hun overbeschaafde tegenhangers.

Doordat de hogere klassen ook financieel meer te besteden hebben en daarom vatbaarder zijn voor de hebzucht, suggereert Potgieter in sommige passages dat die natuurlijkheid alleen nog maar bij de lagere volksklasse te vinden is. Hoewel deze opvatting een vruchtbare bodem voor emancipatorische initiatieven lijkt, is het onzeker of Potgieter een groot voorstander van een grote sociale mobiliteit was. Hij lijkt in de eerste plaats te pleiten voor toenadering tussen de standen. Toch zijn er ook passages te vinden waarin hij die sociale mobiliteit wel degelijk lijkt te impliceren. Aan de andere kant zijn er ook citaten te vinden die de standmaatschappij verdedigen. Op dit punt lijkt het erop dat Potgieter sommige tegenstrijdigheden naast elkaar laat bestaan.

¹⁶³ Potgieter, E.J. (1877). ‘ ’t Is maar een pennelikker’. In: *Proza en poëzy. Proza 1837-1845. Tweede deel*. 67-68

De kern van zijn betoog is echter glashelder. Hij houdt een bevlogen pleidooi voor een nieuw elan dat zich over alle lagen van de bevolking moet uitstrekken en op alle gebieden vooruitgang en dus een betere maatschappij als gevolg zal hebben. Pas dan zou Nederland weer een internationale mogendheid van betekenis kunnen worden.

Hoofdstuk 4

De nationale identiteit op de gevoelige plaat

§4.1 Inleiding

Nicolaas Beets alias Hildebrand wordt soms als verlicht theoloog gezien en een andere keer weer als behoudende Réveilaanhanger getypeerd. Beide karakterisering worden met elkaar verbonden door de notie gematigdheid. Hij is daarmee in dit onderzoek een representant van de gematigde richting, die het midden hield tussen de liberale vooruitstrevendheid en het protestantse reactionair-conservatisme. Beets heeft zich zijn hele leven zo goed als onthouden van duidelijke politieke stellingname. Zijn biograaf P.D. Chantepie de la Saussaye beschrijft hem als iemand die zich door zijn ongebondenheid onderscheidde.

Hoe vrij is hij van geest, door geen partijstrijd, geen verhoudingen naar links of rechts geprikkeld of bedweld. Hoe snijdend is zijn oordeel, maar hoe kalm, en hoe hoog!¹⁶⁴

Ook in zijn werk is deze ongebondenheid te merken. Achter de *Camera obscura* gaat ook, in tegenstelling tot het werk van Potgieter en Da Costa, geen direct politiek of maatschappelijk streven schuil. De *Camera obscura* is bij uitstek een voorbeeld waarin men het nationale identiteitsdiscours op de achtergrond aan het werk ziet. De zedenschetsen zijn duidelijk beïnvloed door concepten en ideeën uit dit discours. Het werk geeft blijk van een visie op de Nederlandse identiteit, maar deze komt op een subtiele manier tot uiting en staat in de verhalen zelden op de voorgrond.

§4.2 Ongepolijste levenslust

Beets geeft in 'Jongens', het eerste verhaal uit de *Camera*, een duidelijke omschrijving van de Nederlandse zeden en hieraan koppelt hij specifieke uiterlijke kenmerken die typisch zijn voor het Nederlandse volk. Door met dit verhaal te openen creëert Beets een interpretatiekader voor de rest van zijn verhalen. De personages die ten tonele verschijnen, kunnen getoetst worden aan de nationale kenmerken die in dit eerste verhaal naar voren komen.

De Hollandsche jongen is grof: fiksche knieën, fiksche knokkels. Hij is blank van vel, en kleurig van bloed. Zijn oogopslag is vrij; bij 't brutale af. Liefst draagt hij zijn ooren buiten zijn pet. Zijn haar is van zondagmorgen half elf tot zaterdagavond, als hij naar bed gaat, in volkomen wanorde. Het overige van de week zit het goed. Krul zit er meestal ook niet heel veel in. Gekrulde haren, gekrulde zinnen! Maar sluik is het óók niet; sluik haar is voor gierigaards en benepen harten; dat zit niet in jongens; sluik haar krijgt men, geloof ik, eerst op zijn veertigste jaar.

[...]

De Hollandsche jongen maakt in 't voorjaar eene verzameling van uitgeblazen eieren; in het uithalen van nestjes geeft hij blijken van kracht en behendigheid, en misschien van den aanleg tot zeevaart, ons volk eigen; in het inkoopen van vreemde soorten, bewijzen van onverstoorbare goede trouw; en in het verkwansen van zijne doubletten, van vroegtijdigen Hollandschen handelsgeest.¹⁶⁵

Het prototype Hollandse jongen is: een uit de kluiten gewassen knaap met een blanke – niet te verwarren met bleke – huidskleur en een gezonde rode blos. Zijn steile, maar niet sluike, haar zit alleen zondag tijdens de kerkdienst in model, wat duidt op zijn gezonde plezier in ravotten en buitenspelen. Hij is krachtig en behendig, geeft blijk van een aanleg tot de zeevaart en heeft een scherpe handelsgeest. Ook de gematigdheid en de ijver worden nog benadrukt, doordat Beets stelt dat Nederlandse jongens altijd een boterham minder eten, maar een les meer leren dan waar ze zin in hadden.¹⁶⁶

Tegenover dit nog ongepolijste toonbeeld van gezonde kracht, aanleg en goede

¹⁶⁴ Chantepie de la Saussaye, P.D. (1906). *Het leven van Nicolaas Beets*. 126

¹⁶⁵ Hildebrand (1839/1998). 'Jongens' In: *Camera obscura*. 18-19

¹⁶⁶ Ibidem. 19

moraal stelt Beets een jeugdige tegenpool. Dit type jongen wordt door zijn moeder veel te veel in de watten gelegd en er wordt teveel aandacht besteed aan zijn toilet.

De Hollandsche jongen; – maar vooraf moet ik u zeggen, mevrouw! dat ik niet spreek van uw bleekneuzige eenig zootje, met blauwe kringen onder de oogen; want met al het wonderbaarlijke van zijn vroege ontwikkeling, acht ik hem geen zier. Vooreerst: gij maakt te veel werk van zijn haar, dat gij volstrekt wilt laten krullen;¹⁶⁷

Zo heeft Beets nog meer kritiek, die er allemaal op neer komt dat deze jongen te weinig zijn gang kan gaan. Hierdoor kan hij zijn mannelijke eigenschappen te weinig ontplooiën en raakt hij verwijfd. In dit voorbeeld houdt zijn moeder de harmonische ontwikkeling van het kind tegen. Zo'n moeder haalt volgens Beets haar opvoedkundige wijsheden uit boeken in plaats van haar gezonde verstand te gebruiken. Dit komt het kind helemaal niet ten goede.

[I]k verzeker u dat hij nagelt, mevrouw! een *nagelaar* is hij, en een *nagelaar* zal hij blijven: – wat kan de maatschappij goeds of edels verwachten van een nagelaar? [...] Weet UEd. wat UEd. van uw lief Fransje maakt? 1°. een gluisper; 2°. een klikspaan; 3°. een geniepigerd; 4°. een bloodaard; 5°... Och lieve mevrouw geef den jongen een andere pet, een broek met diepe zakken, en ferme rijglaarzen, en laat hij mij nooit onder oogen komen zonder een buil of een schram, – hij zal een groot man worden.¹⁶⁸

Met een dergelijke opvoeding wordt het kind een onbetrouwbaar sujet die weinig meer onderneemt dan op zijn nagels bijten. Dit nagelbijten toont het gebrek aan daadkracht van een jongen als Fransje. Beets zet zich met zijn beschrijving van Fransje onder andere af tegen de verwijfde eigenschappen van een man. Om zijn punt aan de lezer over te brengen verwerkt hij bepaalde uiterlijke kenmerken van de dandy of de negatieve variant ervan: de fat.¹⁶⁹ Het dandyisme, een levenshouding die met name in Engeland en Frankrijk opgeld deed, ging gepaard met een specifieke uiterlijke stijl. Krullend haar, een sierlijke das volgens de laatste mode en in het algemeen een overdadige aandacht voor het eigen toilet hoorden bij de vaste kenmerken van de dandy. De fijngevoeligheid van dit figuur maakte hem vatbaar voor ziekte. In het verhaal uit de *Camera* duidt het bleke gelaat met de wallen op deze ziekelijke aanleg. Ook de naam Fransje lijkt betekenisvol en verwijst naar de herkomst van deze slechte invloed: Frankrijk. Het contrast met de echt Nederlandse jongen wordt nog eens versterkt doordat Beets benadrukt dat deze geen krullen heeft. Krullen zijn namelijk een teken van een wispelturig karakter.¹⁷⁰ Ook de manier waarop de ideaaltypische Nederlandse jongen zijn das draagt, is een bewijs voor de overtuiging dat Beets bij Fransje dacht aan een dandy in spe. Beets zegt namelijk het volgende: “De Hollandsche jongen draagt zijn das liefst als een touwtje, en nog liever in ’t geheel niet;”¹⁷¹ Toen het dandyisme rond 1830 van Engeland oversloeg naar Frankrijk ging men de das zien als een uiting van iemands persoonlijkheid. Honoré de Balzac, een echte dandy, heeft volgens de overlevering ooit gezegd *l’homme, c’est la cravate* om het belang van dit kledingstuk te onderstrepen.¹⁷² Hij onderscheidde in het algemeen drie manieren om een das te strikken. Deze waren tegelijk typerend voor de persoon die zijn das op deze manier strikte. Allereerst was er de man die zijn das zonder enig gevoel

¹⁶⁷ Ibidem. 18

¹⁶⁸ Ibidem. 18

¹⁶⁹ Waar de dandy nog positief eigenschappen, zoals een sterk individualisme, aan zijn overdreven uiterlijke paarde, is de fat slechts een verpersoonlijking van de uiterlijke schijn. De twee begrippen worden echter vaak als synoniem gebruikt (bijvoorbeeld in de Van Dale, 2002).

¹⁷⁰ Voor een precieze uitleg en herkomst van het spreekwoord ‘gekruld haar, gekrulde zinnen’, zie Stoett, F.A. (1923-1925). *Nederlandsche spreekwoorden, spreekwijzen, uitdrukkingen en gezegden*. 293

¹⁷¹ Hildebrand (1839/1998). ‘Jongens’ In: *Camera obscura*. 18

¹⁷² Godefrooij, K. (z.j.). ‘Dandyisme of de kunst van het strikken’. In: *Meander*. URL: <http://meander.italics.net/artikelen/artikel.php?txt=1787>

omdeed als een koord. Daarnaast stond het type man die slaafs was in zijn navolging van de strikwijze van anderen. Ten slotte was er de ‘echte’, originele man die zijn das op basis van zijn inspiratie van dat moment omdeed.¹⁷³ Beets creëert een groot contrast tussen de gezonde Nederlandse jeugd en de zijn ziekelijke tegenhanger, waarbij hij enkele uiterlijke kenmerken van de dandy als manifestatie van de verwijfdheid toont. Hij zet zich hiertegen af en laat zien hoe die overdaad aan vrouwelijke trekken een gevolg is van een slechte opvoeding.

Nederland heeft door de bank genomen dus een gezonde jeugd, maar Beets is echter bang dat de “blozende hoop des vaderlands”¹⁷⁴ door de harde maatschappij de levenslust en daadkracht zal verliezen. Hij vreest dat de natuurlijke edele neigingen in plaats van met de volwassenwording tot bloei te komen, eerder afgestompt zullen raken. De volwassenheid wordt in ‘Jongens’ niet afgewezen, maar Beets pleit voor een betere balans tussen het volwassen verstand en het jeugdige gevoel, waarbij hij de frisheid en zuiverheid van de jongeren graag behouden zou zien in het verdere leven.

De goede hemel zegene u allen, goede jongens, die ik ken, en rondom mij zie, en liefheb! Hij doe u lang en vroolijk spelen, en als de ernst des levens komt, zoo geve hij u ook een ernstig harte daartoe! Maar hij late u tot aan uw laatsten snik nog veel kinderlijks en jeugdigs behouden. Hij spare u in hunne volle frischheid, eenige dier kinderlijke gevoelens, die den jongeling helpen in het zuiver houden van zijn pad en den man versieren; opdat gij mannen wordende in verstand, kinderen blijft in de boosheid.¹⁷⁵

Hij staat een opvoeding voor, waarin een kind niet te veel betutteld en verwend wordt, maar voor een groot deel zijn aangeboren neigingen kan volgen. Aan de kant van de ouders moet dus enige terughoudendheid in acht genomen worden, zodat er genoeg ruimte is voor natuurlijke ontwikkeling. Neemt men dit opvoedkundige advies niet ter harte, dan zijn kinderen als Fransje het resultaat, zo redeneert Beets. De eigenschappen van Fransje passen heel goed in het vervaldiscours en hij stelt dit verval tegenover de natuurlijke kwaliteiten van de Nederlandse jeugd.

Door deze uitgebreide uiteenzetting over de jeugd herkent de lezer gemakkelijk het verval, zoals dat bijvoorbeeld in ‘Een oude kennis’ bij één van de dochters van de familie Deluw is ingetreden. De heer Bruis, een oude studievriend van Dr. Deluw komt onverwacht langs op het buiten van de familie. Hij treft daar een vrij chaotische familie aan die hem niet erg gastvrij ontvangt. Als hij met de vrouw des huizes praat, probeert zij hem te imponeren met de talenten van haar dochter, Mina. Deze leest Engels, Frans en zelfs Duits en legt een buitengewone studie-ijver aan de dag. Bij het benaderen van Mina wordt echter al duidelijk dat haar moeder overdreven heeft.

Er was iets zeer schichtigs en onrustigs in het gelaat van Mientje. Het was, om de waarheid te zeggen, geen heel mooi meisje; ook al bleek, en met iets heel lelijks in de oogen, die altijd ter zijde uitkeken;¹⁷⁶

Het gebrek aan opvoeding en het verval van de oorspronkelijke waarden is van het gezicht van de dochter af te lezen. Mina en haar moeder spiegelen perfect het beeld dat Beets in ‘Jongens’ van Fransje en zijn moeder gaf. Het is dus duidelijk dat Beets een grote nadruk legt op een opvoeding waarin men de oorspronkelijke Nederlandse normen en waarden over weet te brengen. Het is dan ook veelzeggend dat de heer Bruis na het bezoek aan de familie Deluw zeer opgelucht is als hij daar eindelijk vandaan is. Beets noemt in ‘De jongens’ de gezonden jeugd namelijk nog de hoop van het vaderland, maar door de ogen van Bruis krijgt de lezer een negatievere kijk op de toekomst.

¹⁷³ Meij, I (1997). ‘De dandy: een schoon individu’. In: *De Dandy*. 42-45

¹⁷⁴ Hildebrand (1839/1998). ‘Jongens’ In: *Camera obscura*. 19

¹⁷⁵ Hildebrand (1839/1998). ‘Jongens’ In: *Camera obscura*. 20

¹⁷⁶ Hildebrand, (1839/1998). ‘Een oude kennis’. In: *Camera obscura*. 135

§4.3 Overdaad schaadt!

Zowel bij Mina, als ook bij Fransje is er sprake van een moeder die graag pronkt met de kwaliteiten van haar kind. Deze neiging is een uiting van het verval waaraan Nederland onderhevig is. In de beide hierboven besproken verhalen speelt deze vervalthematiek nog geen centrale rol, maar in 'De familie Kegge', het belangrijkste verhaal in het kader van dit onderzoek, staat de achteruitgang wél op de voorgrond.¹⁷⁷ Zoals de titel al doet vermoeden draait alles om de familie Kegge. Deze familie komt uit West-Indië, het tegenwoordige Suriname, waar vader Jan Adam Kegge zijn fortuin heeft gemaakt. Naast zijn functie als verteller speelt Beets' alterego Hildebrand dit maal ook een actieve rol in het verhaal. Hij komt in aanraking met deze familie door de oudste zoon William, die net als hij in Leiden studeert. Deze sympathieke, hardwerkende, maar ziekelijke jongen komt echter na twee jaar studie te overlijden. Hildebrand stelt hierop zijn familie, die nog in de West woonachtig is, per brief op de hoogte van het overlijden van William. Het antwoord dat hij hierop krijgt, geeft al een aanwijzing voor het type man Jan Adam Kegge is.

[...] en eenigen tijd na de afzending der beide tijdingen ontving ik van den vader van Kegge een brief vol van wel wat overdreven dankbetuigingen en vriendschapsaanbiedingen in antwoord.¹⁷⁸

Kegge wordt gekenmerkt door enige overdadigheid. Als de hele familie zich twee jaar later in Nederland vestigt, wordt Hildebrand uitgenodigd om enige tijd van hun gastvrijheid gebruik te maken. Daar wordt het eerdere vermoeden bevestigd en blijkt dat de het huis van de Kegges in excessieve weelde baadt.

De kamer waarin ik mij bevond leverde een schouwspel op van de weelderigste pracht, met de grootste achteloosheid gepaard. Overvloed van zwierige meubelen vervulde haar, welke allen het onhuiselijke aanzien hadden van splinternieuw te zijn. Een breede, veeloctavige piano-forte stond opengeslagen en lag bevracht met een aantal boeken, een hoop dooreengeworpen muziek, en een gitaar. Een gladhouten muziekkastje stond open, en een der spaansche hazewindjes vermaakte zich een weinig met dat gedeelte van den inhoud hetwelk niet op de piano zwierf. Een allersierlijkst pronktafeltje stond beladen met allerlei aardigheden en mooie beuzelingen, reukflesschen, hand-vuurschermen, magots, kinkhorens, sigaarbusjes en kostbare plaatwerken.¹⁷⁹

Zo gaat deze beschrijving nog even door en biedt een blik op het exotische en ornamentale interieur. Ondanks de waarde en sierlijkheid van veel van het meubilair maakt de kamer in zijn geheel een zeer eclectische en onevenwichtige indruk. Er zit geen gedachte achter de inrichting, maar het is enkel een tentoonspreiding van de rijkdom van de familie. Het gaat Kegge uitsluitend om de uiterlijke schijn zonder enige aandacht aan de inhoud te besteden. Hij wil slechts met zijn eigendommen pronken en heeft ook helemaal geen persoonlijke interesse in de aankopen die hij doet.

'Als je studeeren wilt,' zei hij; 'ik heb een mooie portie boeken; en is er wat nieuw uitgekomen van Bulwer of zoo iemand, breng het voor mijn rekening mee; maar vooral een beste editie!'¹⁸⁰

¹⁷⁷ In *Literatuurwetenschap. Tussen betrokkenheid en distantie* interpreteert Jacqueline Bel dit verhaal in koloniaal perspectief. Met dit interpretatiekader duwt zij 'De familie Kegge' mijns inziens in een keurslijf dat dit verhaal weinig recht doet. Ideeën over achteruitgang die zij in verband brengt met opvattingen over de koloniën kunnen veel beter in verband worden gebracht met het vervaldiscours uit die tijd.

¹⁷⁸ Hildebrand, (1839/1998). 'De familie Kegge'. In: *Camera obscura*.

¹⁷⁹ Ibidem. 161

¹⁸⁰ Ibidem. 161

Een andere, subtielere illustratie van het feit dat Kegge weinig geïnteresseerd is in de inhoud, is het vocabulaire van de papegaai van zijn oudste dochter Henriette. Zij is verbolgen over de woorden die haar vader het beestje leert.

[‘]Hoe zit *jij* daar zoo te druilen, Lorre?’

‘Hij heeft knorren gehad, papa,’ antwoordde de dochter, ‘omdat hij andere woorden spreekt dan die ik hem geleerd heb.’

‘Allemaal gekheid! Hoe meer woorden hoe beter! Poes, poes! Kopje krauwen! Gekskap!...’¹⁸¹

Het gaat Kegge slechts om het spreken, iets speciaals voor een dier, maar de kwantiteit gaat hij hem boven de inhoud. Die bijna dwangmatige begeerte naar kostbare spullen heeft een duidelijke reden. Kegge is zich er van bewust dat hij niet bij de adel hoort. Hij doet het zelfs voorkomen alsof hij het eigenlijk veel beter heeft getroffen.

Je hebt hier adellijke heeren en groote hanzen; daar behoort ik niet toe; waarachtig niet; ik ben niet van adel; ik ben geen groote hant; ik ben een parvenu, zoo je wilt.’ [...] ‘Maar ik heb, Goddank! niemand naar de oogen te zien; dat’s één geluk! Leve de vrijheid, en vooral hier in huis! Je doet en laat hier alles wat je goed vindt, slaapt zo lang als je wilt, eet goed, drinkt goed – dat zijn de wetten van het huis.’¹⁸²

Saillant detail is hierbij dat zijn dochter Henriette de kamer uitloopt als Kegge zichzelf als parvenu typeert. Hoewel Kegge naar eigen zeggen eigenlijk niets meer te wensen heeft, blijft hij zijn voordeel ten opzichte van de adel telkens herhalen. Hildebrand concludeert hieruit dat hij toch een bepaalde afgunst jegens deze stand koestert, die geboren is uit de wens om zelf tot de adel te behoren: “In zijn trotsch belijden ‘zoo je wilt’, een parvenu te zijn; was misschien even veel spijt als oprechtheid.”¹⁸³

De luisterrijke inrichting zegt veel over de leden van de familie en weerspiegelt een kant van hun karakter. Verrassend genoeg vertoont het uiterlijk van vader Kegge niet de tekenen van een verslachte moraal, die op basis van zijn overdadige weelde verwacht had kunnen worden.

’s Mans gelaat was juist niet hoog fatsoenlijk, maar de uitdrukking er van bijzonder vroolijk en joviaal. Zijn verbrande kleur verriede de warmer luchtstreek. Hij had levendige grijsblauwe oogen en zeer zwarte bakkebaarden. [...] Hij droeg een groenen overrok, dien hij oogenblikkelijk losknoopte, en vertoonde zich toen in een zwart pak kleederen met een satijn vest, waarover een zware gouden halsketting tot betuiging van zijn horloge. In de hand hield hij een fraai bamboes met barnsteenen knop.

Zijn klederdracht is wat te weelderig, maar vooral zijn ogen stralen levenslust en vriendelijkheid uit. Dit geeft aan dat de moraal van Kegge nog niet helemaal bezwaken is onder zijn praalzucht. Hij is al met al een dynamische man die op eigen kracht zijn fortuin heeft gemaakt en daarom is hij in Beets ogen te prijzen. De ontwikkeling van zijn kapitaal is echter zo snel gegaan dat Kegge en zijn familie niet tijd genoeg hebben gehad om zich mee te ontwikkelen naar een beschavingsniveau dat past bij hun financiële positie. Het is de *nouvelle riche* die geen Nederlandse wortels hebben. Beets impliceert hiermee dat ze daarom ook de noodzakelijke ontwikkeling missen om zich in de hoogste adellijke kringen te bewegen.

De vrouw en kinderen van Kegge zijn een goede illustratie van deze overtuiging. De donkere huidskleur van mevrouw Kegge laat zien dat zij naast Nederlands ook gedeeltelijk van inheemse bloede is. Gezien de op huidskleur gebaseerde hiërarchie in de koloniën suggereert Hildebrand dat ze van een eenvoudige stand is. De weelde past haar dan ook niet.

¹⁸¹ Ibidem. 163

¹⁸² Ibidem. 164

¹⁸³ Ibidem. 170

Haar toilet was, ik moet het bekennen, eenvoudig genoeg, en ik zou haast zeggen eenigszins slordig; maar waar is het, dat er veel werd goedgeemaakt door een zonnige ferronière op mevrouw Kegges voorhoofd een een zware gouden ketting op mevrouw Kegges voormaligen boezem; hoezeer ook deze versierselen zich het air gaven van bij mevrouw Kegges tegenwoordige kleedij volstrekt niet te willen passen. Zij scheen verlegen met mijn bezoek, en had wel het voorkomen een weinigje verlegen met alles te zijn; ook met de pracht, die haar omringde, en het karakter, dat zij had op te houden.¹⁸⁴

Ze weet zichzelf ook slecht een houding te geven in haar nieuwe positie als echtgenote van een rijke koopman. Aan mevrouw Kegge is goed te zien dat zij boven haar stand leeft, waardoor haar uitdossing iets onnatuurlijks krijgt; een slecht passend masker. De schuld wordt echter niet bij haar gelegd, maar bij haar man. Uit de mond van haar moeder, die ook bij hun inwoont, horen wij een verklaring voor het gebrek aan ontwikkeling van haar dochter, waarin zij de verantwoordelijkheid hiervoor legt bij de manier waarop Kegge met zijn echtgenoot omgaat.

‘Kegge is een goed mensch!’ ging zij voort. ‘Hij is goed, hij is hartelijk, hij is week. Maar hij is vol valsche schaamte; [...] Hij verdrijft zijn beter gevoel door luidruchtigheid. Toen hij Hanna trouwde, was zij een speelsch kind, die met zes jonge honden door de plantage liep. Hij heeft haar niet ontwikkeld, niet geleid; zij ziet hem naar de oogen, zij richt in alles zich naar hem; onder zijn invloed durft zij niet anders te zijn dan *hij* zich voordoet.’¹⁸⁵

Kegge is niet streng genoeg. Hij is een goed mens, maar door zijn zachtaardigheid is hij te kort geschoten in de opvoeding van zijn vrouw. Een gebrek aan leiding en ontwikkeling heeft mevrouw Kegge dus gemaakt tot de schuchtere vrouw die zij nu is.

Haar dochter Henriette Kegge is een ware schoonheid wier uiterlijk voor de lezer een belofte voor haar karakter is.

Inderdaad, het was een schoon meisje, die dochter van den heer Kegge. Zij had den fijnen neus en den mond van William, maar veel schooner oogen dan deze had gehad. Heerlijke, donkere, tintelende oogen waren het, die tot in de ziel doordrongen. Als zij ze opsloeg, blonken zij vurig en onversaagd, en toch, als zij ze neersloeg, hadden zij iets bijzonder zachts en kwijnends.¹⁸⁶

Haar fonkelende ogen duiden op een hoog moreel niveau. Deze verwachting weet zij echter zij niet waar te maken. Ze heeft namelijk een kwalijk *dédain* voor haar eigen klasse en is van mening dat ze deze ontgroeid is. Dit is ook de reden dat zij de kamer uitloopt als haar vader zichzelf een *parvenu* noemt; ze schaamt zich voor haar afkomst. In haar streven aansluiting te vinden bij de adellijke klasse stuit zij echter op een afwerende houding. Hildebrand begrijpt die terughoudendheid van de hogere kringen, omdat de verschillen in opvoeding tot onaangename situaties voor met name de lager geplaatste personen zou leiden. De adel wordt door Beets dus geenszins bekritiseerd om hun, in de ogen van de hedendaagse lezer, *hautaine* houding. Het standsverschil wordt zonder morren geaccepteerd. Beets veroordeelt diezelfde houding bij Henriette wel, omdat zij zich neerbuigend opstelt ten opzichte van haar eigen stand.

[gij] die terwijl gij over den onchristelijken hoogmoed der groote dames klaagt, die de deur sluiten voor een familie, die niet tot haren stand behoort, uw eigen deur op het nachtslot gooit voor familieën, die wel tot uw stand behooren¹⁸⁷

¹⁸⁴ Ibidem. 162

¹⁸⁵ Ibidem. 197

¹⁸⁶ Ibidem. 162

¹⁸⁷ Ibidem. 169

Hildebrand laakt deze misplaatste hoogmoed en houdt een pleidooi tegen deze in zijn ogen ongezonde neiging om boven de eigen stand uit te willen stijgen.

Zou het niet veel beter zijn, indien gij u rustig aansloot aan den stand waartoe gij behoort, die even goed is als een hoogere, en waarin gij zoudt worden geëerd en ontzien? Moest gij niet veel liever de eerste onder de burgers dan de laatste, de bij gedooogen toegelatene, onder de grooten zijn?¹⁸⁸

Hij ziet haar eerezucht als een gevolg van een slechte opvoeding, waarbij Henriette te veel in de watten gelegd wordt en net als haar moeder een gebrek aan leiding kent. Ook het personage Nurks uit 'Een onaangenaam mensch in den Haarlemmerhout' bewijst dat een gebrekkige opvoeding tot hoogmoed en een teveel aan eerezucht kan leiden. Deze neef van Hildebrand heeft op alles en iedereen kritiek en weet zichzelf zodanig op een voetstuk te plaatsen. De oorzaak hiervan is dat hij boven zijn stand is opgevoed en daardoor sterk is gaan neerkijken op het gros van de bevolking.

Een opvoeding boven zijn stand had hem, geloof ik, die lompe aanmatiging gegeven; en onverstandige ouders hadden hem te vroeg er aan gewend om zijn jong oordeel over een iegelijk, die hun huis bezocht, met toejuiching te zien ontvangen. Van daar dat hij niets had van dien kieschen terughoudenden schroom, die even bang is om te beleedigen als om beleedigd te worden, niets van die zachte humaniteit, die men, ondanks alle gezag van spreuken als 'Ingenuas didicisse fideliter artes' etc. nog veel beter van zijn moeder kan overnemen, dan uit classieke literatuur halen.¹⁸⁹

Zowel Nurks als Henriette Kegge zijn echter niet verloren, maar hebben iemand nodig die hun met verstandige en strakke hand de goede richting wijst. Bij Nurks zit namelijk onder zijn arrogante houding een goed hart: "En evenwel was hij een beste, eerlijke, trouwe jongen, prompt in zijn zaken, stipt in zijn zeden, godsdienstig, en zelfs in den grond goedhartig."¹⁹⁰ Of Nurks uiteindelijk zijn karakterfeilen nog weet te herstellen, blijft onbekend, maar in 'De familie Kegge' weet Hildebrand de lezer te verzekeren dat dit bij Henriette wel het geval is. Zij trouwt een man die haar de juiste leiding kan geven, zodat zij zich in de juiste richting weet te ontwikkelen.

Henriette Kegge is in het verleden jaar gehuwd met een kapitein der rijdende artillerie, dien zij, vrees ik, een weinige op het uiterlijk genomen heeft, maar die gelukkig blijkt een zeer verstandig man te zijn, die haar karakter uitmuntend weet te vatten en te leiden, aan haar verstand en gaven eene goede richting te geven.¹⁹¹

Tegenover het omkeerbare herstel van de Kegges staat een personage, dat moreel zo diep gezonken is dat hij geen uitzicht meer op genezing heeft: de heer Van der Hoogen. Deze fatterige charlatan¹⁹² heeft een oogje op Henriette en probeert bij de familie in de gunst te komen door zich beter voor te doen dan hij eigenlijk is. Niet alleen zijn doffe ogen geven veel weg over zijn zedelijk niveau, maar zijn taalgebruik speelt ook een belangrijke rol in deze. De 'charmante' zoals Hildebrand hem voor zichzelf noemt, lardeert zijn Nederlands met Franse woorden en net als bij Potgieter geeft dit de verwatenheid van het personage aan. Als Van der Hoogen bij het ontbijt onaangekondigd binnen komt vallen, verontschuldigt hij zich als volgt:

¹⁸⁸ Ibidem. 169

¹⁸⁹ Hildebrand, (1839/1998). 'Een onaangenaam mensch in den Haarlemmerhout'. In: *Camera obscura*. 36

¹⁹⁰ Hildebrand, (1839/1998). 'Een onaangenaam mensch in den Haarlemmerhout'. In: *Camera obscura*. 35

¹⁹¹ Hildebrand, (1839/1998). 'De familie Kegge'. In: *Camera obscura*. 235

¹⁹² In *De dandy* wordt Van der Hoogen opgevoerd als iemand die gezien zijn toilet een perfect voorbeeld geeft van de uiterlijke kenmerken van een dandy.

‘Dérangeer je niet, lieve mevrouw; dankje mijnheer van Kegge. Een zeer ongelegen uur, inderdaad! Mijn boodschap was aan juffrouw van Kegge; het is alleraffreust; ik ben desperaat!’¹⁹³

Opvalt dat hij, naast een overdaad aan gallicismen, de naam ‘Kegge’ veradellijkt door er ‘Van Kegge’ van te maken. Die vleierij zegt samen met zijn eigen achternaam genoeg over de kringen waarin hij zich het liefst beweegt. Een andere illustratie van zijn verfranste taalgebruik is het gesprek dat hij met Hildebrand voert. Hierin wordt ook duidelijk dat Van der Hoogen in weinig meer geïnteresseerd is dan oppervlakkig amusement, waarbij boven alles genoeg ruimte moet zijn voor uiterlijk vertoon:

‘Mijnheer studeert te Leiden, niet waar?’ vroeg hij mij in de gang. ‘Charmante jongelui. Ik heb ook een halfjaar te Leiden geresideerd. Maar ’t is voor ’t overige een miserabele stad. Geen amusemenen; de menschen zien elkander niet. Eens in ’t jaar een bal, om hun fatsoen te houden. Criant vervelend. Dérangeer u niet. A ces oir!’¹⁹⁴

Ook in ‘Gerrit Witse’ spot Beets met de verfransing. Hateling, één van de gasten voor het propedeuse-etentje van de hoofdpersoon, Gerrit Witse, toont zijn karakter door zich laatdunkend uit te laten over het Nederlands en impliciet ook over de Nederlandse literatuur.

Overmaat van verstand of smaak bezat hij niet, maar hij ‘las toch nooit Hollandsch’, eene omstandigheid, die altijd een hoogen dunk van beide geeft.¹⁹⁵

Deze geringschatting van eigen taal en literatuur koppelt Beets aan oppervlakkige mensen die met zulke uitspraken proberen te imponeren. In dit verhaal is het betreffende personage echter van hoger allooï dan Van der Hoogen. Deze laatste probeert niet alleen Henriette Kegge tot een affaire te verleiden, maar probeert hetzelfde bij een vriendin van Saartje, Suzette Noiret en valt haar zelfs lastig. Hij gaat zo ver in zijn poging Suzette voor zich te winnen, dat hij een eerlijke man die zijn oog ook op haar heeft laten vallen, op manipulatieve wijze bijna zover krijgt dat hij naar West-Indië vertrekt. Hildebrand weet deze kwaadaardige plannen allemaal te verijdelen en ontmaskert Van der Hoogen als de lichtzinnige bedrieger die hij is. Hij vangt een gesprek op tussen de charlatan en een onguur aandoende vriend van deze, waarbij Van der Hoogen zijn edele opvoeding en charmante manieren lijkt te zijn vergeten en zich van plat Nederlands bedient.

‘Geen nood! antwoordde Van der Hoogen; ‘jongens kerel! ik heb haar zoo’n char...’ (daar had hij zich haast versproken) ‘verd... mooi briefje geschreven; er komt van wanhoop in, en van eene eeuwige tederheid. Je moest het lezen, kerel. En zóó was ze niet, of ze heeft *dat* wel stilletjes aangenomen. En was die verd... kerel niet gekomen... Maar zeg reis, gaat hij stellig naar de West?’¹⁹⁶

Vergeleken met Van der Hoogen valt het morele niveau van de familie Kegge nog erg mee en zodoende ziet de lezer deze familie in het juiste perspectief: als een familie wier ontwikkeling weliswaar achter is gebleven bij hun fortuin, maar die in potentie uit goede burgers bestaat.

§4.4 Een oudere generatie

Net als Potgieter is ook Beets van mening dat er sinds de zeventiende eeuw enige verslapping van geest is opgetreden. Hij is echter minder fel in zijn kritiek. In ‘De familie Stastok’ komt deze thematiek zijdelings aan bod. Hildebrand speelt zelf weer een rol in dit verhaal en gaat op bezoek bij zijn oom en tante Stastok. Hij trekt in deze tijd veel op met zijn neef Pieter die

¹⁹³ Hildebrand, (1839/1998). ‘De familie Kegge’. In: *Camera obscura*. 184

¹⁹⁴ Hildebrand, (1839/1998). ‘De familie Kegge’. In: *Camera obscura*. 185

¹⁹⁵ Hildebrand, (1839/1998). ‘Gerrit Witse’. In: *Camera obscura*. 273

¹⁹⁶ Hildebrand, (1839/1998). ‘De familie Kegge’. In: *Camera obscura*. 220

ook student is. Op een informele borrel bij de familie Stastok thuis loopt ook de heer van Naslaan rond. Deze man met een duidelijke *speaking name* verdiept zich enkel in het verleden en haalt al zijn kennis uit oude stoffige boeken. Hildebrand zet hem neer als iemand die uitsluitend in het verleden leeft en de roem van de vroegere generaties bezingt. Door de ironische beschrijving van deze gast maakt Beets duidelijk dat het verleden niet verheerlijkt hoeft te worden. Ook op deze borrel begint Van Naslaan weer over het verleden en Stastok senior haakt hierop in. Hij roemt de Nederlandse voorvaderen en zet ze af tegen de huidige generatie.

‘Neen!’ verklaarde mijn oom, in edele opgewondenheid een versche pijp stoppende, ‘dat waren andere menschen! die wisten – Piet, geef me ’t komfoortje reis aan – die wisten handen uit de mouw te steken, al zeg ik ’t zelf; – en wat ik altijd zeg – ze pasten op er tijd. *Mijn vader was altijd ’s morgens kwartier voor zessen gekleed en geschoren – kom daar nú reis om!*’¹⁹⁷

Beets benadrukt op deze wijze de daadkracht en het arbeidsethos van de Nederlandse voorvaderen en laat zien dat die eigenschappen niet meer bij de nieuwe generatie Nederlanders passen.

Ook in ‘Een tentoonstelling van schilderijen’, waarin Beets een schilder volgt die gefrustreerd raak bij gebrek aan succes, fungeert de zeventiende eeuw als maatstaf voor de kwaliteit. Als iemand interesse toont in één van zijn schilderijen, krijgt de schilder een toekomstvisioen, waarin hij zichzelf vergelijkt met zeventiende-eeuwse grootmeesters als Frans Hals, Antoon van Dijck en Rembrandt. Zijn hoop wordt echter snel de kop ingedrukt als de geïnteresseerde zich in het schilderij blijkt te hebben vergist. Op een jaarlijkse tentoonstelling, waar deze schilder ook altijd één van zijn werken exposeert, wordt zijn inzending door de bezoekers bekritiseerd. Hij doet het echter voorkomen of deze mensen geen verstand van schilderkunst hebben en voor hun oordeel slechts naar de naam van de schilder kijken. Beets duidt het echter als een gebrek aan talent en een teveel aan eerzucht.

Ga heen, ongelukkige martelaar! ga heen naar de jongejuffrouw C. en vertel haar voor de honderdste maal ‘dat zij toch hulplijnen moet zetten’; zij heeft het weder vergeten, en nu staat de geheele anjer scheef; ga heen, en bedenk u onderweg nog eens of gij u wel wagen zult aan die voorstelling van de heldendaad van Van Speyk, waar ook al voorstellingen genoeg van zijn. Vervolg uwe lessen van uur tot uur en van dag tot dag! Met een weinig meer talent zoudt gij misschien, met een weinig minder, zeer zeker gelukkig zijn.¹⁹⁸

Impliciet wijst Beets met dit relaas op de achteruitgang van de schilderkunst ten opzichte van eerdere generaties.

De moeder van mevrouw Kegge hoort ook nog bij die oudere generatie en zorgt voor een duidelijk contrast met de praalzucht van de andere familieleden. De eerste keer dat Hildebrand met haar in gesprek raakt, heeft zij zich ’s ochtends teruggetrokken in de bibliotheek en leest in de bijbel. Eerder heeft Hildebrand verkondigd dat dat de enige juiste manier is om de ochtend door te brengen.

Neen! de conversable dag begint niet voor één ure. Aan het ontbijt voegt de bijbel en de stilte, en na den ontbijt, eenzaamheid en bezigheid; met de koffie krijgt eerst de gezelligheid hare rechten, en ik heb er geen eerbied voor den man, die eene anecdote vertelt of een geestigheid zegt vóór dat de klok van éenen koud is.¹⁹⁹

¹⁹⁷ Hildebrand, (1839/1998). ‘De familie Stastok’. In: *Camera obscura*. 79

¹⁹⁸ Hildebrand, (1839/1998). ‘De familie Stastok’. In: *Camera obscura*. 74

¹⁹⁹ Hildebrand, (1839/1998). ‘De familie Kegge’. In: *Camera obscura*. 177

Tegen deze achtergrond krijgt de manier waarop de Kegges hun ochtend doorbrengen een negatieve bijmaak. Zij laten de bijbel en het werk links liggen en verspillen in de ogen van Beets de ochtend door nog gekleed in pyjama oninteressante conversaties te voeren. De oude en introverte vrouw verschilt hierin van haar familie en zij intrigeert Hildebrand. Ze straalt iets majestueus uit. In zijn beschrijving van haar komt grootmoeder Kegge naar voren als iemand met veel diepgang.

Was het alleen dàardoor [haar teruggetrokkenheid] dat zij mijne belangstelling prikkelde, of was het ook door haar deftig, stil en ingetrokken voorkomen, de weinige, korte, verstandige, maar dikwijls wel wat harde woorden, die zij sprak, en de verknochtheid van haren schoonen langenhond?²⁰⁰

Hoewel we niet veel van haar te weten komen, heeft zij duidelijk een levenswijze en –visie die tegengesteld is aan die van haar familieleden; zij vertegenwoordigt de oorspronkelijke vrome deugdelijkheid. Ook haar hond illustreert haar positie tegenover de rest van de familie. De twee kleine hazewindhondjes van haar dochter krijgen iets onbeduidends vergeleken met deze hond en voelen dat zelf scherp aan. Veelzeggend in deze passage is ook dat de hondjes wel ontzag voelen voor dit symbool voor de oudere generatie, maar de jonge kinderen van Kegge helemaal niet. Hier versterkt Beets nogmaals het idee dat hun normen en waarden aan verval onderhevig zijn.

De hazewindjes van mevrouw waren allebescheidenlijkst stil, omdat zij ontzag hadden voor den langenhond der oude dame; maar de kinderen, die 'vrij werden opgevoed', maakten een vreeselijke drukte.²⁰¹

De grootmoeder is ook de enige van de familie die de godsdienst nog serieus neemt. Meneer Kegge zegt het geloof zeer belangrijk te vinden, maar kan de plaatselijke dominee niet aanhoren, mevrouw Kegge vindt de kerk te tochtig en Henriette vindt dat het kerkbezoek geen sleur moet worden. Zij staan model voor de verwereldlijking van de negentiende-eeuwse burger, waarvan hun hoogmoed en praalzucht mede een uiting zijn. Die afkalvende godsdienst verbindt Beets met het florerende rationalisme. Hij is geen felle tegenstander van deze denktrant, maar laat via enkele melancholieke verhalen blijken dat hij de alleenheerschappij ervan afwijst. Zeker in de opvoeding is het belangrijk de verbeelding te stimuleren, want een gezonde fantasie draagt bij aan de vroomheid van de toekomstige burgers.

En toch geloof ik, dat het geheel afsluiten dier bovennatuurlijke wereld, het volstrekt beperken der kinderlijke begrippen tot het gebied van het fysiek-mogelijke, zijne kwade zijde heeft, en in menige jeugdige ziel den grond legt tot een later scepticisme, rationalisme, of ten minste tot een zekere koelheid voor eene menigte van zaken, die anders op het gemoed plegen te werken. [...] Gij leert uwe kinderen vroeg van een 'Lieven Heer' spreken, die alles ziet en hoort: ijver dan ook niet te zeer tegen die verhalen der kinderkamer, met welker indruk een dergelijk geloof veel beter strookt, dan met dien van uwe volksnatuurkunde, vroegtijdig ingeprent.²⁰²

Uit dit fragment blijkt ook weer de gematigdheid van Beets opvattingen. Hij bewandelt telkens de gulden middenweg.

§4.5 Deugd met de slaapmuts op

Naast het grote contrast dat er bestaat tussen de weelde van de familie Kegge en de soberheid en eenvoud van de eerdere generaties, wordt er ook een andere vorm van verslapping beschreven. Deze vorm van achteruitgang staat meer op de achtergrond, maar wordt impliciet

²⁰⁰ Ibidem. 195

²⁰¹ Ibidem. 167

²⁰² Hildebrand, (1839/1998). 'Vooruitgang'. In: *Camera obscura*. 305

ook bekritiseerd. De familie Stastok vertegenwoordigt deze verbleking van de oorspronkelijke deugden. Eerder kwam al aan de orde dat de heer Stastok het arbeidsethos van zijn voorvaderen roemde. Op subtiele wijze wordt in het verhaal duidelijk dat hij zelf geen aanspraak kan maken op deze kwaliteiten.

Mijn oom was iemand, wiens grootvader en vader een zeer bloeiende, en die zelf een vrij bloeiende lintweverij gehad had; om de strikte waarheid te zeggen, moet ik bekennen, dat hij ze nog had, maar er werd volstrekt niet meer in gewerkt, en op de zolders lag nog een aanzienlijke partij oortjesband, die hij liever 'daar zag verrotten dan haar onder de markt te verkopen'. Hij behoorde alzoo tot die menschen, die hun zaken aan kant gedaan hebben en, het uitzicht op verdere winsten opgevend, zich met een vrij aardig inkomen, een onverzettelijken afkeer van stoommachines, en de Haarlemsche courant tevredenstellen.²⁰³

De oom van Hildebrand wordt hier afgeschilderd als een persoon die inteert op de rijkdom van zijn voorvaderen en geen enkel initiatief neemt om de onderneming uit te breiden of te ontwikkelen. Hij heeft zijn schaapjes op het droge en staat lijdzaam toe dat onder zijn leiding het familiebedrijf in begint te krimpen. Zelf lijkt hij zich niet helemaal bewust te zijn van zijn ingedutte houding, maar Hildebrand laat het contrast zien tussen hem en zijn vader, die Stastok roemde om zijn optimaal gebruik van zijn tijd.

De oudere Stastok was een man van de klok en stond diensvolgens om zes uren op, ten einde om half acht aan het ontbijt te zijn; en daar hij volstrekt niets te doen had, vulde hij dien tusschentijd met pijpjesrooken aan.²⁰⁴

Hij houdt dus wel hetzelfde ritme aan als zijn vader, maar hij gebruikt die tijd niet nuttig zoals zijn vader placht te doen. Hiermee drukt Hildebrand op subtiele wijze het verval uit waaraan zijn oom onderhevig is. Dit wordt versterkt, doordat Hildebrand laat zien dat zijn oom 's ochtends wisselt tussen twee hoofdbedekkingen die in de negentiende eeuw symbool stonden voor de achteruitgang van Nederland die in de achttiende eeuw had ingezet: "Hij had zijn slaapmuts nog op het kale hoofd, daar hij gewoon was die niet vóór elf uren voor zijn pruik te verwisselen. Niet voor niets werd – en wordt – de achttiende eeuw geringschattend de 'pruikentijd' genoemd. Hoewel vader en moeder Stastok wel proberen met hun tijd mee te gaan, toont hun klederdracht en de inrichting van hun huis hoe ouderwets zij zijn. Ze kunnen de ontwikkelingen van de maatschappij niet bijbenen en vertonen als gevolg hiervan de typische tekenen van verval en stilstand.

't Is waar, dat deze vernieuwerwetsing [van de afgebeelde figuren op het behang, FH] in vele opzichten nog veel te wensen overliet, vooral ten opzichte van de rottingen, regen- en zonnenschermen, die hun vorige gestalte hadden behouden; maar de waaiers waren alle in bloemruikers veranderd, en dus bestond er van die kant volstrekt geen tijdsverwarring meer.

Toen mijn oom en tante dit alzo met wijsheid hadden laten in orde brengen, meenden zij zich van hun plicht gekweten te hebben, en een offer aan de Moloch der negentiende eeuw te hebben gebracht, groot genoeg om hun te vergunnen, voor hun persoon, die eeuw op velerlei wijze te honen en weg te cijferen; want om de waarheid te verklaren: de heren en dames op 't behangsel waren mijnheer en juffrouw Stastok een goed eind vooruit;²⁰⁵

Ook in Pieter werkt dit verval door. Het is een hardwerkende student, maar de eerdere beschrijving van de gezonde Nederlandse jeugd, geboren voor grootse daden, is op hem niet van toepassing.

²⁰³ Hildebrand, (1839/1998). 'De familie Stastok'. In: *Camera obscura*. 58

²⁰⁴ Ibidem. 58

²⁰⁵ Ibidem. 74-75

Zijn geheele voorkomen sprak collegehouden uit; zijn geheele lichaam dicteerde dictaten. De bleeke kleur, het gebogen hoofd, de stalen bril, de theedoekige das, de sluitjas met dubbele borst, de horlogesleutel, de niet nauwe en niet wijde pantalon, de verschoende laarzen, de floretten handschoenen, de zwarte kapelaansrotting met twee nuffige kwastjes – alles deed den student zien, die van het academieleven niets kent dan de collegekamers en de thé's der professoren [...] den student, die een kleur krijgt als hij twee, en een straat omloopt als hij een partijtje van zes studenten tegenkomt;²⁰⁶

Pieter Stastok is bleek, weinig daadkrachtig of doortastend en is braaf in de negatieve zin van het woord. Net als Potgieters Jan Salie vertoont ook hij, weliswaar in mindere mate, trekken van de onanist en staat symbool voor de stilstand. Het mag dan ook niet verwonderen dat ook zijn kleding een vreselijk ouderwetse indruk maakt, al is hij beter op de hoogte van de eisen van de mode dan zijn ouders.

Hij is (ik moet het zeggen) volmaakt naar de mode gekleed; [...] en toch ziet hij er infaam ouderwets uit. Want de pantalon is zo kort, en de souspieds zijn zo lang, en het vest is zo laag uitgesneden, en zo wijd om het midden; en de rok is zo smal van kraag en zo breed van rug; en waarom verstokt hij zich nu om zich met een bruine stropdas te willen uitzondereren, in plaats van een zwarte om te hebben, als alle fatsoenlijk mensen?²⁰⁷

Pieter Stastok probeert zich zo onopvallend mogelijk door het leven te bewegen en vertegenwoordigt samen met zijn vader de verflauwde degelijkheid waaronder Nederland te lijden heeft.

§4.6 Behouden deugden

Het lijkt nu alsof Beets de negentiende-eeuwse Nederlander afschildert als óf hoogmoedige ijdeluiten of ingedutte goedszakken en dat alleen bij een praktisch uitgestorven generatie nog de juiste levensinstelling te vinden is. In de *Camera* komen echter ook figuren voor bij wie de traditionele Nederlandse deugden goed geconserveerd zijn gebleven. Grootmoeder Kegge legt impliciet een relatie tussen Williams deugden en die van de oudere generatie. William Kegge was reeds door Hildebrand beschreven als een hardwerkende jongen en zijn grootmoeder benadrukt daarnaast zijn eenvoud en de liefde voor zijn familie. Ze vertelt dat William naar zijn grootvader vernoemd is. Door dit feit wordt er geïmpliceerd dat hij de oorspronkelijkheid van zijn voorvaderen heeft weten te behouden.

Een duidelijker voorbeeld is Saartje, het nichtje van Henriette, dat in een belangrijk opzicht haar tegenhanger is. Haar familie is niet zo puissant rijk als de Kegges en Saartje is minder belezen en ontwikkeld dan Henriette. Toch stijgt zij in moraal boven haar welvarendere nicht uit. Haar eenvoud en haar bescheidenheid geven Saartje een edelmoedigheid die Hildebrand bij Henriette mist. Dit wordt mooi geïllustreerd tijdens het avondje “koekplakken”, het vergulden van prachtige banketcreaties. Henriette had hiervoor een uitnodiging ontvangen, maar Hildebrand gaat in haar plaats, omdat zij zich daar te goed voor voelt. Tegen deze achtergrond komt het edele karakter van Saartje nog beter naar voren: “Saartje was allerliefst en, schoon het geheele gezelschap in beschaving vooruit, ook hier volkomen op haar plaats, en enkel eenvoud.”²⁰⁸ Hildebrand benadrukt het feit dat Saartje, ondanks haar betere ontwikkeling, in geen enkel opzicht neerkijkt op haar eigen stand. Eenvoud en bescheidenheid zijn ook terug te vinden bij freule Constance van Nagel, die gezien kan worden als het adellijke equivalent van Saartje. Haar zedelijke onkreukbaarheid spiegelt zich in haar uiterlijk, waarbij haar ogen het sprekendst zijn en een zachte vriendelijkheid aan de broodnodige ernst paren.

²⁰⁶ Ibidem. 56

²⁰⁷ Ibidem. 76

²⁰⁸ Hildebrand, (1839/1998). ‘De familie Kegge’. In: *Camera obscura*. 190

Zij zelve was eene schoone jonge vrouw van omstreeks zes- of zevenentwintig jaren. Nooit zag ik edeler voorkomen. Heur haar was van een donker kastanjebruin en op de allereenvoudigste wijze gekruld en gevlochten. Haar hoog voorhoofd ging over in een eenigszins gebogen neus en maakte daarmee de schoonst mogelijke lijn. Groote lichtkleurige oogen werden door lange zwarte pinkers, die er iets buitengewoon zachts en ernstigs aan gaven, omzoomd en de zuiverheid harer donkere wenkbrauwen was benijdenswaardig. Haar mond zou iets stroefs gehad hebben, indien niet de vrindelijkheid van haar doordringend oog dit had weggenomen.²⁰⁹

In freule van Nagel zijn alle eigenschappen in perfect evenwicht met elkaar; gevoel en verstand, natuur en beschaving. Een edeler mens is niet te vinden. Zij onthoudt zich van alle achterklap, ze laat zich niet voorstaan op haar adellijke afkomst en er is bij haar ook geen spoortje van een neerbuigende houding te vinden.

Wat beider beleefdheid het aangenaamst maakte, was het eenvoudige en ongedwongene, het volkomen vrindelijke en opgewekte, dat haar eigen was en niet anders voortkomen kon dan uit eene lieve harmonische stemming des gemoeds en eene heldere tevredenheid des harten.²¹⁰

Ten slotte blijkt uit de verhalen ook Hildebrand zelf in het bezit is van alle beschreven deugden.²¹¹ Hij beweegt zich gemakkelijk in alle kringen, heeft respect voor alle standen, legt een ijver aan de dag en is de vroomheid zelve. Vlak voor hij Van der Hoogen in persoon gaat vertellen dat hij hem ontmaskerd heeft, bezoekt hij nog de ochtenddienst en reflecteert op het kerkbezoek in het algemeen. Hierbij breekt hij een lans voor de goede invloed van de zondagsmis.

De aanblik eener gemeente, vereenigd, ten minste uiterlijk vereenigd, in den dienst van God, heeft reeds op zichzelf eene ontroerende stichtelijkheid: en wij zijn er, geloof ik, zoo menigen goeden en christelijken indruk aan verplicht, dat het, al was het alleen daarom, de moeite waard is de les van den apostel te betrachten: 'Laat ons onze onderlinge bijeenkomste niet nalaten.'²¹²

Het is ook Hildebrand die zijn barmhartigheid toont tegenover Keesje, de knecht van de Stastokken en hem zijn zuurverdiende geld terug doet krijgen. Keesje had lang gespaard voor dit geld, maar omdat hij in een armenhuis woont waar het de regel is dat men alle financiën deelt, werd hem zijn geld afhandig gemaakt. De knecht kan alle armoede verdragen, maar hij wilde zich met dit geld van een waardige begrafenis verzekeren. Hildebrand wendt zijn invloed aan en zorgt dat de knecht zijn geld weer terug krijgt. Typerend voor Beets is het feit dat Hildebrand bewerkstelligt dat er een uitzondering gemaakt wordt voor Keesje, maar dat er structureel niets verandert. Die gang van zaken past bij zijn behoudende visie op de maatschappij. Met deze geschiedenis probeert Beets zijn lezer tot compassie voor de arme klasse te bewegen. Hij wil de lezer overtuigen van de noodzaak dat de standen elkaar toegenegen blijven, zonder iets aan het systeem te veranderen.

Dit ideaal verwoordt hij ook in het handelen van Freule van Nagel. Als de moeder van Suzette komt te overlijden, komt zij langs om de bedroefde dochter te troosten. Ook Saartje de goede vriendin van Suzette is aanwezig en toont haar diepe medeleven. Gedrieën huilen zij om het overlijden van Suzettes moeder.

²⁰⁹ Ibidem. 200

²¹⁰ Ibidem. 206

²¹¹ Over deze zeer positieve rol zijn ook veel critici gevallen en wordt als één van de zwakke punten van het werk genoemd. Voor een uitgebreidere bespreking van de receptie, zie: de inleiding in Deel II van de *Camera* bezorgd door Willem van den Berg, Henk Eijssens, Joost Kloek en Peter van Zonneveld.

²¹² Hildebrand, (1839/1998). 'De familie Kegge'. In: *Camera obscura*. 217

‘Ik heb van uw ongeluk gehoord, lieve juffrouw Noiret!’ begon zij, met een zachte en hartdoordringende stem; ‘Ik kom eens met u schreien; gij weet dat ik ook geen moeder meer heb.’

Het valt lichter van eene weldadige ontroering, dan van eene groote en verpletterende smart te weenen. Suzette barstte in tranen uit, en kuste de handen der freule. Ook aan de lange zwarte pinkers van deze hingen heldere droppels. Saartje drong zich tegen beide vrouwen aan, en in haar oogen blonken, door de tranen heen, de innigste toeneiging, en de diepste eerbied voor de troosteres.

Dat was eene lieve, eene hartontroerende groep. Lijden, medelijden, en lijdensstroost, in een zachte liefdevolle omhelzing vereenigd. Ik noodig onze schilders uit, daar hunne krachten eens aan te beproeven, als zij een oogenblik willen uitrusten van mannen die pijpen rooken, en vrouwen die groenten hebben gekocht.²¹³

De drie huilende vrouwen vormen een krachtig beeld en Beets had de harmonie tussen de standen niet krachtiger kunnen uitdrukken. De sneer naar de eigentijdse schilderkunst geeft indirect nog eens aan dat Beets die moraliteit graag in de kunst uitgedrukt zou zien om zo de bevolking te verheffen.

§4.7 Natuurlijkheid als ideaal

Een thema, dat in bijna alle verhalen impliciet naar voren komt, is de tegenstelling tussen natuurlijkheid en kunstmatigheid. Alleen in ‘Een beestenspel’ staat die oppositie echt centraal. Beets houdt een pleidooi waarin hij het beestenspel, een soort mengvorm van circus en dierentuin, scherp bekritiseert.

Maar hier in deze enge, bekrompene hokken, achter die dikke tralies, in die slaafsche, weerlooze, gedrukte, angstige houding, – o! een beestenspel is een gevangenis, een oudemannenhuis, een klooster vol uitgeteerde bedelmonniken; een hospitaal is het, een bedlam vol stompzinnigen.²¹⁴

Hij uit zijn ongenoegen over de onnatuurlijkheid van de leefomgeving van de dieren. Zij worden in een kunstmatige omgeving tentoongesteld en zijn daardoor geen schim van de wilde dieren die zij van oorsprong waren. De leeuw, koning der dieren, fungeert als voorbeeld:

Gij hebt nog nooit een leeuw gezien; gij stelt u iets majestueus voor; een ideaal van kracht, grootheid, waardigheid en moed; een wezen geheel woede, maar bedwongen door zelfbeheersching, voor zoo lang het verkiest; den koning der dieren.²¹⁵

Dit indrukwekkende dier, een toonbeeld van fysieke en morele kracht, verliest in gevangenschap al zijn glans.

Ja, hij is het wel. Ik zweer u dat hij het is. Zijne pooten steken onder tusschen de traliën uit; dat zijn LEEUWEklauwen. Zijn staart, die geesel! schikt zich naar den rechthoek van zijn verblijf. Hij is slaperig; hij ronkt.²¹⁶

De oorspronkelijke levenskracht van de leeuw is afgestompt door de kunstmatige omgeving waarin hij zich bevindt. Er wordt gepleit voor een oorspronkelijkheid en natuurlijkheid van omgeving. Dit pleidooi kan, zeker gezien het feit dat Beets juist de leeuw heeft gekozen, figuurlijk worden opgevat als symbool voor Nederland en haar inwoners. Nederland moet de natuurlijkheid terugvinden en in harmonie brengen met hun verstandelijke ontwikkeling.

In ‘De jongens’ wordt in het pleidooi voor de juiste opvoeding de geprefereerde natuurlijke harmonie tegenover de schadelijke ontaarde opvoeding van Fransje gesteld. Het best komt deze opvatting echter tot uiting in de sympathiekste en meest bewonderenswaardige

²¹³ Hildebrand, (1839/1998). ‘De familie Kegge’. In: *Camera obscura*. 226-227

²¹⁴ Hildebrand, (1839/1998). ‘Een beestenspel’. In: *Camera obscura*. 30

²¹⁵ Ibidem. 30

²¹⁶ Ibidem. 31

personages uit de *Camera*, die dit natuurlijke evenwicht duidelijk gevonden hebben: Saartje en in nog hogere mate Freule van Nagel. Zowel hun uiterlijk als innerlijk wordt gekenmerkt door een bescheiden eenvoud. Ze zijn gelukkig met het leven en hebben geen weelde nodig om hun bestaan te legitimeren. Freule van Nagel krijgt zelfs bijna engelachtige trekken:

Wat beider [Freule van Nagel en haar dochter] beleefdheid het aangenaamst maakte, was het eenvoudige en ongedwongene, het volkomen vriendelijke en opgewekte, dat haar eigen was en niet anders voortkomen kon dan uit eene lieve harmonische stemming des gemoeds en eene heldere tevredenheid des harten.²¹⁷

Zij beweegt zich ongedwongen, vrij en opgetogen door het leven, waarbij haar hart wijd open staat voor het leed van anderen. Deze beschrijving is ook van toepassing op Saartje en samen vormen deze twee vrouwen het vleesgeworden levensideaal van Beets.

§4.8 Conclusie

Bij Beets biedt de achteruitgang van Nederland een context die de verschillende verhalen met elkaar verbindt. Deze thematiek speelt niet in alle verhalen een rol en komt nooit zo expliciet naar voren als in het werk van Potgieter. Beets zet zich vooral af tegen de praalzucht die kenmerkend is voor een deel van de Nederlanders uit de negentiende eeuw. Hij ziet die praalzucht ook met name bij de *nouveau riche* en zet zich af tegen de hoogmoed die deze rijkdom met zich mee lijkt te brengen. Dit soort mensen, die het duidelijkst afgebeeld worden in de beschrijvingen van de familie Kegge, heeft binnen een zeer klein tijdsbestek fortuin gemaakt, waardoor het beschavingsniveau niet navenant is ontwikkeld. Daarnaast geven enkele personages ook blijk van de ingedutte jansaliegeest, maar deze wordt vergeleken met de praalzucht slechts licht bekritiseerd.

Als positief contrast voert hij personages op die van een natuurlijke eenvoud zijn en een edelmoedig karakter hebben. Deze figuren zijn perfect tevreden in hun eigen stand, maar tonen een oprechte genegenheid voor de hogere of lagere standen. In het contrast tussen de praalzucht en de edele eenvoud speelt de tegenstelling tussen natuurlijke harmonie en schadelijke kunstmatigheid een belangrijke rol. Deze tegenstelling komt net als bij Potgieter tot uiting in de uiterlijke kenmerken van de personages en Beets illustreert deze verschillen perfect in een verhaal over de mannelijke jeugd van Nederland. Hierin zet hij de gezonde Hollandse jongen met blozende wangen tegenover een weekhartig kind wiens bleke gezicht duidt op een ziekelijk gestel. Hij laat hierbij zien hoe belangrijk de opvoeding van een kind is voor zijn verdere leven. Beets blijft in veel van zijn verhalen hameren op het belang van een goede opvoeding, waarin een kind – soms zelfs een volwassene – onder verstandig toezicht de ruimte krijgt om zich te ontplooiën.

Boven alles probeert Beets zijn lezer van zijn gematigde visie op de maatschappij te overtuigen, waarin iedereen bij zijn eigen stand blijft en zich broederlijk verhoudt tot de andere standen. Bescheidenheid en eenvoud staan daarom bij hem hoog in het vaandel.

²¹⁷ Hildebrand, (1839/1998). 'De familie Kegge'. In: *Camera obscura*. 206

Hoofdstuk 5

God als hoeder van de Nederlandse natie

§5.1 Inleiding

Het literaire werk van Isaïc da Costa is zeer sterk doordrongen van zijn religieuze opvattingen. Zeker in zijn politieke poëzie draagt hij duidelijk een streng protestantse boodschap uit. Da Costa is al vroeg bij Willem Bilderdijk in de leer gegaan en is sterk beïnvloed door zijn ideeën over vaderland, politiek en religie. Naast zijn waardering van het gevoel boven het verstand, heeft hij ook Bilderdijks chiliastische visie op de toekomst overgenomen. Het chiliasme is een religieuze stroming, die ervan uitgaat dat God uiteindelijk terug komt op aarde om een vredesrijk te stichten onder zijn leiding.

Da Costa is getypeerd als een reactionair en contrarevolutionair die met verloop van tijd milder werd in zijn veroordeling van de maatschappelijke ontwikkelingen. In deze analyse zal er gekeken worden welke visie op de Nederlandse natie uit zijn literaire werk spreekt. Hierbij zal speciale aandacht geschonken worden aan de vraag welke houding hij in de tijdzangen, die hij in de laatste twintig jaar van zijn leven schreef, innam tegenover de bestaande vooruitgangsideeën.

§5.2 Ongeloof als basis van het verval

Da Costa signaleert al vroeg in zijn leven de achteruitgang van Nederland. In zijn *Bezwaren tegen den geest der eeuw* zet hij op vijftienvijftigjarige leeftijd zijn kritiek op de maatschappij op papier. De kritiek op de eeuwgeest vormt ook de rode draad in zijn latere literaire werk en deze kritiek is sterk religieus gekleurd. In tegenstelling tot Potgieter legt Da Costa de oorzaak van het verval bijna volledig bij de opgang van het ongelooft en de ontkerkelijking. Zijn hele werk kan als één grote waarschuwing hiertegen gelezen worden. Telkens benadrukt Da Costa dat het God is die als enige in staat is Nederland de juiste richting te wijzen.

Voorts wy allen! kleinen, grooten! 's Konings dienaars en zijn Raad!
Afgevaardigden en Oudsten van den Nederlandschen Staat
Heel gy natie! Ook voor volken is er heil slechts in één naam
(Dat geen Nederland, geen Europa, zich dien Statenschepper schaam!):
Jesus Christus – (schrik niet, Isrel! 't is uw Koning, Judaas Leeuw,) –
De Eeuw vergaat, maar Zijn regering is van eeuw door eeuw tot eeuw!²¹⁸

Aan de vierde regel van bovenstaand citaat is te zien, dat Da Costa de ontwikkelingen in Nederland in groter, Europees perspectief beziet. Geregeld richt hij zich op andere Europese landen en hij ziet de afkalving van het geloof dan ook niet als een zuiver Nederlandse aangelegenheid. In heel Europa is volgens hem sprake van hetzelfde fenomeen: ongelooft en verval ten gevolge van de verlichte 'geest der eeuw'. Da Costa bekritiseert daarom naast zijn vaderland ook omliggende landen en dan met name Engeland, Frankrijk en Duitsland. Omdat al deze landen in zijn ogen ten prooi vallen aan dezelfde schadelijke ontwikkelingen geldt de kritiek die hij op deze landen heeft impliciet ook als waarschuwing voor Nederland. Ondanks de vele overeenkomsten neemt de eigen natie in de ogen van Da Costa toch een uitzonderingspositie in. Het vaderland is *primus inter pares* en weet in de door revoluties geplaagde tijd de oude deugden het best te handhaven. In heel Europa laaide het revolutionaire geweld in 1848 weer op, "[m]aar Nederland (zie 't o God, met zeegnende oogen aan! / Houdt aan zijn Koning vast en de oude Oranjevaan!"²¹⁹ Het zich verspreidende ongelooft had volgens Da Costa alles te maken met het rationalisme en het gedachtegoed van de verlichting. De mens wordt verblind door het ontzag voor de eigen ratio, wetenschap en kunst en vergeet de ware bron van wijsheid: het geloof.

²¹⁸ Costa, I. da (1854). 'Aan Nederland, in de lente van 1844'. In: *Politieke poëzij*. 31-32

²¹⁹ Costa, I. da (1854). '1648 en 1848'. In: *Politieke poëzij*. 91

't Is licht, 't is schittering, waar oog of oor zich wende!
't Is overschittring van wat leemte ook of ellende
Door glans en gloed van Kunst, betoovring van Muziek,
Triomfgeschal van Rede en Wijsbegeerte en Kritiek
En wetenschap, wier hand Natuur in 't jok geslagen,
En aan de luim eens kinds, eens stervelings welbehagen,
Dienstplichtig houdt. 't Is roem op werkelijkheid en – schijn.
't Is onafhankelijk, zoo nog niet onsterfelijk, zijn!
[...]
't Zijn banen steeds verwijd, tot kennis, grootheid, eer!
't Zijn goden altemaal, – zoo niet die Godheid meer
Die Edens onschuld schiep, wiens Wet op Horeb straalde,
Wiens liefde op Golgotha verzoende zegepraalde,²²⁰

Het zijn het ongeloof en de verlichte ideeën die leiden tot de ondergang van de deugden. Da Costa uit zijn onvrede over zaken, die ook in de maatschappijkritiek van Potgieter een centrale rol speelden: geldbelustheid, overdreven weelde en ontaarde eerzucht. Hij ziet echter andere oorzaken en komt dan ook met andere oplossingen, waarbij het geloof een centrale positie inneemt.

In opstand tegen 't licht uit Hem, wat baat verlichting?
Wat baat, o praalzieke Eeuw! uw grootsche Babelstichting,
Uw opgetaste schat van wetenschap en kunst,
En roemverheffing in Beschavings hoogste gunst?
Wat baat het? als uw schoot met de eigen sapverkwisting
De zaden onderhoudt van woeling, wrevel, gisting,
Van ontucht, gif, en moord, en zelfmoord, en geweld,
En slaafsche afhankelijkheid aan de oppermacht van 't Geld?²²¹

Naast deze overeenkomsten met Potgieters kritiek op de maatschappij mag er echter niet vergeten worden dat Da Costa zich daarnaast verzet tegen verworvenheden van de verlichting, zoals zelfbeschikking, die Potgieter zeer positief beoordeelde.

In de eerste regel van bovenstaand citaat zet Da Costa de verlichting af tegen het licht dat God uitstraalt en diskwalificeert hij de verlichting als een zwak surrogaat. Hij laat hier twee denkbeelden die eenzelfde metafoor gebruiken, op elkaar botsen. In beide gevallen staat het licht voor kennis, wijsheid, waarheid, maar enkel Gods licht kan volgens hem echt de waarheid brengen. De verlichting daarentegen levert enkel uiterlijke schijn op, terwijl het innerlijk aangetast wordt door de oppervlakkigheid.

Hier weelde ontwassen aan zich zelf, van buiten bloeiend
En schitterend van jeugd, maar innerlijk verschroeiend²²²

Doordat de verlichting slechts schijnwaarheid biedt, leeft de bevolking zonder het zelf door te hebben eigenlijk nog in het (schemer)donker. Het motto van 'Wachter! wat is er van den nacht?' geeft deze visie goed weer: "Men roept – Wachter! wat is er van de nacht? Wachter! wat is er van den nacht? De wachter zegt: de morgen is gekomen en het is nog nacht. Jes. 21:11,12"²²³ De morgen blijkt dus helemaal geen morgen te zijn. Da Costa zegt hiermee op metaforische wijze dat de verlichtingsideeën slechts een schijnwaarheid verkondigen. Er is volgens hem helemaal geen nieuwe bloeitijd op handen, maar men ziet dit niet in door het verblindende klatergoud van de 'geest der eeuw'.

²²⁰ Costa, I. da (1854). 'Wachter! wat is er van den nacht?'. In: *Politieke poëzij*. 47-48

²²¹ Costa, I. da (1854). 'Vijf en twintig jaren, een lied in 1840'. In: *Politieke poëzij*. 20

²²² Costa, I. da (1854). 'Vijf en twintig jaren, een lied in 1840'. In: *Politieke poëzij*. 20

²²³ Costa, I. da (1854). 'Wachter! Wat is er van den nacht?'. In: *Politieke poëzij*. 38

De verlichting lijkt veel te beloven en oogt aantrekkelijk, maar ondertussen brengt zij ongelof te weeg en vernietigt daarmee het fundament van een gezonde samenleving. Dit maakt de eeuwgeest in Da Costa's ogen ook zo gevaarlijk. In het verleden hebben christelijke volkeren menige aanval van buitenaf weten te overwinnen, maar de verlichting verspreidt zich onder de christenen en richt zo de samenleving van binnenuit te gronde.

[...] de eeuw des lichts kent doodlijker gevaar [dan een leger dat van buiten aanvalt]
Voor heel die maatschappij, in voorspoed lang volprezen,
Voor 't afgeleefde Euroop, wien zijn verwoesters rezen
Uit eigen schuim en slijk, uit eigen bastaardzaad,²²⁴

Een belangrijke factor hierin zijn volgens Da Costa de nieuwe druktechnieken, waardoor de verspreiding van de verlichtingsideeën sterk bevorderd wordt. Zijn houding tegenover de drukpers is ambivalent te noemen. Hij is zich er namelijk van bewust dat de reformatie en dus zijn geliefde protestantisme ook dankbaar gebruik heeft gemaakt van de nieuwe mogelijkheden tot de schriftelijke verspreiding van deze nieuwe christelijke stroming. Da Costa lijkt de nadelige werking van de druktechniek toch te benadrukken boven de vroegere voordelen ervan. Hij beschrijft in niet mis te verstane bewoordingen dat het morele verval in de hand gewerkt wordt door de verspreiding van verlicht drukwerk.

Ach! In wat school gevormd, wat leering opgevoed!
Van schriften, druipende van walgend slijk en bloed!
Van dagblaân, uitgeleerd in waarheids schijn of lastring,
Hun feuilleton gericht op zede- en zielsverbastering, –
Van schouwtoneelen, steeds tot lager peil gedaald!
Van gruwelen vertoond! van walglijkeên verhaald!²²⁵

De scherpste kritiek heeft Da Costa op het idee dat de mens zelf verantwoordelijk is voor zijn geluk of ongeluk. Deze zelfbeschikking van de mens veroordeelt hij scherp en wordt door hem getypeerd als arrogante ijdelheid die Nederland naar de afgrond zal leiden.

Ach! in die mengeling, in dat misbruik, voelt ge u leven!
En zelfvolmaking, zelfvergoding blijft het streven,
Ten koste van wat deugd of heiligheid het zij!²²⁶

Niet voor niets vergelijkt hij deze hoogmoed op verschillende plaatsen met het Bijbelse verhaal over de toren van Babel. Net als de Babyloniërs proberen de verlichtingsdenkers zich gelijk te stellen aan God; een doodzonde in de ogen van Da Costa. De menselijke autonomie was volgens hem ook de oorzaak van alle revolutionaire onrust in Nederland en heel Europa. Door de nadruk op de eigen verantwoordelijkheid ging men zich verzetten tegen absolutistische regeringsvormen en kwam er een roep om volkssoevereiniteit. Onder het mom van deze volksbevrijding hebben de revolutionairen in de ogen van Da Costa echter enkel een door terreur beheerst bloedbad aangericht. Hoewel met de Julirevolutie in 1830 de rust in Europa grotendeels was weergekeerd, had Da Costa geen vertrouwen in de duurzaamheid ervan. In zijn tijdszang van 1840 uit hij zijn wantrouwen tegenover de vredige toestand in Europa.

[...] Is het vrede,
Om dat de donder zweeg van 't moordverspreidend kruid?

²²⁴ Costa, I. da (1854). 'De chaos en het licht'. In: *Politieke poëzij*. 116

²²⁵ Costa, I. da (1854). 'Wachter! Wat is er van den nacht?'. In: *Politieke poëzij*. 52

²²⁶ Costa, I. da (1854). 'Vijf en twintig jaren, een lied in 1840'. In: *Politieke poëzij*. 21

Is de Oorlog, in zijn vaart, ook in zijn bron gestuit?
En viel de Omwentling in de macht der Dwangbezweerders?
Zy, met haar bloedig rot van orde- en rechtschoffeerders!
Zy, telg en moeder van onzaalge Tiranny,
Ontfangen en gekweekt by 't leugenlied van: *Vrij!*²²⁷

Aan de hand van retorische vragen geeft hij aan dat het maar een schijnvrede is en dat de revolutionaire ideeën onder de oppervlakte wachten op een nieuwe kans. Da Costa noemt het pleit voor de vrijheid een 'leugenlied', omdat hij een geheel andere opvatting van vrijheid heeft dan de invulling die de verlichting eraan geeft. Volgens hem gaat het in dat geval om een schijnvrijheid, die enkel leidt tot chaos en verderf. Een maatschappelijke ordening op basis van volkssoevereiniteit, zoals de verlichtingsdenkers nastreefden, is iets dat Da Costa niet kan accepteren. Voor hem is de monarchie de enig mogelijke, door God opgelegde staatsvorm, waaraan nooit getornd mag worden. Hij zet dit idee uiteen in zijn laatste tijdzang 'De chaos en het licht'. Dit dichtwerk heeft een complexe structuur, omdat er drie verschillende visies op de toenmalige maatschappij in naar voren worden gebracht. Da Costa zegt in zijn inleiding dat hij geen van de drie visies volledig ondersteunt, maar dat er wel degelijk waarheden in staan die door hem onderschreven worden. Het volgende citaat maakt deel uit van de eerste, meest pessimistische visie op de maatschappij, waarbij de ondergang van de beschaafde wereld in een totale barbarij als onontkoombaar wordt gezien. In zijn geheel ziet Da Costa het niet zo somber in, maar gezien zijn streng protestantse opvattingen over de staatsinrichting en zijn voorkeur voor een standenmaatschappij, past het volgende citaat wel bij zijn visie op de samenleving. Hij betoogt hier dat de ware vrijheid, die volgens hem op religieuze voet geschoeid is, te onder gaat in het gelijkheidsstreven van de revoluties.

[...] en op de zelfde [revolutionaire, FH] stroomen
Het recht der grooten en der kleinen weggespoeld,
Met menig vrijheid, in verheevner zin bedoeld,
Dan om den logengod van 't Volksgezag te dienen,
Toch tusschen zee en rots verpletterd!²²⁸

Dit verlichtingsideaal vond haar officiële neerslag in de constitutie, zoals Frankrijk maar ook de eigen natie die kende. Da Costa ziet de grondwet daarom als het symbool bij uitstek voor de blasfemie die het negentiende-eeuwse Europa beheerst. Hij wijst een dergelijke constitutie, waarin de scheiding van kerk en staat is opgenomen, daarom ook met de stelligste klem af.

Neen! geen Grondwet zal behouden, hoe vergood eens of vertreên,
Zoo geen raad by God gezocht wordt, met verneedring en gebeên.
Vruchtloos anders elke Grondwet! 't Blijft een levenloos papier,
Speelbal, dáár, van ijdele vonden, bron van nieuwe driften, hier!²²⁹

§5.3 Helden en deugden van weleer

Da Costa heeft in zijn poëzie scherpe kritiek op de maatschappelijke omwentelingen die vanaf het einde van de achttiende eeuw hebben plaatsgevonden. Naast deze kritiek, heeft hij ook duidelijk voor ogen hoe een ideale maatschappij eruit moet zien. Deze is, net als bij Potgieter, voor het belangrijkste deel geënt op de Gouden Eeuw. Daarom wijdt Da Costa ook bijna achthonderd versregels aan een gebeurtenis als de slag bij Nieuwpoort. Zulke gebeurtenissen geven namelijk een historische fundering aan de typische Nederlandse deugden en legitimeren zijn kritiek op zijn eigen generatie.

²²⁷ Ibidem. 8

²²⁸ Ibidem. 114-115

²²⁹ Costa, I. da (1854). 'Aan Nederland, in de lente van 1844'. In: *Politieke poëzij*.

Meldt uit dat schittrendst vak van tachtigjaar'gen strijd,
Meldt enklen ons voor 't minst van wederzijdsche helden
Van uit het worstelperk der Vlaamsche zeezandvelden; –
En hoor' het nageslacht, bewondrend en in dank,
Na vijf maal zestig jaar, dier namen grootschen klankt,
Der natie lieflijk of barbaarsch, doch waar de glorie
Van heel een eeuw in spreekt, geheel eens volks historie!²³⁰

In zijn tijdzangen verwijst hij ook telkens naar deze onafhankelijkheidstrijd en de daaropvolgende bloeiperiode. Hij zet de negentiende eeuw hier telkens tegen af, waarbij de zeventiende eeuw in alle opzichten positiever beoordeeld wordt. Dit is bijvoorbeeld te merken aan het motto dat voorafgaat aan 'De slag bij Nieuwpoort: "*Grandiaque effossis mirabitur ossa sepulcris.*"²³¹ Dit Latijnse motto is ontleend aan Vergilius die in zijn *Georgica* het slagveld bij Philippi beschrijft, waar Octavianus Brutus en Cassius versloeg. Van dit stuk bestond in die tijd een vertaling door Joost van den Vondel en de vertaalde de passage waaruit dit motto afkomstig is, gaat als volgt:

De tijd wil altemet
Genaecken, dat hierna de lantman, kloeck en wacker
In die gewesten, op den opgeploeghden acker
[...] zich [zal] verwonderen, onder 't slaven,
Om 't grof gebeente, hier uit grafsteên opgegraven²³²

De precieze uitsnede die Da Costa heeft gebruikt, luidt: "het zich verwonderen [...] om 't grof gebeente, hier uit grafsteên opgegraven". Hij bedoelt hiermee dat de Nederlandse voorvaders in figuurlijke zin grotere mensen waren dan hun negentiende-eeuwse nageslacht. Voor hem waren de Reformatie en de Tachtigjarige Oorlog, waarin eigenlijk het recht op de nieuwe gereformeerde godsdienstuitoefening succesvol bevochten werd, centrale gebeurtenissen in de geschiedenis van de Nederlandse natie. Hij benadrukt in zijn werk hoe zwaar de strijd geweest moet zijn door deze te vergelijken met de tijd toen de apostelen het christendom onder de Europese staten probeerden te verbreiden.

Hoe viel een nacht zoo zwart op Nederland, na dagen
Als sints de Aposteleeuw geen latere eeuwen zagen!²³³

Hiermee laat hij tegelijk zien voor welke goede zaak het Nederlandse volk streed.

Aan Da Costa's invulling van het natieconcept ligt het idee ten grondslag dat Nederland een verbond met God is aangegaan. In zijn vroegere poëzie werd Nederland door hem als een tweede Israël neergezet, maar in zijn latere tijdzangen lijkt dit idee naar de achtergrond verdwenen te zijn en refereert hij bijna niet meer aan Israël. In 'De slag bij Nieuwpoort' is nog een kleine verwijzing naar deze nationale mythe te vinden.

Den Heer der legerscharen
Zij eenig lof en dank!
Dat velden, bergen, baren
Weërgalmen dezen klank!
Die 't heir doet zegepralen,

²³⁰ Costa, I. da (1860/1972) 'De slag bij Nieuwpoort'. In: *Hagar & De slag bij Nieuwpoort*. 93

²³¹ Costa, I. da (1860/1972) 'De slag bij Nieuwpoort'. In: *Hagar & De slag bij Nieuwpoort*. 77

²³² Vondel, J van den (1660/1934). 'De werken van Vondel deel 6. De Vergilius-vertalingen'. 217-218 Geciteerd in: Costa, I. da (1860/1972) 'De slag bij Nieuwpoort'. In: *Hagar & De slag bij Nieuwpoort*. 77 [noot bij het motto]

²³³ Ibidem. 77

Is Isrels God en Heer!
Met orgels en cymbalen
Verspreidt in 't rond Zijne eer!²³⁴

Da Costa laat zien dat de God van de Joden ook de God van Nederland is. De vergelijking tussen de tachtigjarige oorlog en de strijd tegen Egypte wordt echter niet meer gemaakt. Het verbond wordt vanuit een ander Bijbelse figuur verklaard en ontleend de status van uitverkoren volk aan de genealogische banden met Noach.

Straks, lang genoeg geperst, ontladen zich de wolken
In vuur- op vuurschicht, die met hagelsteen en kolken
Van regen, met gedruisch van hoos en wervelwind,
Verwoestend neërschiet, en de hoop des jaars verslindt.
De zon, wanneer zy keert aan de uitgeraasde transen
Beschijnt het treurtoneel met nog onzeekre glansen,
Maar verwt den regenboog, die *Noachs* lijdend kroost
Van uit dat eigen zwerk en heil belooft en troost.

In dit citaat gaat Da Costa terug op het verhaal van de zondvloed, waarbij God Noach na afloop beloofde de aarde niet weer te zullen verwoesten via een mondiale overstroming. De regenboog verscheen als teken van dit pact. Nederland wordt een vergelijkbare belofte gedaan die in dit geval hun voorspoed beloofd. Nederland moet echter uitkijken dat ze dit verbond niet verkwanselt door teveel toe te geven aan de geest der eeuw. Alle verlichtingsidealen die leiden tot het idee van een verre gaande zelfbeschikking ziet Da Costa als een belediging van de schepper en kunnen het verbond in gevaar brengen.

Erken uw wegen, kroost van Japheth! Neen, het teeken
Der afkomst van uw geest is nooit van u geweken!
Gy zijt van Goddelijk geslacht! de heerschappy
Der schepping hoorde aan u, – maar aan haar Schepper, gy!
Nog heeft Natuur in last haar Ondergod naar de oogen
Te zien; of, biedt zy 't hoofd, en spot zy met uw pogen,
Nog zijt gy met een gaaf gewapend van verstand,
Van moed en geestkracht, die weldra u de overhand
Verzekert, 't zij ge dringt naar 't hoogst der sterrekringen,
Of kennisschatten aan de diepte wilt ontwingen!
Nog zijt ge koning, ja! – maar ach! wat baat een kroon,
Gedragen niet meer God tot heerlijkheid, maar hoon?²³⁵

Da Costa noemt Japhet, een van de drie zonen van Noach, waardoor hij de verwantschap met deze stamvader nogmaals benadrukt. Door het verbond in herinnering te brengen, probeert hij het Nederlandse volk op het rechte en religieuze pad te houden. Daarnaast doet hij echter ook een beroep op God om het verbond in stand te houden.

Gedenk, God van genade! Aan dat geloofsverbond!
Gedenkt het nog, kan 't zijn, hoe ook van onze zijde
Geschonden en verbeurd! Gedenkt 't allen tijde,
't Zij Dwangzucht persende van boven ons bedreig',
Of opdage, even snood, van ondren! Neig, o! neig
Het hart van Vorst en volk, om raad bij U te vragen
Voor d'eisch, de schuddingen, de krankheên onzer dagen!
De Wijsheid, die U gunst aan d'Eersten Willem gaf,
Strale op het moedige hoofd eens Tweeden zeezend af!²³⁶

²³⁴ Ibidem. 110

²³⁵ Costa, I. da (1854). 'Vijf en twintig jaren, een lied in 1840'. In: *Politieke poëzij*. 19

Da Costa is overtuigd van de ernst van de situatie en smeekt God bijna om zich niet van de mensheid af te keren, maar juist zijn macht te herstellen en het geloof weer de centrale zingevingsinstantie te later worden zoals het dat in vroeger tijden ook het geval was.

De zeventiende-eeuwse maatschappij fungeert hierbij wederom als voorbeeld voor een gezonde samenleving, waarin vroomheid en godsvrucht de boventoon voeren. Het huis van Oranje speelt hierbij een zeer belangrijke rol. In dit stadhoudelijke en later vorstelijke geslacht ziet Da Costa namelijk de plaatsvervangers van God die de Nederlandse natie in Zijn naam besturen. Om deze reden houdt hij ook zo krampachtig vast aan de monarchie als staatsvorm.

Nederland ontfangt zijn Koning uit die Vaderlijke [lees: Gods, FH] hand,
Door wier weldaad sints drie eeuwen hier de Oranjeboom geplant
Door de goudkleur zijner vruchten 't bloedrood aller tyranny
Deed verbleeken, deed verschieten, tot der zeeën overzij!²³⁷

In dit Oranjegeslacht neemt Willem van Oranje een speciale positie in. Da Costa ziet hem als aartsvader van de Nederlandse natie. Onder zijn leiding heeft Nederland een begin gemaakt met de vrijheidstrijd die uiteindelijk tot de onafhankelijkheid heeft geleid. Hij verpersoonlijkt de belangrijkste eigenschappen die de Nederlandse identiteit bepalen. Vrijheid stond bij hem hoog in het vaandel en om haar te bereiken paarde hij moed en daadkracht aan een beheerst verstand.

Maar in geheel die rij, wier schaduwen hier zweven,
Wie achtbaar meer dan Gy, wie nevens U verheven,
Doorluchtig Prinsenhoofd! Wien na driehonderd jaar
Dit Neêrland nog vereert, als d'eêlsten martelaar
Der vrijheid, die 't U dankt? Beleid- en krachtvol Krijger
En ééinig Staatsheld! diep maar ongekunsteld Zwijger
En zielvol spreker! In wiens nooit bekrompen borst
Één zelfden adem schept de Volksvriend en de Vorst!²³⁸

Deze heroïsche vrijheidstrijder was geliefd bij het volk, maar liet zijn bestuurlijke beslissingen niet beïnvloeden door het eventuele effect op zijn populariteit. De deugden die Willem de Zwijger uitbeeldt, ziet Da Costa tot zijn grote spijt langzaam verdwijnen. Met de beschrijving van de daden van deze nationale held, maar ook die van zijn directe navolgers, Maurits, Frederik-Hendrik en Willem III probeert hij zijn eigen generatie te inspireren. In zijn werk laat hij het (zeventiende-eeuwse) huis van Oranje fungeren als nationaal oriëntatiebaken in tijden van onrust.

§5.4 Blinde vooruitgang

Da Costa lijkt tot nu toe een reactionaire cultuurpessimist die koppig vasthield aan vergane tijden. Om te kijken of dit beeld klopt, moet Da Costa's kritiek op de vooruitgang nader in beschouwing worden genomen. Zette hij zich in zijn werk af tegen alle vormen van vooruitgang of stond hij een zekere ontwikkeling wel toe? Een antwoord op die vraag kan gedeeltelijk gevonden worden door de ontwikkelingen die Da Costa verwierp in beschouwing te nemen.

Eerder is gebleken dat Da Costa het gedachtegoed van de verlichting afwijst en ook alle daarmee gepaard gaande ontwikkelingen diskwalificeert.

²³⁶ Costa, I. da (1854). '1648 en 1848'. In: *Politieke poëzij*. 82

²³⁷ Costa, I. da (1854). 'Rouw en trouw'. In: *Politieke poëzij*. 102

²³⁸ Costa, I. da (1854). '1648 en 1848'. In: *Politieke poëzij*. 81-82

Beschaving breidt zich uit met nooit beproefde spanning,
Gescherpt als door de vrees voor plotslinge verbanning
Door 't losgerukte geweld der dolle woestaardij.
Een nieuwe levenskracht doorstroomt de Maatschappij
De volken; kunst aan kunst, door ijvervuur geprikkeld
En mededinging, die geen grens kent, wordt ontwikkeld
In duizend richtingen met steeds versnelden spoed!²³⁹

De ontwikkelingen komen tot stand op basis van een ambitie en wedijver die onbegrensd zijn, waardoor de progressie steeds sneller gaat. Da Costa noemt het zelfs een nieuwe levenskracht en laat daarmee zien dat het verlichtingsdenken God als uitgangspunt ziet van de menselijke vitaliteit. De snelheid, waarmee de ontwikkelingen zich voltrekken, weet Da Costa beeldend te beschrijven. Hij zet hiervoor de nieuwe uitvindingen van zijn tijd in: de stoomboot en de trein. In de ogen van Da Costa zijn dit zinnebeelden van de verderfelijke vooruitgang en hij beschrijft deze op een zeer angstaanjagende manier, waardoor deze vervoersmiddelen bijna duivels trekjes lijken te krijgen.

Ja meer! de vrije zee, waarin de stoomboot zwemt,
En 's aardrijks vaste korst in ijzren band geklemd,
Waarop de spoortrein gonst, wedijveren met elkander.
Zie langs zijn tweelingslijn dien fellen Salamander!
Vuur sist het uit zijn buik, die rammelt over de aard.
Hij voert bevolkingen en legers in zijn staart,
Metalen tenten, die met bliksemende wielen
Wat stand houdt, waar hij schreeuwt, verpletten en vernielen.
Hy runt, hy vliegt, hy rukt, verwaten en verwoed,
Afronden in 't gezicht, en bergen te gemoet,
Die wijken, of, doorboord, een open heirbaan laten.
De steden naadren tot elkander; Volken, Staten
Doorkruisen, mengen zich. Eén zelfde stoomkrachtvaart
Sleept heel ons menschedom voort, en effent heel onze aard,
By 't ruischen van een zee muziek- en zangakkoorden,
Waar 't lied van *Strauss* meê stemt, en invalt met dees woorden:
"Zie hier uw goden: Kunst en Kracht en Industrie!
"En voorts! geen eerdienst meer dan de eerdienst van 't Genie!"²⁴⁰

Da Costa beklemtoont de destructieve kracht van het onafrembare tempo waarin alle ontwikkelingen plaatsvinden. Met de vooruitgang zingt men in de ogen van Da Costa de lof op de ratio, op het genie; de mens neemt de plaats van de schepper in. Het doel dat nagestreefd wordt is volgens hem echter afwezig; het is vooruitgang om de vooruitgang. Toch blijft men op zoek naar steeds extremere prikkels in de ijdele hoop alsnog voldoening te vinden, aldus Da Costa.

En toch? hoe hoog, hoe stout de Tijdgod zweeft en streeft,
Een vruchtloos jagen naar bevrediging! Een stemming
Van onvoldaanheid by 't bezit! Een zielsbeklemming
Op 't steeds bekorte pad naar de einden van onze aard,
By 't vorschen naar het doel dier teugellooze vaart!
En toch! by elken stap van vordring in de streeling
Van trots en zinlijkheid, dat schrikgedrocht: Verveling!²⁴¹

²³⁹ Costa, I. da (1854). 'Vijf en twintig jaren, een lied in 1840'. In: *Politieke poëzij*. 17-18

²⁴⁰ Costa, I. da (1854). 'Vijf en twintig jaren, een lied in 1840'. In: *Politieke poëzij*. 18-19

²⁴¹ Costa, I. da (1854). 'Wachter! wat is er van de nacht?'. In: *Politieke poëzij*. 48

Met dit citaat benadrukt Da Costa het gebrek aan toekomstvisie van de verlichte vooruitgang. In ‘De chaos en het licht’ brengt hij de doelloosheid van de eigentijdse ontwikkelingen nogmaals naar voren. Door de tijdsgeest te personifiëren kan hij zijn constatering dat deze niet weet wat er moet gebeuren goed combineren met zijn oordeel hierover; het schaamrood van de eeuwgeest spreekt boekdelen.

Van op zijn zegekoets, aan enkel lofgegalm,
Vergoding allerwege, en wolken wierrookwalm
Gewoon, ziet de Eeuwgeest, zelf by 't treurtooneel verbleekend,
Op aangezichten thands maar al te zeer welsprekend,
Wier blik (als waar 't een stem) hem 't: *wreed te loor gesteld!*
Verwijt, – straks even nog, terwijl hy voorwaarts snelt,
Een blos jaagt op 't gelaat met de enkle vraag: *waarhenen?*
Wat weet hy 't? – en beschaamd wendt hij den blik met éénen
Naar elders, en verdrinkt der volken jammerkreet
In plassen van muziek en Meijerbeers Propheet!²⁴²

Da Costa doelt in de laatste regel van het citaat op de opera *Le prophète* van de populaire Duitse componist Giacomo Meyerbeer. *Le prophète* was een voor die tijd moderne opera vol met liberale en vooruitstrevende ideeën, waar iemand als Da Costa een grote afkeer van had.

Het grootste bezwaar dat Da Costa maakt tegen de hierboven beschreven vooruitgang, is dat deze niet ondergeschikt gemaakt wordt aan het geloof. Alleen met het geloof als leidraad zal Nederland de juiste ontwikkelingsrichting weten te vinden, aldus Da Costa.

Ja, 't zij leven, 't zij herleven voor dit weêr gespaarde volk!
Maar een leven niet van droomen, stout gegrepen uit de wolk,
Niet ontvoerd aan vreemde zeden als een nuttelooze roof, –
Neen! ontwikkeld uit den wortel van Geschiedenis en Geloof!
In zijn wezen, vrucht der tijden, – in zijn vorm, van deze tijd!
Nederland, aldus herboren, aan een roeping weêr gewijd,
Zal zich toonen waard de Vaadren. Zij het needrig, zij het klein,
Zoo slechts telkens als oud Isrel van zijn volksschuld weder rein!
God te vreezen, waarheid te eeren, vroom te handlen, zij de keus!
“Met Gods woord voor Vorst en Vrijheid!”de onveranderbare leus!

Hij wil de traditionele godsvrucht en vroomheid terugbrengen bij het Nederlandse volk, maar hij wil de zeventiende-eeuwse samenleving niet exact kopiëren. De normen en waarden moeten wel aangepast worden aan de eigen tijd; er is dus ruimte voor enige ontwikkeling. Handelt Nederland op deze manier, dan doet zij weer recht aan de erfenis die hun voorvaderen uit de Gouden Eeuw voor hen achterlieten, aldus Da Costa. Ook legt het roemrijke verleden zijn tijdgenoten volgens hem de verantwoordelijkheid op om deze nalatenschap niet te verspelen. In ‘1648 en 1848’ verduidelijkt Da Costa zijn opvatting van een gezonde vooruitgang nog eens.

Ga, Staatsman! ken uw tijd! doe elke vordring recht
Op vereenvoudiging, op vrijheên, nog ontzegd!
Zoo ver die eisch niet strijdt met Wet en Woord des Heeren!²⁴³

Men moet in deze woelige tijden op zoek naar het juiste richtsnoer voor de toekomst, waarna men zich met hart en ziel in moet zetten voor de gekozen richting. De hiermee gepaard gaande ontwikkelingen kunnen het beste nagestreefd worden door gezamenlijk de schouders

²⁴² Costa, I. da (1854). ‘De chaos en het licht’. In: *Politieke poëzij*. 115;

²⁴³ Costa, I. da (1854). ‘1648 en 1848’. In: *Politieke poëzij*. 93

eronder te zetten, maar nooit mag deze gemeenschappelijkheid volgens Da Costa leiden tot het verdwijnen van de standsverschillen. De standen moeten elkaar gebroederlijk benaderen en elkaar bijstaan waar nodig, maar het klassensysteem mag niet ondermijnd worden.

[...] Wie u roemt
Gelijkheid! roemt den dood.
[...]
Toenaadring eischt Gods orden en dezer tijden nood.
Toenaadring (waar ze ontbreekt) van vorst en volk, van groot
En klein, van arm en rijk, van standen en belangen!
God wilde 't onderscheid van gaven, rijkdom, rangen, –
Maar ook dat onderscheid beheersch' Zijn Woord en Wet
In de ordning der Natuur, waar zich twee krachten paren
Die, strijdig slechts in schijn, het Wereld-al bewaren
Van in te storten of, verspat, uit één te slaan....
Eén zelfde wijs beleid stoot ván zich en trekt aan!
Dus ook de maatschappij in 't tijdperk ons verschenen.
Waar Orde op afstand plaatst, moet Liefde op 't naauwst verééenen.²⁴⁴

De toenadering tussen de klassen vindt plaats als de mens een evenwicht vindt tussen naastenliefde en orde. Net als bij Potgieter en Beets speelt in ideeën van Da Costa een harmonieconcept dus een rol bij zijn visie op de maatschappij. Impliciet lijkt die harmonie ook ten grondslag te liggen aan Da Costa's ideeën over vooruitgang. Hij wijst het blinde vooruitgangstreven af, maar wil daar ook geen stilstand voor terug.

Wat thans de plicht is, wat behoefte, – voor de Natie, – voor 't geslacht,
Dat weldra ons gaat vervangen, en eene erfenis van ons wacht.
Dicht omwikkeld in den mantel van een angstig zelfbehoud,
In gaan sluimren op de stapels van het aangebracht goud?
Ons verschansen achter muren van vooroordeel of belang?
Zoeken wijsheid tegen d'Eeuwgeest in de scholen van den Dwang?
[...]
Geen van beiden! – Geen van beiden waarborgt immer Neêrlands lot!
Neen! geen sluimren! – neen! geen stilstaan! – al wat leven mist, mist God.²⁴⁵

Een harmonieuze ontwikkeling, passend bij de eigen tijd en in overeenstemming met de richting die het geloof aanwijst, dat is wat Da Costa voor ogen heeft. Hiermee sluit hij zich aan bij het eerder genoemde herstelconservatisme dat kenmerkend was voor het Réveil.

§5.5 Wachten op het vredesrijk

Hoewel Da Costa zeer betrokken was bij alle ontwikkelingen in de negentiende eeuw was hij er vast van overtuigd dat op een zeker moment Christus' vredesrijk gerealiseerd zou worden en er een langdurige periode van vrede op aarde aan zou breken. Deze chiliastische ideeën gaan terug op de openbaring van Johannes, waarin het verschijnen van de antichrist de opmaat vormt naar een duizendjarige vrede. Die vrede interpreteerde Da Costa als een nastrevenswaardige utopie en in zijn literaire werk zet hij die toekomstverwachting af tegen de revolutionaire uitbarstingen of de verlichte schijnvrede, waarbij onderhuidse spanningen volgens hem voortdurend tot een revolutionaire uitbarsting dreigen te leiden. Onder invloed van zijn eschatologische ideeën interpreteert hij de verschillende revolutionaire uitbarstingen als signalen voor de komst van de antichrist en daarmee ook als teken dat het vredesrijk nadert. Da Costa ziet wel in dat het idee dat het vredesrijk binnen handbereik ligt, zou kunnen

²⁴⁴ Costa, I. da (1854). '1648 en 1848'. In: *Politieke poëzij*. 92-93

²⁴⁵ Costa, I. da (1854). 'Aan Nederland, in de lente van 1844'. In: *Politieke poëzij*. 30-31

leiden tot bewuste lijdzaamheid of zelfs bevordering van het verval. Hij verzet zich echter tegen deze redenering en motiveert zijn verzet op religieuze gronden. De mens moet zo goed en zo kwaad als het gaat streven naar een gematigde ontwikkeling die in overeenstemming is met het geloof.

De Christen wacht, maar loopt die tijden [het aankomend vredesrijk van Christus, FH] niet vooruit.
Hy weet, dat elke dag, die nog den voortgang stuit,
Elk uur, elk oogenblik van uitstel voor onze aarde
By God zijn oogmerk heeft, voor ons zijn doel, zijn waarde,
Zijn vragen en zijn strijd, zijn roeping en zijn plicht.
Ook hy, schoon starend op een hooger vergezicht,
Gaat voor het volksheil uit naar beetring, naar hervormen,
Ja zoekt, te midden juist van dezer tijden stormen,
De stem te erkennen van behoeften, waarheên, recht.
Zij voor dien eisch aan de eeuw zijn bijstand niet ontzegd!²⁴⁶

De ontwikkeling dus niet forceren, is Da Costa's motto. Te ver vooruitkijken, lijkt Da Costa aanmatigend te vinden. De mens plaatst zich dan op gelijke hoogte met God. De gedachte dat elke gebeurtenis past in een hoger toekomstplan, biedt een verklaring voor Da Costa's opvatting over de beperkte mate waarin hij een mens mogelijk acht bij te dragen aan de ontwikkeling van de maatschappij. Bij gebrek aan hoger inzicht is de mens niet in staat de toekomst te doorzien en daarom moet men zich niet met de ontwikkelingsrichting bemoeien. Deze bemoeienissen zouden, zelfs met de beste bedoelingen, getuigen van dezelfde hoogmoed als de verlichtingsdenkers vertonen door van de menselijke zelfbeschikking uit te gaan. In '1648 en 1848' laat Da Costa zien dat in alle gebeurtenissen Gods hand te herkennen is.

Neen, meer! des menschen ziel, in eigen wil verstrikt,
In 't zondenet verward, moet somtijds opgeschrikt
Van Boven, om den God der heerlijkheid te vreezen,
Te zoeken! Is dan 't hart nog vatbaar voor genezen,
Dan die schuddingen behoudend, – zelfs de krijg,
Het zij der volken of der geesten, op dat zwijg'
Begoochling, – opengaan gewetens, – afgoôn vallen,
Gods woord zijn werking doe door 't kruis,
[...]
Dan eerst, als van haar ban deze aarde zal bevrijd zijn,
De menschheid aan den Heer, die haar herschiep, gewijd zijn,
[...]
Dan eerst is, naar den raad van 't hemelsch welbehagen,
Geen strijd meer nodig, – maar Gods heil te zien, de lust,
En in alle eeuwigheid Zijn werk te doen, de rust.²⁴⁷

Hoewel de nietige mens het nut van de revoluties niet kan doorzien, heeft God ook met deze revoluties een plan, aldus Da Costa. De mens wordt door deze gruwelijkheden dusdanig opgeschrikt dat ze hun afgoden zullen verwerpen en terug zullen keren bij het ware geloof. Hiermee onderbouwt hij zijn veroordeling van de mens die zich op gelijke hoogte met God probeert te stellen door de loop van de geschiedenis te doorschouwen en op basis daarvan conclusies over de toekomst denkt te kunnen trekken. De revoluties hebben immers wel degelijk een functie. Vanuit deze optiek is het in eerste instantie vreemd dat Da Costa zich zo verzet tegen de verlichte ontwikkelingen in de maatschappij en zijn afschuw uitspreekt over de revoluties. Met zijn pogingen om het revolutionaire gedachtegoed de kop in te drukken,

²⁴⁶ Costa, I. da (1854). '1648 en 1848'. In: *Politieke poëzij*. 91

²⁴⁷ Costa, I. da (1854). '1648 en 1848'. In: *Politieke poëzij*. 85

maakt hij zich, logisch geredeneerd, ook schuldig aan een soortgelijke aanmatigende zelfbeschikking. Er is hier echter toch sprake van een belangrijk verschil. Da Costa strijdt op kleine schaal tegen het ongeloof. Daarmee handelt hij in overeenstemming met de bijbel en de kerk. Het aanmatigende zit veel meer in het nalaten van deze strijd, doordat men zich in staat acht op veel grotere schaal conclusies te trekken over de loop van de geschiedenis. Kortom: men moet op kleine schaal naar best geweten strijden voor een betere samenleving in overeenstemming met het geloof, maar men moet niet proberen de weg naar het einddoel zelf uit te stippelen en daarmee zichzelf de rol van God toe te eigenen.

§5.7 Conclusie

Isaac da Costa zet zich in zijn tijdzangen voornamelijk af tegen de ontwikkelingen die onder invloed van verlichtingsideeën in zijn ogen leiden tot desintegratie van de samenleving. Hij verzet zich zo sterk tegen dit verlichte gedachtegoed, omdat dit niet op het geloof gebaseerd is en verder ongeloof in de hand werkt. Onder invloed van die ideeën vergoddelijkt de mens zichzelf. Het geloof wordt verloochend en daarmee wordt volgens Da Costa het oorspronkelijke fundament onder de Nederlandse natie vandaan geslagen. Deze problematiek beperkt zich in zijn visie niet tot Nederland, maar vormt in heel Europa een probleem. Zijn vaderland houdt echter een streepje voor op de ander landen. Nederland is in zijn ogen een *primus inter pares*, omdat haar verzet tegen de ‘geest der eeuw’ het meest succesvol is.

Centraal in zijn opvatting van de natie staan het geloof en de leden van het huis van Oranje. Deze plaatsvervangers van God besturen Nederland in Zijn plaats en huldigen het verbond dat Nederland ooit met God heeft gesloten. Net als Potgieter ziet ook hij de zeventiende eeuw als inspiratiebron en ook hij haalt zijn bezielende voorbeelden uit deze glorie-tijd. Voor een belangrijk deel signaleert Da Costa ook dezelfde uitingen van het verval als Potgieter. Hij legt de oorzaak hiervoor echter anders en ziet daarom ook een andere oplossing. Hij concentreert zich veel meer op het herstel van de vroomheid en de godsvrucht uit die periode. Het belangrijkste verschil is zijn kritiek op de verlichte vooruitgang die bij Potgieter juist een belangrijk deel van de oplossing uitmaakt.

Da Costa blijkt niet zozeer tegen elke vorm van vooruitgang. Hij is tegen vooruitgang die niet in overeenstemming is met het geloof. Met name de verlichtingsideeën over menselijke zelfbeschikking vindt hij uiterst aanmatigend. Hij ziet de ontwikkelingen die geënt zijn op dit gedachtegoed als het gevolg van een blind vooruitgangstreven, waarbij men alsmaar heftiger op zoek gaat naar bevrediging. Die voldoening komt echter nooit, omdat deze volgens Da Costa niet bestaat. Alleen gematigde ontwikkeling, waarin vertrouwd wordt op de wijsheid van God, is in zijn ogen toegestaan.

Onder invloed van het chiliasme staat de eindsituatie voor Da Costa vooraf al vast. Uiteindelijk zal er een duizendjarig vredesrijk ontstaan met Christus als vorst. Voorafgaand aan deze verlossing zal echter de antichrist verschijnen die de wereld in het verderf stort. Deze verdorven situatie is de laatste fase voor de vrede. Op basis van deze overtuiging mag echter niet geconcludeerd worden dat de terreur van de revoluties duidt op het aanbreken van die laatste fase. Gevolg hiervan zou namelijk kunnen zijn dat men, overtuigd dat de duizendjarige vrede in zicht is, lijdzaam toekijkt hoe het verderf blijft toenemen. De mensheid moet, tot de vrede zich daadwerkelijk aandient, in overeenstemming met Gods woord streven naar een betere wereld.

Bij Da Costa draait alles dus om het geloof. Hoewel hij niet principieel afkerig is van enige vooruitgang, zijn de gevolgen van de verlichting hem een doorn in het oog. Alleen door de zeventiende-eeuwse vroomheid als maatstaf te nemen voor het eigentijdse gedrag, kan Nederland in zijn ogen gered worden van de afgrond.

Samenvatting & conclusie

Dat de Nederlandse identiteit nog een heet hangijzer is in de hedendaagse maatschappij bewijzen de talrijke reacties op de toespraak van Prinses Maxima op 24 september 2007 bij de presentatie van een rapport over de Nederlandse identiteit voor de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid. In deze toespraak zegt zij het volgende:

Zo'n zeven jaar geleden begon mijn zoektocht naar de Nederlandse identiteit. Daarbij werd ik geholpen door tal van lieve en wijze deskundigen. Ik had het voorrecht met veel mensen kennis te maken. Heel veel te zien, te horen en te proeven van Nederland.

Het was een prachtige en rijke ervaring waarvoor ik enorm dankbaar ben. Maar 'de' Nederlandse identiteit? Nee, die heb ik niet gevonden. Nederland is: grote ramen zonder gordijnen, zodat iedereen goed naar binnen kan kijken. Maar ook: hechten aan privacy en gezelligheid. Nederland is: één koekje bij de thee. Maar ook: enorme gastvrijheid en warmte. Nederland is: nuchterheid en beheersing. Pragmatisme. Maar ook: samen intense emotie beleven. Nederland is veel te eenzijdig om in één cliché te vatten. 'De' Nederlander bestaat niet.²⁴⁸

Maxima laat zien hoeveel diverse karaktereigenschappen zij is tegengekomen in de Nederlandse maatschappij en vindt die kenmerken te pluriform om ze onder één noemer te vangen. Haar ontkenning van het bestaan van dé Nederlandse identiteit leverde een stortvloed aan woedende reacties op, waarin mensen vermeldden dat zij zich als Nederlander geschoffeerd voelden door haar uitspraken. Die woede en verontwaardiging duiden erop dat het gros van de Nederlandse bevolking een essentialistische visie op onze nationale identiteit heeft. Hoewel het in de wetenschap een gemeenplaats is dat een nationale identiteit een sociale constructie is, lijkt deze opvatting buiten het wetenschappelijke discours niet postgevat te hebben.

Wat de visie op nationale identiteit betreft lijkt er dus niet zo veel te zijn veranderd na de negentiende eeuw. In die eeuw werd het fundament gelegd voor een volksgebonden collectieve identiteit op basis waarvan zich een volwaardige natiestaat heeft ontwikkeld. Nederland liep met deze natievorming in de pas met de rest van Europa. Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw ontwikkelde zich een geïnstitutionaliseerde communicatiegemeenschap, waardoor een natiebrede identiteit kon ontstaan. Hoewel alle institutionele voorwaarden (onder andere het bestaan van culturele tijdschriften, uitgeverijen die werkten met de nieuwste druktechnieken, boekhandels en genootschappen, waarin men gezamenlijk las) geschapen waren, duurde het nog een eeuw voordat deze mogelijkheden om een goed functionerend nationaal informatie-uitwisselingsnetwerk te creëren, ten volle uitgebuit werden. Tot die tijd bleef de nationale identiteit een concept van de geletterde elite dat nog niet tot de verbeelding sprak van de lagere klassen in de maatschappij. Door de lange periode die lag tussen het scheppen van de institutionele voorwaarden voor een communicatiegemeenschap en het daadwerkelijk functioneren ervan liep Nederland met de ontwikkeling van een brede maatschappelijke discussie over de natie achter op omringende landen als Frankrijk en Duitsland.

De late bloei van de Nederlandse communicatiegemeenschap lag ten dele aan de roerige politieke en economische situatie, waarin Nederland vooral tussen 1780 en 1815 verkeerde. Na een tijd van interne onrust, buitenlandse oorlogen en de annexatie door Frankrijk had de vaderlandse trots een stevige knauw gekregen en was Nederland toe aan rust om haar wonden te likken en haar positie ten opzichte van de rest van Europa opnieuw te bepalen. De afscheiding van België vormde wat de nationale trots betreft een soort genadeslag, waarna Nederland zich een identiteit aanmat die gekenmerkt werd door eenvoud en bescheidenheid. Het overgebleven beetje zelfrespect werd ontleend aan de zeventiende eeuw,

²⁴⁸ De hele speech van Prinses Maxima is na te lezen op:
<http://www.koninklijkhuis.nl/content.jsp?objectid=20871>

waarin Nederland de toon aangaf op politiek, economisch en cultureel gebied, maar vormde slechts een schrale troost na alle achteruitgang. De bevolking trok zich terug op het huiselijke domein en hield zich verre van politieke en maatschappelijke discussies.

Na de felle politieke en maatschappelijke discussies rond de teloorgang van Nederland in de jaren 1780, ontstond er vanaf de jaren 1840 weer een nieuwe discussie omtrent de koers die gevaren moest worden om het vaderland uit het slop te halen. Naast allerlei politieke beschouwingen leverde ook de literatuur een bijdrage aan deze discussie. Verschillende auteurs gebruikten hun specifieke nationale identiteitsconcept als ideologische onderbouwing van hun visie op noodzakelijke ontwikkelingen die Nederland moest doormaken om een glorieuze toekomst veilig te stellen. Het terugkeren naar de oorspronkelijke volksaard kon de Nederlandse maatschappij tot grote hoogten opstuwten, zo redeneerde men en de zeventiende eeuw leverde daarvoor volgens hen een indrukwekkend bewijs. Ideeën over de politieke en maatschappelijke koers die Nederland moest varen, kregen op deze manier een historische fundering en impliceerden een betrouwbare continuïteit.

Die betrokkenheid bij de natie geldt zeker voor de drie schrijvers die in dit onderzoek onderwerp van studie zijn. Van Potgieter, Beets en Da Costa hebben we gezien dat zij in hun werk een specifieke nationale identiteit construeren, die vervolgens als ondersteuning dient voor hun visie op de maatschappij. Opvallend is dat deze schrijvers, die bekend staan als personen met zeer verschillende opvattingen over politiek en maatschappij, aanzienlijke overeenkomsten vertonen in de constructie van hun identiteitsconcept. Natuurlijk zijn er verschillen aan te wijzen, maar deze zijn kleiner dan te verwachten was op basis van hun uiteenlopende politieke en maatschappelijke overtuigingen.

Potgieter zet zich in zijn verhalen voornamelijk af tegen de mentaliteitsverslapping en het zedelijke verval dat hij kenmerkend acht voor de achttiende en negentiende eeuw. Om weerstand te bieden aan deze achteruitgang moet de Nederlandse bevolking zich volgens hem laten inspireren door de normen en waarden uit de zeventiende eeuw zonder deze maatschappij in zijn geheel over te nemen. Potgieter heeft een organische visie op de geschiedenis en is ervan overtuigd dat elke tijd zijn eigen maatschappijvorm kent. Vanuit dit idee moet de mentaliteit uit de Gouden Eeuw aangepast worden aan de eisen van de specifieke negentiende-eeuwse maatschappij. Hij benadrukt de rol die literatuur en kunst hierbij kunnen en moeten spelen en geeft met zijn werk zelf het goede voorbeeld. Potgieter wil een nieuw elan creëren; de handelsgeest, die typisch is voor Nederland, moet hersteld worden en men moet een internationaal georiënteerde kijk op de samenleving stimuleren, zodat Nederland weer een Europese mogendheid wordt. Hij zet in dit verband vaak het verval van de zeevaart, van oudsher 'Neêrlands' trots, in om de Nederlandse bevolking wakker te schudden. Tegenover dit toekomstperspectief staat de ingedutte Nederlander die gesymboliseerd wordt door het personage Jan Salie. Deze prototypische onanist is aartslui en verspilt zijn energie, wat leidt tot stilstand in plaats van een gezonde, dynamische maatschappij. Zijn doffe ogen en bleek gelaat zijn symptomatisch voor een aan verval onderhevige moraal en een verslachte mentaliteit. Zoals bij Jan Salie te zien is, koppelt Potgieter in zijn verhalen de geestelijke verslapping aan een lichamelijke verslapping, waardoor het verval op het eerste gezicht al herkenbaar is. Zo creëert Potgieter een prototype van de mens die onderhevig is aan zedelijk verval.

Handelgeest, ambitie en zelfontplooiing zijn echter niet de enige waarden die Potgieter predikt. Ook huiselijke degelijkheid, vroomheid en eensgezindheid staan bij hem hoog in het vaandel. Zonder deze eigenschappen kan ambitie leiden tot heb- en praalzucht. Het gaat Potgieter om een evenwicht tussen deze beide soorten deugden. Het gezin is in zijn ogen een toonbeeld van die harmonie. Hierin bestaat er idealiter een harmonieuze relatie tussen de verstandelijkheid van de vader en de gevoelsmatigheid van de moeder. In een huwelijk smelten deze twee eigenschappen dan samen in hun kroost, die daarmee een belofte voor de

toekomst vormen. Het gezin gaat voor Potgieter als metafoor voor harmonieus samenleven functioneren en kan daarom door hem ook vertaald worden naar zijn visie op de maatschappij. De ambitie en zelfontplooiing passen bij het mannelijke, terwijl de huiselijke eensgezindheid het vrouwelijke vertegenwoordigt. Pas als de Nederlandse bevolking beide polen in balans weet te brengen, zoals in de Gouden Eeuw het geval was, kan er volgens Potgieter weer sprake zijn van een gezonde dynamische maatschappij en kan Nederland opkrabbelen uit het dal, waarin ze zich volgens hem bevindt. Dat evenwicht ligt volgens hem besloten in de oorspronkelijke volksaard van de Nederlander. Door de kunstmatige verbastering is die balans verloren gegaan, waardoor de achteruitgang in kon zetten, zo redeneert Potgieter. Door de verbastering kunstmatig te noemen, wordt het evenwicht als vanzelf met natuurlijkheid geassocieerd. Potgieter maakt handig gebruik van deze, in zijn tijd populaire tegenstelling, waarbij alles wat kunstmatig was een sterk negatieve lading kreeg. Met deze koppeling weet hij de noodzaak van het herstel van de oorspronkelijke waarden nog pregnanter voor het voetlicht te brengen.

Tot dusverre lijkt Potgieter een eenduidig betoog te houden, waarin hij verschillende ideeën zonder interne tegenspraak met elkaar weet te verbinden. In zijn opvattingen over het burgerschap in relatie tot sociale mobiliteit botsen enkele overtuigingen echter met elkaar. Ondanks zijn indringende pleidooi voor individuele ontwikkeling blijft Potgieter namelijk vasthouden aan de traditionele standenmaatschappij. Die twee principes lijken op gespannen voet met elkaar te staan. Dit spanningsveld wordt in zijn literaire werk goed zichtbaar. Potgieter legt de morele standaard, waaraan iemand moet voldoen om zich burger te noemen zo hoog, dat het voor iemand uit de lagere stand in zijn ogen praktisch onmogelijk is om tot deze stand op te klimmen. Toch laat hij de deur op een kier als hij stelt dat sommige getalenteerde mensen de kans zouden moeten krijgen om hun potentieel ten volle te ontplooiën. Hoe hij een dergelijke individuele ontwikkeling zich voorstelt, blijft onduidelijk. Wel wordt indirect duidelijk dat Potgieter het predikaat burger ziet als een eretitel en van mening is dat deze klasse geenszins onderdoet voor de adel. Deze opvatting laat hij in zijn werk doorschemeren door veel nadruk te leggen op de burgerlijke wortels van de adel en blijk te geven van een diep respect voor de *selfmade man*. Zijn belangrijkste spreekbuispersonages zijn ook burgers of hebben een diep respect voor de burgerij. Die eretitel kan niet voor iedereen bereikbaar zijn en daarom legt Potgieter de lat voor de toegang tot de burgerij zo hoog. Zijn sterke geloof in de kracht van de individuele ontplooiing lijkt het hem echter onmogelijk te maken om de weg naar deze stand helemaal af te sluiten.

Net als Potgieter in zijn werk doet, zet Nicolaas Beets zich in zijn *Camera* af tegen het verval en de afkalving van de oorspronkelijke Nederlandse waarden. Deze morele verslapping is ook bij Beets aan het uiterlijk van zijn personages te herkennen; ook bij hem belooft een bleek gezicht weinig goeds. Pieter Stastok, de ingedutte student, is net als Jan Salie op basis van zijn uiterlijk te herkennen als een vertegenwoordiger van 'de onanist'. Beets bedient zich dus van dezelfde middelen om het verval te verbeelden als Potgieter. Uit de veroordeling van de achteruitgang is zijn visie op de Nederlandse identiteit af te leiden. Dit identiteitsconcept staat bij Beets echter veel minder op de voorgrond, waardoor hij zijn opvattingen hieromtrent ook minder uitvoerig uitwerkt.

Het meest expliciet verzet hij zich tegen de praalzucht van de *nouveau riche* en het verval van de oorspronkelijke normen en waarden dat daarmee gepaard gaat. Deze mensen konden hun financiële groei moreel niet bijbenen. Beets laat impliciet blijken dat hij tegenover dit gebrek aan de juiste normen en waarden de zeventiende-eeuwse burgerman als ideaal in zijn achterhoofd heeft. De oorzaak van de achteruitgang legt hij grotendeels bij de opvoeding – of het gebrek eraan en hij hamert dan ook op het belang van een goede opvoeding. Ook hij maakt hierbij een tweedeling in mannelijke en vrouwelijke karaktertrekken. Zonder een leidende hand die genoeg ruimte laat voor zelfontplooiing

krijgen de vrouwelijke kenmerken de overhand in de ontwikkeling van een individu en slaat een ongezonde verwijfdheid toe, zo laat Beets in zijn verhalen zien. Net als bij Potgieter moet er een evenwicht bestaan tussen de twee polen en mag zeker het vrouwelijke niet de boventoon voeren. Als toonbeeld van de gezonde Nederlandse jeugd schetst hij een beeld van blozende jongens, die in hun behendigheid het aangeboren talent voor de zeevaart tonen. Ook bij hem fungeert de scheepvaart dus als icoon voor de Nederlandse volksaard.

De harmonie tussen het mannelijke en het vrouwelijke verbindt hij eveneens met natuurlijkheid en eenvoud. Het is typerend voor Beets' maatschappijopvatting dat de natuurlijkheid zich altijd in personages manifesteert die zich vol overtuiging conformeren aan de gevestigde orde; de standenmaatschappij. Waar Potgieter op dit punt lijkt te schipperen, is Beets glashelder: zelfontplooiing in de vorm van sociale mobiliteit is voor hem geen optie. Hij is ervan overtuigd dat men bij zijn eigen stand moet blijven en niet moet lonken naar een betere positie. Dit betekent niet dat Beets geen oog heeft voor de ellende en armoede in zijn tijd. Hij zoekt de oplossingen hiervoor echter niet in maatschappelijke hervormingen. Veeleer staat Beets een 'toenadering' tussen de standen voor, waarbij men elkaar broederlijk de helpende hand biedt. Hij probeert de sociale en financiële malaise dus op te lossen door het belang van naastenliefde en humaniteit te onderstrepen.

Een ander verschil met Potgieter is zijn sympathie voor de adel. Waar Potgieter in zijn verhalen steeds de burgerij als ideaal opvoert, vertolkt bij Beets de adel deze rol. Natuurlijkheid en eenvoud zijn ook in de burgerij te vinden, maar deze deugden komen het sterkst tot uiting in de adellijke personages. Het is ook tekenend voor Beets dat verval van de adel in de *Camera obscura* niet voorkomt. Het is óf de falende moraal van de te snel rijk geworden burger óf het geleidelijke verval van de reeds vermogende burger dat hij aan de kaak stelt. De adel lijkt onaantastbaar. Interessant is dat in het werk van beide auteurs de stand waarin de typisch Nederlandse volksaard zich het sterkst manifesteert, samenvalt met de stand waartoe ze zelf behoren; Beets is zelf van adel (door zijn huwelijk met de adellijke Aleide van Foreest is hij van adel geworden) en stelt deze stand in zijn werk ook voor als exemplarisch voor de Nederlandse deugden. Voor Potgieter geldt hetzelfde, maar dan voor de burgerstand. Op deze manier lijken beide auteurs zichzelf indirect te positioneren als typische vertegenwoordigers van de Nederlandse identiteit.²⁴⁹

In het werk van Da Costa wordt niet een specifieke stand aangemerkt als beste vertegenwoordiger van de volksaard, maar zijn identiteitsconcept vertoont wel duidelijke overeenkomsten met dat van Potgieter en Beets. Ook hij zet de oorspronkelijke normen en waarden uit de zeventiende eeuw tegenover die van zijn eigen tijd. De negentiende eeuw wordt volgens hem gekenmerkt door hebzucht en een daarmee samenhangende schadelijke tentoonspreiding van weelde. De kernoorzaak is volgens Da Costa het ongeloof dat onder invloed van de verlichting opgeld doet. In zijn ogen heeft een christelijk wereldbeeld plaatsgemaakt voor een rationalistische kijk op het leven en heeft het individu zich de taak van God toegeëigend. Dit verlichtingsdenken heeft ook de revolutionaire terreur tot gevolg gehad en is volgens Da Costa verantwoordelijk voor de onzalige ideeën over gelijkheid en volkssoevereiniteit. De maatschappelijke hervormingen die uit dit gedachtegoed voortkomen, richten Nederland te gronde en alleen door terug te keren naar de godsvruchtige en vrome levensinstelling die in de Gouden Eeuw overheerste, kan het tij gekeerd worden, aldus Da Costa. Hierbij heeft hij net als Potgieter geen exacte kopie van de zeventiende-eeuwse samenleving voor ogen, maar wil hij de normen en waarden uit die tijd transponeren naar de eigentijdse maatschappij. Hij staat hierbij open voor aanpassingen aan de eisen van de tijd, mits deze in overeenstemming zijn met het geloof.

²⁴⁹ Voor een uitgebreide analyse van dergelijke sociale positioneringsmechanismen, zie: P.N. Furbanks *Unholy pleasure or the idea of social class*. Vooral hoofdstuk 1 'The rhetoric of 'class'.

Da Costa legitimeert de voorbeeldfunctie van de zeventiende eeuw met een christelijk motief: in zijn werk valt namelijk te lezen dat Willem de Zwijger voorafgaand aan de Tachtigjarige Oorlog een verbond heeft gesloten met God, waardoor Nederland de status van uitverkoren natie heeft gekregen. De stadhouder – en in de negentiende eeuw de monarch – was een plaatsvervanger van God. Daarom mag er in de ogen van Da Costa nooit getornd worden aan de monarchie en de daarbij horende standenmaatschappij; deze zijn namelijk van God gegeven. Om armoede en misstanden tegen te gaan, benadrukt ook hij het belang van toenadering tussen de verschillende standen. Net als Beets weigert hij dus het systeem te veranderen en zoekt hij de oplossing in de menselijke humaniteit. Om die verbroedering te bewerkstelligen moeten naastenliefde en ordegevoel met elkaar in overeenstemming zijn. Ook Da Costa maakt hier gebruik van een harmoniemodel, maar vult dit op eigen wijze in.

De problematiek die hij beschrijft, ziet hij overigens niet als specifiek voor de Nederlandse natie. Da Costa beschouwt het voortschrijdende ongeloof als gevolg van de verlichting in heel Europa en spreekt in zijn werk ook vaak over de rondwarende eeuwgeest als een Europees fenomeen. Zijn nadruk op het internationale karakter van de problemen laat zien dat da Costa duidelijk ‘lid’ is van twee verschillende verbeelde gemeenschappen: een nationale en als aanhanger van het christendom ook van een internationale. Die beide gemeenschappen strijden als het ware om Da Costa’s aandacht en loyaliteit. Hij lost dit op door de nationale neergang in te kapselen in een algemeen Europees verval, maar Nederland de status van *primus inter pares* te geven. Nederland maakt volgens hem aanspraak op deze status door het succes waarmee de geest der eeuw bevochten wordt.

Ondanks Da Costa’s aanhoudende strijd tegen de verderfelijke gevolgen van de verlichtingsideeën staat de toekomst voor hem al vast. Uiteindelijk zal na een verschrikkelijke periode onder heerschappij van de antichrist een duizendjarig vredesrijk aanbreken en zal Christus zijn troon opeisen. Men moet zich ondanks deze zekerheid echter toch continu in blijven zetten voor een betere, op christelijke principes geschoeide maatschappij. Nooit mag men de positie van schepper innemen en conclusies trekken over het verloop van de geschiedenis. Dergelijk handelen, getuigt volgens Da Costa van dezelfde aanmatiging die hij zo verafschuwt in de verlichtingsdenkers. Geloof speelt dus een centrale rol in zijn invulling van de nationale identiteit. Daarin zit het grootste verschil met Potgieter en Beets, die geloof slechts zijdelings aan de orde laten komen. Daarnaast wijkt hij met name sterk af van Potgieter door pertinent alle verlichtingsideeën af te wijzen.

Alle drie de analyses in beschouwing genomen zijn er drie belangrijke constanten in de invulling van de Nederlandse identiteit: het verzet tegen de achteruitgang, de Gouden Eeuw als inspiratiebron voor een betere maatschappij en het vasthouden aan de standenmaatschappij. Deze overeenkomsten geven aan hoe groot de impact van de Nederlandse achteruitgang geweest is op de ontwikkeling van een Nederlandse identiteit. Daarnaast wordt duidelijk dat de zeggingskracht van de Gouden Eeuw moeilijk overschat kan worden en een belangrijke toetssteen is geweest voor de waardering van de eigentijdse maatschappij. De verschillen die er zijn tussen de invulling van de nationale identiteit houden direct verband met de verschillende politieke, maatschappelijke en levensbeschouwelijke overtuigingen die de drie auteurs huldigen. In verschillende literatuurgeschiedenissen van bijvoorbeeld Te Winkel, Kalff en Knuveler is er vrijwel alleen aandacht voor de verschillen tussen de drie auteurs, waarbij Da Costa als conservatieve reactionair wordt getypeerd²⁵⁰, Beets als gematigde conservatief en Potgieter de rol van vooruitstrevende liberaal toebedeeld krijgt²⁵¹:

²⁵⁰ Hierbij moet echter wel opgemerkt worden dat er wel aandacht besteed wordt aan zijn veranderende houding, waardoor hij op latere leeftijd dichtbij de gematigde opvattingen van Beets komt te staan.

²⁵¹ Kalff, G. (1912). *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde. Deel 7*, Knuveler, G.P.M. (1980). *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde. Deel III.* & Winkel, J. te (1927). *De ontwikkelingsgang der*

[...] want hij [Potgieter, FH] heeft zaad gezaaid voor de toekomst en zijn werk schijnt levenskrachtig naar vorm en inhoud. Bezielt met een sterke liefde voor zijn volk, heeft hij dat volk omhoog willen voeren langs de banen door het jonge liberalisme gewezen; ‘democraat tot in zijn nieren’, zooals hij zich noemen mocht, hoopte hij dat de toongevers en leiders van ons volk de idealen van Thorbecke, ook de zijne, zouden verwezenlijken: een krachtig zelfbewust, fier volk, bereid en in staat zijn vrijheid te verdedigen tegen elken aanvaller; zich inspannend om de volkskracht te verhoogen door een menswaardig bestaan te verschaffen ook aan de minstgegoeden; strevend naar stoffelijke welvaart om wetenschap en kunst, die bloemen der volksontwikkeling, gelegenheid te geven zich vrijelijk te ontplooiën.²⁵²

Doordat er zoveel aandacht is voor de verschillen tussen de drie auteurs blijven hun overeenkomsten onderbelicht. Deze scriptie heeft aangetoond dat er een belangrijke gemeenschappelijke basis bestond, wat betreft de maatschappijvisie en het Nederlands identiteitsconcept van de drie auteurs. Daarnaast kan op basis van dit onderzoek de vooruitstrevendheid van Potgieter enigszins genuanceerd worden. Zijn liberalisme blijft ingekapseld in de oorspronkelijke Nederlandse standenmaatschappij.

Eerder werd er gesproken over het bestaan van twee subdiscoursen in een overkoepelend nationaliteitsdiscours. Ook werd duidelijk dat de twee subdiscoursen elkaar echter gedeeltelijk overlappen, doordat het gematigde deel van beide discoursen duidelijke overeenkomsten in denkbeelden vertoont. Dit beeld blijft overeind na de literaire analyse. Toch lijkt het mij gezien de resultaten van deze scriptie verstandig om ook het bestaan van het overkoepelende discours te benadrukken. Ondanks de verschillende politieke en maatschappelijke achtergronden waren de verschillende bevolkingsgroepen namelijk wel op de hoogte van de ideeën die bij hun ‘tegenstanders’ bestonden. Potgieter bijvoorbeeld sprak vaak zelfs erg lovend over Da Costa, omdat deze in zijn werk de zeventiende eeuw inzette als inspirerend voorbeeld. Zowel Potgieter als Da Costa hebben zich uitgesproken over het werk van Beets en hebben geprobeerd hem in hun kamp te krijgen. Ze getuigden daarmee dus van bekendheid met zijn werk en moeten ook overeenkomsten hebben gezien tussen hun ideeën en die van Beets. Er mag aangenomen worden dat die bekendheid met elkaars werk ook gold voor de kringen, waarin deze auteurs verkeerden. Door zowel een overkoepelend discours als de subdiscoursen te onderscheiden komen zowel de overeenkomsten als de verschillen goed naar voren in de analyse van de discussie omtrent de natie en haar typische kenmerken.

Een vraag die moeilijker te beantwoorden is, heeft betrekking op de schaal van het discours. Welk deel van de Nederlandse bevolking participeerde in die tijd deel in het nationaliteitsdiscours? Hoeveel mensen waren op de hoogte van de literaire bijdrage van de drie schrijvers aan deze discussie? Allereerst is het belangrijk om in het oog te houden dat de negentiende eeuw een heel andere functie aan literatuur toeschreef dan tegenwoordig. Gedachten over de autonomie van de kunst komen pas met de Tachtigers op en waren tot die tijd afwezig.²⁵³ Hierbij doel ik op zowel poëtische als institutionele autonomie: in de ogen van de negentiende-eeuwse schrijver en lezer kon – en vaak ook moest – literatuur over maatschappelijke thema’s gaan en daarnaast bestond de hedendaagse differentiatie tussen een wetenschappelijk, politiek en literair discours ook nog in veel mindere mate. Ten slotte was de keus in media ook veel kleiner dan tegenwoordig het geval is. Literatuur was dus een uitgelezen medium om maatschappelijk en politiek commentaar mee te geven.

Op basis van eerder genoemde feiten en theorieën over de communicatiegemeenschap en het leesgedrag in de negentiende eeuw lijkt de maatschappelijke discussie zich, zeker nog

Nederlandsche letterkunde VII. Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen (2). Bij allen de lemma’s Potgieter, Beets en Da Costa.

²⁵² Kalf, G. (1912). *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde. Deel 7*. 618

²⁵³ Anbeek, T. (1990). *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1885 – 1985*. 57-60

tot in de jaren 1840, grotendeels in de geletterde burgerklasse en adel af te spelen. Daarna komt de communicatiegemeenschap pas echt van de grond en kan er een maatschappijbrede discussie ontstaan. Waarschijnlijk is dit een geleidelijk proces geweest, waarbij ontwikkelingen in het boekbedrijf en ook in het (lees)onderwijs een belangrijke rol hebben gespeeld.

Een dergelijke ontwikkeling loopt synchroon met de drukgeschiedenis van de *Camera obscura*, die tot 1858 vier drukken kende met slechts een oplage van bij elkaar genomen om en nabij de zeventuizend exemplaren.²⁵⁴ De bekendheid van het werk lijkt op basis hiervan in de eerste twee decennia na publicatie niet heel omvangrijk te kunnen zijn geweest, wat vanzelfsprekend consequenties heeft voor de invloed ervan op het nationaliteitsdiscours. Potgieters werk kreeg bekendheid en invloed, doordat het verscheen in *De Gids*. De invloed van zijn werk ligt in het verlengde van de invloed van het tijdschrift. Remieg Aerts heeft overtuigend betoogd dat de invloed van dat blad relatief groot was in die tijd en op basis daarvan mag mijns inziens aangenomen worden dat het werk van Potgieter daaraan heeft bijgedragen en dus van invloed op het nationaliteitsdiscours is geweest. Da Costa op zijn beurt was sinds 1823, toen zijn *Bezwaren tegen de geest der eeuw* uitkwam, een omstreden figuur. Dit bracht natuurlijk ook aanzienlijke bekendheid met zich mee. In literaire kringen genoot hij veel aanzien door zijn poëzie en hij heeft zijn werk vaak voorgedragen in genootschapsverband. Enig bereik moet zijn werk dus wel gehad hebben.

Ten slotte moet ook de verspreiding van het werk en de overtuigingen die erin naar voren komen via openbare gelegenheden en publieke personen, zoals koffiehuisen, genootschappen, leraren, geestelijken, in ogenschouw genomen worden. Het is zeer moeilijk om de mate van invloed hiervan in te schatten, maar het ondersteunt naar mijn mening de overtuiging dat er ook niet te negatief gedacht moet worden over de invloed van literatuur op de bevolking.

Een bevredigend antwoord op de vraag naar de invloed van de literatuur op het ontstaan van een Nederlandse identiteit kan op basis van deze informatie niet gegeven worden. Hiervoor is vervolgonderzoek noodzakelijk. Het lijkt mij echter wel gerechtvaardigd om hierbij van de hypothese uit te gaan dat literatuur wel enige invloed heeft gehad op het nationaliteitsdiscours. Die invloed lijkt zich vanaf de jaren veertig te hebben ontwikkeld, zeker ook doordat Potgieter, Beets en Da Costa in de literaire canon werden opgenomen. Hierdoor werden deze werken ook op scholen onderwezen. De bekendheid van personages als Pieter Stastok en Jan Salie en de manier waarop zij ingezet worden om achteruitgang weer te geven, duidt er op dat deze ideeën in de negentiende eeuw ingang hebben gevonden in de discussie omtrent de natie en een rol zijn blijven spelen in de beeldvorming omtrent Nederland, maar, zoals gezegd, verder onderzoek zal dit moeten uitwijzen.

Het beeld van Nederland en de Nederlander heeft zich in de negentiende eeuw diep in ons nationaal besef genesteld, zoals de citaten uit de voordrachten van Huizinga, Balkenende en Prinses Maxima duidelijk hebben gemaakt. Maxima is echter de enige die ook kritische kanttekeningen bij deze beeldvorming zet door te wijzen op de isolerende en polariserende werking van deze hokjesgeest. Werd de nationale identiteit in de negentiende eeuw ingezet voor een nationale verbroedering die moest leiden tot een nieuw elan, tegenwoordig lijkt de nationale identiteit onder invloed van Geert Wilders voornamelijk gebruikt te worden om op schadelijke wijze te polariseren. Wellicht is het daarom verstandig om niet zo krampachtig vast te houden aan deze sociale constructie en de essentialistische visie op nationale identiteit over boord te gooien – zo'n zeemansgraf zou overigens een typisch Nederlandse manier zijn om ons van een knellend keurslijf te ontdoen.

²⁵⁴ Heeroma, M. (1998). *De Camera Obscura, een boekgeschiedenis*. 78

Bibliografie

Primair

- Costa, I. da (1854). *Politieke poëzij* Haarlem: Kruseman
- Costa, I. da. (1972). 'De slag bij Nieuwpoort'. In: *Hagar en De slag bij Nieuwpoort*. Zutphen: Thieme [Oorspronkelijk gepubliceerd in 1860]
- Hageman Jr., H.H. (1979). *Nederlanders door Nederlanders geschetst*. Amsterdam: Van Hoeve [Fotomechanische herdruk van het oorspronkelijke werk uitgegeven in 1842]
- Hildebrand (1998). *Camera obscura*. Amsterdam: Atheneum – Polak & Van Genneep [In twee delen bezorgd door W. van den Berg, H. Eijssens, J. Kloek en P. van Zonneveld]
- Jonckbloet, W.J.A. (1843). *Physiologie van Den Haag. Door een Hagenaar*. 's Graveshage: Fuhri
- Potgieter, E.J. (1877). *Proza en poëzy. Proza 1837-1845*. Haarlem: Kruseman & Tjeenk Willink [Eerste deel en tweede deel]
- Potgieter, E.J. (1889). *De werken van E.J. Potgieter. Proza, poëzy, kritiek*. Haarlem: H.D. Tjeenk Willink [Schetsen en verhalen, deel 2 en 3]
- Tollens, H. (1871). *Gezamelijke dichtwerken*. Leeuwarden: Suringar
- Vries, J.D. de (1844). *Physiologie van Amsterdam*. Amsterdam: Leepel & Brat

Secundair

- Aerts, R.A.M. (1997). *De letterheren: liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids*. Amsterdam: Meulenhoff
- Alphen, E. van (1987). *Bang voor schennis? Inleiding in de ideologiekritiek*. Utrecht: HES Uitgevers
- Anbeek, T. (1999). *Geschiedenis van de literatuur in Nederland, 1885-1985*. Amsterdam/Antwerpen: De arbeiderspers
- Anderson, B. (1991). *Imagined communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London/New York: Verso [Herziene uitgave; oorspronkelijk uitgegeven in 1983]
- Assmann, J. (1999). *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: Beck [Oorspronkelijk uitgegeven in 1992]
- Bornewasser, J.A. (1982/1989). 'Hoe conservatief was het Réveil?'. In: *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context*. Amsterdam: Van Soeren
- Eijnatten, J. van (1999). 'Opklaring, opwekking en behoud. Religieus conservatisme in Nederland, 1780-1840' In: *Conservatisme in Nederland, ca. 1780-1940*. Leende: DAMON
- Furbank, P.N. (1985). *Unholy pleasure or the idea of social class*. Oxford: Oxford University Press
- Greenblatt, S. (1988). *Shakespearean Negotiations. The circulation of Social Energy in Renaissance England*. Berkeley/Los Angeles: University of California Press
- Huizinga, J. (1935). *Nederland's geestesmerk*. Leiden: A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij
- Heeroma, M. (1998). *De Camera Obscura, een boekgeschiedenis*. z.p: z.u. [Afstudeerscriptie]
- Janse, M. (2002). *De geest van Jan Salie: Nederland in verval?*. Hilversum: Verloren
- Johannes, G.J. (1995). *De barometer van de smaak: tijdschriften in Nederland 1770-1830*. Den Haag: Sdu Uitgevers

- Kalff, G. (1912). *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde. Deel 7*. Groningen: J.B. Wolters
- Kemperink, M.G. (z.j.) *Gedeelde kennis. Literatuur en wetenschap in de negentiende en twintigste eeuw*. [Nog niet gepubliceerd]
- Kloek, J. en Mijnhardt, W. (2001). *1800. Blauwdrukken voor een samenleving*. Den Haag: Sdu Uitgevers
- Kluit, M.E. (1970). *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten: 1815-1865*. Amsterdam: Paris
- Knuvelde, G.P.M. (1980). *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*. Den Bosch: Malmberg [Oorspronkelijk uitgegeven in 1950]
- Leerssen, J. (1993). 'Culturele identiteit en nationale beeldvorming'. In: Blom, J.C.H., Leerssen, J. & Rooy, P. de. *De onmacht van het grote: cultuur in Europa*. Amsterdam: Amsterdam University Press
- Leerssen, J. (1999). *Nationaal denken in Europa: een cultuurhistorische schets*. Amsterdam: Amsterdam University Press
- Leerssen, J. (2006). *De bronnen van het vaderland. Taal, literatuur en de afbakening van Nederland, 1806-1890*. Nijmegen: Uitgeverij Vantilt
- Mathijssen, M. (2004). 'De mythe terug: negentiende-eeuwse literatuur als travestie van maatschappelijke conflicten'. In: *Nederlandse literatuur in de romantiek, 1820-1880*. Nijmegen: Vantilt [Oorspronkelijk als oratie uitgegeven in 2000]
- Meij, I (1997). 'De dandy: een schoon individu'. In: Sillevis, J. (red). *De Dandy*. Gent: Snoeck-Ducaju & Zoon
- Petiet, F. (2003). 'Een onbeduidend wezen? De vrouw in de negentiende-eeuwse Nederlandse literatuur'. In: *Vooys*. Jg. 21, Afl. 3/4. 155-161
- Rigney, A. (2004). 'Portable Monuments: Literature, Cultural Memory and the Case of Jeanie Deans'. In: *Poetics Today*. Vol. 25, Afl.2. 361-396
- Schama, S. (1989). *Patriotten en bevrijders: revolutie in de Noordelijke Nederlanden, 1780-1813*. Amsterdam: Agon
- Stoett, F.A. (1923-1925). *Nederlandsche spreekwoorden, spreekwijzen, uitdrukkingen en gezegden*. Zutphen: W.J. Thieme & Cie
- Tytler, G. (1982). *Physiognomy in the European novel: faces and fortunes*. Princeton, Guilford: Princeton University Press
- Winkel, J. te (1927). *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde VII. Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen (2)*. Haarlem: De erven F. Bohn
- Zanten, J. van (2004). *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard: politieke discussie en oppositievorming 1813-1840*. Amsterdam: Wereldbibliotheek
- Online bron. Godefrooij, K. (z.j.). 'Dandyisme of de kunst van het strikken'. In: *Meander*. URL: <http://meander italics.net/artikelen/artikel.php?txt=1787>. 15 januari 2008
- Online bron. Beschouwing Jan Peter Balkenende op prinsjesdag. URL: http://www.nos.nl/nosjournaal/artikelen/2006/9/28/280906_beschouwingendag2.html. 8 augustus 2007
- Online bron. Speech Prinses Maxima bij de presentatie van het WRR rapport 'Identificatie met Nederland'. URL: <http://www.koninklijkhuis.nl/content.jsp?objectid=20871>. 3 januari 2008